

Εισαγωγή και Πρόλογος στα «Λυκιακά»

Με τον παραπάνω τίτλο, «Τα Λυκιακά», περιλαμβάνω σχόλια και μικρές μελέτες σχετικές με τη Μυθολογία, Παράδοση, Ιστορία, Πρόσωπα και Θέματα για το Λιβίσι και τη Μάκρη, τις πατρίδες των προγόνων μας. Μέχρι τώρα έχω γράψει κάποια κείμενα και τα έχω ήδη δημοσιεύσει, όπως, τα:

«Βελλεροφόντης-Γλαύκος-Σαρπηδών», «Γλαύκος και Σαρπηδών», «Βελλεροφόντης-Χίμαιρα», «Αρίστανδρος ο Τελμησεύς» επέκταση και συμπλήρωμα του αντίστοιχου «Αρίστανδρου» του Σάββα Πασχαλίδη, «Τα παράξενα του Γάμου, της «Χαράς» των προγόνων μας» κ.ά.

Επίσης έχω γράψει και έχω δημοσιεύσει μικρές μελέτες, για τον Κωνσταντίνο Λαμέρα, τους ευεργέτες Βασίλειο και Ευαγγελία Βασιλειάδη, τον Αλκιβιάδη Σαράφη, τον Μεγάλο Δάσκαλο Μιχαήλ Μουσαίο, τον Πλάτωνα Μουσαίο και τη Ρένα Βελισσαρίου, την Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου, τον λογοτέχνη της λογοτεχνικής γενιάς του '20 τον Ντόλη Νίκβα, τους «Ευργέτες στα αζήτητα» κ.ά. Τελευταία, και με μια δυνατότητα να δημοσιευτούν τα κείμενά μου στην εφημερίδα «Μικρασιατική Ηχώ» της Νέας Σμύρνης, έχω γράψει και πάλι πολλά από τα παραπάνω, όπως και για τη νεότερη δράση των Συλλόγων μας, για το CD που κυκλοφόρησε το 2018 με τραγούδια της Παράδοσής μας από τον Σύλλογο των ΜακρηνοΛιβισιανών Απογόνων της Νέας Μάκρης κ.ά.

Στα «Λυκιακά» της παρούσας έκδοσης, που αυτά ίσως και να αποτελούν την ιδιαιτερότητά τους, περιλαμβάνονται μελέτες και σχόλια για τα κλασικά κείμενα, που μας άφησαν οι πρόγονοί μας, αλλά και άλλα νεότερα, που δείχνουν τουλάχιστον ότι η παράδοση εκείνων συνεχίζεται, όπως και

την διακαή αγάπη και το ενδιαφέρον των νεότερων γι' αυτούς και για τις χαμένες πατρίδες.

Τα κείμενα που περιλαμβάνονται στην έκδοση των «Λυκιακών», δειγματοληπτικά:

«Ξαναδιαβάζοντας σήμερα τον Πρόλογο των «Βατταρισμών» του Μιχαήλ Μουσαίου»,

«Σχόλια στο θεατρικό Δρώμενο-Διάλογο του Μιχαήλ Μουσαίου»,

Επίσης τα:

Σχόλια για το βιβλίο του Κωνσταντίνου Λαμέρα « Μάκρη και Λυβήσι» Μ.Ασίας 1964

Σχόλια και παρατηρήσεις για το «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» (2018) του Σάββα Πασχαλίδη

Ντόλης Νίκβας: Ένας ξεχωριστός λογοτέχνης της λογοτεχνικής γενιάς του '20, απόγονος των Βασιλειάδηδων

«Μάκρη και Λιβήσι» 1986 και 2004 του Νικολάου Εμμ.Καραγεωργίου.

Μ.Π.Δελησάββα : « Λαογραφικά» 1988 και 2002

Ρένας Παπαντωνίου- Βελισσαρίου: «Όσα σάρωσε η Θύελλα»

Για ένα κίνημα ιδιαίτερης αξίας από τον Προσφυγικό Συνοικισμό της Ν.Μάκρης του 1830 κ.ά

Στοιχεία επίσης για τη Μυθολογία μας, τον Βελλεροφόντη, τον Γλαύκο και τον Σαρπηδόνα.

Βιογραφικά και σχόλια για τον Πλάτωνα Μουσαίο, την Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου και για τη συμβολή τους στην καταγραφή και συντήρηση της Παράδοσης, κ.ά.

Ξαναδιαβάζοντας σήμερα, τον «Πρόλογο» από τους «Βατταρισμούς» του Μιχαήλ Ι. Μουσαίου

Πρόκειται για τον Πρόλογο που ο Μεγάλος Δάσκαλος προτάσσει στους «Βατταρισμούς» του. Οι «Βατταρισμοί», με ημερομηνία έκδοσης το 1884, είναι ένα σύγγραμμα μεγάλης αξίας, και θεμελιώδες για τη γνώση της ΜακρηνοΛιβισιανής Διαλέκτου, προϊόν μακροχρόνιου κόπου και βαθιάς γνώσης του Γλωσσικού Ιδιώματος, της μιλιάς του λαού στη Μάκρη και στο Λιβίσι της Μ. Ασίας.

Οι «Βατταρισμοί» έχουν τον διευκρινιστικό υπότιτλο: «Λεξιλόγιον της Λειβισιανής Διαλέκτου», και γράφτηκε με σκοπό να διορθώσει την «παρεφθαρμένη» διάλεκτο, τη γλώσσα, που μιλούσαν τον καιρό του οι πρόγονοί μας στο Λιβίσι και στη Μάκρη της Μ. Ασίας. Για το λόγο αυτό ο σοφός Δάσκαλος και πατριώτης, επιλέγει τις παρεφθαρμένες λέξεις της καθημερινής μιλιάς του λαού, και με αυτές καταρτίζει το «Λεξιλόγιό» του, δίνοντας και προτείνοντας την «ορθή» λέξη της «κοινής καθομιλουμένης» αντίστοιχα. Σκοπός λοιπόν των «Βατταρισμών» είναι να διορθώσει το εγχώριο γλωσσικό ιδίωμα του λαού της πατρίδας του και να το αντικαταστήσει «δια της καθαρευούσης καθομιλουμένης ημών γλώσσης», όπως ακριβώς γράφει στον «Πρόλόγο» σελ. ιγ'. Ο «Πρόλογος» αυτός που τον προτάσσει, τον βάζει μπροστά από το λεξιλόγιο των «Βατταρισμών», είναι ένα πυκνό κείμενο 27 σελίδων, αριθμημένων από το ε' ως το κστ' (5-26), όπου εκτίθενται σαφώς, όχι μονάχα οι προθέσεις και οι σκοποί του όλου εγχειρήματός του, αλλά δίνονται και πληροφορίες σχετικές με την κατάσταση, την πνευματική και παιδευτική, των σχολείων

δηλαδή, αλλά και της νοοτροπίας του λαού της Μάκρη και του Λιβισίου. Διατυπώνονται επίσης εκεί οι απόψεις του μεγάλου Δασκάλου και για πολλά άλλα σχετικά ζητήματα, που αναδεικνύουν τη βαθιά του γνώση σε όλο το βάθος της ελληνικής Γραμματείας, την προοδευτική και ανανεωτική του σκέψη, τον πατριωτισμό του επίσης, όπως και τη βαθιά του ευλάβεια στη χριστιανική διδασκαλία, την πίστη δηλαδή, που τη θεωρεί στήριγμα και ασπίδα του χριστιανικού ελληνισμού της Μ. Ασίας, σε μια αντίσταση αιώνων.

Το Λεξιλόγιο των «Βατταρισμών» είναι, ευρύ, ακριβές και συστηματικό. Δείχνει ότι ο συγγραφέας του είναι ένας επιστήμονας με βαθιά γνώση της γλώσσας, και του Ιδιώματος, αλλά και της «ορθής» ελληνικής, κατ' αυτόν που δεν είναι άλλη από την «καθομιλουμένη καθαρεύουσα»... Είναι βαθύς γνώστης επίσης, του κόσμου από τον οποίο προέρχεται, και τον οποίο θέλει να μεταβάλει, να διορθώσει και να του δείξει το δρόμο που έχει χάσει, δηλαδή αυτόν της παιδείας, της γλώσσας και της ελληνικότητας. Και όλα αυτά δοσμένα με ένα ιδιότυπο τρόπο, με μια διδασκαλική αυστηρότητα, σαν ένα είδος πατρικής «μετ' αυστηρότητος αγάπης», που θα πρέπει να ήταν ο τρόπος διδασκαλίας στην εποχή του. Οι «Βατταρισμοί» περιέχουν περί τις 8.000 λέξεις, αυστηρά ελληνικές, αλλά ούτε μία τούρκικη, παρεφθαρμένη ή εξελληνισμένη, αν και οι εξελληνισμένες τούρκικες λέξεις και εκφράσεις ήταν άφθονες στο Ιδίωμα, όπως επίσης το αναφέρει στον «Πρόλογο» και αλλού. Στο Λεξιλόγιό του περιέχονται, όχι όλες οι λέξεις της ελληνικής γλώσσας ασφαλώς, και αυτό το διευκρινίζει επίσης με σημείωσή του (σελ. 20 στο κείμενο των «Βατταρισμών»), όπου γράφει: «Όσαι λέξεις προφέρονται ορθώς δεν εσημειώθησαν εν τω παρόντι λεξιλογίω»... Γι' αυτό το λόγο δεν

καταγράφει τις λέξεις που χρησιμοποιούν οι συμπατριώτες του στην καθημερινή τους ομιλία ή και αλλού, αλλά επιλέγει ορισμένες. Και αυτές είναι οι παρεφθαρμένες και κακοποιημένες ελληνικές λέξεις του Ιδιώματος, αυτές που φέρνουν όλα τα σημάδια της βιαιοπραγίας και της βίας που ασκήθηκε πάνω στους φορείς τους, δηλαδή στους Έλληνες ραγιάδες του τόπου, επί αιώνες. Και βέβαια γι' αυτό το φαινόμενο, της «παραφθοράς και του εκβαρβαρισμού» της γλώσσας που μιλούσε ο λαός στη Μάκρη και στο Λιβίσι της Μ. Ασίας, όπως και αλλού, οι λόγοι ήταν πολλοί: Η έλλειψη σχολείων και παιδείας, η θέση του ραγιά, του υπόδουλου, απέναντι σε μια σκληρή εξουσία και απέναντι στην τούρκικη αυθαιρεσία. Η εξάρτηση επίσης και η αναγκαστική συνύπαρξη, η επικοινωνία και συνεννόηση με έναν αλλόγλωσσο και αλλόθρησκο λαό, η καταπίεση και ο εξαναγκασμός, όπως και άλλα πολλά. Γι' αυτό και τον Μ. Μουσαίο τον πειράζει φοβερά και του στοιχίζει αυτό που ακούει τόσο συχνά από το στόμα των συμπατριωτών του, όπως το εξής: «που λέει κι η τούρκικους η λόους» (ο τούρκικος λόγος), ή το: «που λέει κι η Τούρκους», ή το: « που λέει κι μια τούρκικη κουβέντα»(σελ. κβ').

Ο «Πρόλογος» των «Βατταρισμών» έχει πολλές πτυχές, κι ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον επίσης, για το πρίσμα από το οποίο ο μεγάλος Δάσκαλος βλέπει τα πράγματα της πατρίδας του στον καιρό του, όχι μονάχα ως προς τη γλώσσα και την παιδεία, αλλά και από πλευράς της πίστης και του ιερατείου, για την κατάσταση του οποίου βγάζει επίσης κραυγή αγωνίας, διατυπώνοντας ευθαρσώς την άποψη, ότι η ανεπάρκεια ουσιαστικής μόρφωσης του ιερατείου, ήταν ένας ισχυρός παράγων της οπισθοδρόμησης και της άθλιας πνευματικής

κατάστασης του λαού. Γι' αυτό άλλωστε, έδωσε μάχες σκληρές και αργότερα κατηύθυνε την Δημογεροντία και την Εφοροδημογεροντία, ώστε να αποκτήσει η Κοινότητα μορφωμένους ιερείς, και άξιους πατριώτες. Πράγμα που ευτύχησε να το δει όσο ζούσε: Όπου πολλοί από τους πιο καλούς μαθητές του, είδε να ακολουθήσουν το ιερατικό στάδιο, και πολλοί επιστήμονες, κυρίως δάσκαλοι, μετά από μια λαμπρή σταδιοδρομία σαν εκπαιδευτικοί, τους είδε να γίνονται ιερείς, ανανεωτές της παιδείας και θερμοί πατριώτες, κατά το παράδειγμα της ζωής και της διδασκαλίας του ίδιου. Όπως ο Γεώργιος Εμμ. Τσακίρης (παπα-Γρηγόριος), ο Κριεζής Καλαφάτης (παπα-Διονύσιος), παπα-Αιμιλιανός Κόκκινος κ.ά. πολλοί. Ο ίδιος μάλιστα ο Μουσαίος ήταν ψάλτης και έκανε κήρυγμα στον Ταξιάρχη του Λιβισιού. Όμως γνωρίζει επίσης καλά και την άλλη όψη, αυτήν του ιερατείου, του κατεστημένου, της αγραμματοσύνης, του σκοταδισμού, του βυζαντινισμού και της οπισθοδρόμησης. Για όλα αυτά, που όμως έχουσε μπει βαθιά στη ζωή και στη συμπεριφορά του λαού, σαν παράδοση και σαν ανάγκη, θα κάνει αγώνες, όχι για να τα καταργήσει, δεν μπορεί άλλωστε, όμως θέλει να τα αλλάξει εκ βάθρων. Μαζί με αυτά, θέλει να αλλάξει και πολλά από τα ήθη και τα έθιμα της παράδοσης, που πολλά είναι αναχρονιστικά και οπισθοδρομικά, και έχουν γίνει βαριά σαν αλυσίδες στα χέρια και στα πόδια του λαού.

Για τους λόγους αυτούς, εκτός από τα όσα γράφει στον «Πρόλογο», που είναι λίγα σχετικά, όπως είναι επόμενο, θα γράψει μέσα στα επόμενα χρόνια και εν πλήρει ωριμότητι ένα θεατρικό Διάλογο, με τον τίτλο «Ο Γάμος του Μαλώνη Αντιφάτου» το 1889, (οι «Βατταρισμοί» εκδόθηκαν το 1884, ενώ ο «Πρόλογός» τους γράφτηκε το 1882) που εκτός του ότι

είναι μια πανδαισία ιδιωματικού λόγου, είναι και ένα δριμύτατο κατηγορώ ενάντια στο αμόρφωτο ιερατείο, το οποίο όμως παίζει ένα κυριαρχικό ρόλο στη ζωή της Κοινότητας. Στηλιτεύει δε, και κυριολεκτικά ξιφουλκεί, ενάντια στα οπισθοδρομικά γαμήλια ήθη και έθιμα, όπως και στις στενόμυαλες και αναγκαστικές σχέσεις του λαού με τις φυσικές αρχές του, το ιερατείο και τους κοτσαμπάσηδες. Όπως βέβαια και με όλο το πλέγμα της τούρκικης αυθαιρεσίας, δείχνοντας ότι και στις τρεις αυτές «εξουσίες» οφείλονται εν πολλοίς τα βάρη και τα βάσανα της ζωής του φτωχού λαού. Όμως και πάλι την αναμόρφωση και πρόοδο, την περιμένει και από τους μορφωμένους του λαού και από τους μορφωμένους ιερείς.

Στην αρχή, στον «Πρόλογο» των «Βατταρισμών», δίνεται μια σύντομη γεωγραφική ιστορική αναδρομή της Λυκίας, για να τονιστούν οπωσδήποτε οι περιπέτειες της χώρας ανά τους αιώνες, από τον Όμηρο μέχρι τις μέρες μας, όπως και η συνεχής ελληνική παρουσία στη Λυκία, η ακμή και η παρακμή της, και βέβαια οι περιπέτειες της γλώσσας σ' αυτήν, όπως και σε όλους τους ελληνικούς πληθυσμούς της Μ. Ασίας. Οι εναπομείναντες Έλληνες κάτοικοι αυτής της περιοχής κατά την εποχή του, στην «πολυανθρωπότατη» κάποτε Λυκία, χαρακτηρίζονται από τον Μιχ. Μουσαίο, ως «ναυάγια των Λυκίων». Και αυτοί κατά τα την εκτίμησή του, ανέρχονται σε όλη τη Λυκία σε 17.000 ψυχές μόνο, από τις οποίες οι 5.000, όπως γράφει, «οικούσιν την Μάκρην και το Λειβίσιον, οι δε λοιποί ή διεσκορπίσθησαν ή εξισλαμίσθησαν»... «Εξισλαμίσθησαν», και βέβαια ξέρουμε τι σημαίνει αυτό, και πώς γινόταν αυτό, με ποιους φοβερούς τρόπους. Και το ξέρουμε από τις εργασίες πολλών μελετητών, και βέβαια από

το σύγγραμμα του Καθηγ. Σπύρου Βρυώνη « Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και διαδικασία εξισλαμισμού, 11^{ος}-15^{ος} αι.» Αθήνα εκδ. ΜΙΕΤ (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 2008). Μόνο που δεν ξέρουμε τον αριθμό, όπως δεν ξέρουμε ακριβώς και πόσοι Έλληνες ζούσαν στη Μ. Ασία, το 1922, πόσοι πέθαναν εκεί, στα «τάγματα εργασίας», από τις εξορίες, τις φυλακίσεις και τις διώξεις, όπως και πόσοι ήρθαν τελικά, πρόσφυγες, στην Ελλάδα. Στην ίδια παράγραφο, στον «Πρόλογο» επίσης, αναφέρονται επιγραμματικά και τα αρχαία μνημεία της Λυκίας, ως τεκμήρια του πολιτισμού της. Και αυτά υπάρχουν εις τους αιώνες, όπως γράφει, όμως για τους «επιγενομένους» κατά τον Παύλο, τους επιζώντες Έλληνες χριστιανούς του καιρού του, δηλαδή. Και εδώ, ο μεγάλος Δάσκαλος, αναφέρεται με ένα ομολογουμένως ιδιότυπο τρόπο, ως προς αυτό: Γράφει («Πρόλογος» σελ.ζ'): «Παρατρέχοντες δε τα άψυχα μνημεία, ερχόμεθα εις τα ζώντα μνημεία του Λυκιακού πληθυσμού, άτινα εισίν οι δια του Χριστιανισμού διασωθέντες και διατηρήσαντες και τον εθνισμόν και την γλώσσαν αυτού Λειβησιανοί και Μεγισταίοι (του Καστελορίζου) κάτοικοι της χώρας».

«Λείψανα» λοιπόν των Λυκίων, πράγματι, οι Έλληνες κάτοικοι της Μάκρης και του Λιβισίου. Και είναι αυτοί τόσο λίγοι, περί τις 5.000 στον καιρό του, που κράτησαν γλώσσα και πίστη, και παρά τα συμβάντα σε άλλα μέρη και σε όλη τη Μ. Ασία, που ούτε «διεσκορπίσθησαν», δεν έφυγαν δηλαδή από την πατρίδα τους, δεν μετανάστευσαν, αλλά παρέμειναν ριζωμένοι στα βουνά και στα καταφύγια τους. Και αμετανόητοι, δεν «εξισλαμίσθησαν», βίαια βέβαια και με το μαχαίρι στο λαιμό, όπως άλλοι και αλλού, αλλά παρέμειναν Έλληνες και χριστιανοί. Και επιβίωσαν. Για όλους αυτούς τους λόγους, ο

σοφός Δάσκαλος και πατριώτης, σκύβει με σεβασμό και αγάπη πάνω από αυτό το λαό, και φωτισμένος από την ελληνομάθεια και τον πατριωτισμό του, αφιερώνει τη ζωή του όλη, για να τον αφυπνίσει και να τον διδάξει. Με αγάπη ,αλλά και με αυστηρότητα, την «μετ' αυστηρότητος αγάπη», που την έχει υιοθετήσει από τη ζωή και τη διδασκαλία και από τον τρόπο διδασκαλίας του Χριστού, που είναι και διδασκαλικός αλλά και επιτιμητικός εκεί που είναι ανάγκη, όπως και ο ίδιος ενδεχομένως διαπιστώνει από τα ευαγγέλια και τις παραβολές τους. Και σαν οπαδός του Κοραή (1748-1833) και του Καθηγητή Κ. Ασώπιου (1789-1872) επίσης, όπως εξάγεται από τις σχετικές αναφορές του, υιοθετεί ως «ορθή» και γλώσσα του λαού, την καθαρεύουσα, την οποία και θεωρεί, όπως κατ'επανάληψιν αναφέρει, ως την «καθομιλουμένη» ελληνική γλώσσα, και αυτή ασφαλώς είναι η άποψή του. Γιατί δεν μπορεί να στηριχτεί και να υπερασπίσει τη γλώσσα που ακούει να μιλιέται από τους συμπατριώτες του, με τόσες παρεφθαρμένες ελληνικές λέξεις , και σε τόσο μεγάλο βαθμό ανάмикτες με εξελληνισμένες τούρκικες .Γι' αυτό ακριβώς το λόγο μπαίνει στον μεγάλο αγώνα, προς το τέλος της διδασκαλικής του πορείας, να συντάξει και να καταρτίσει τους «Βατταρισμούς» του. Γιατί βρίσκει πως αυτή η γλώσσα, εμποδίζει τους συμπατριώτες του να προχωρήσουν, και πνευματικά, και πολιτισμικά, αλλά και οικονομικά. Γιατί η φτωχή και με τόσες παρεφθαρμένες λέξεις γλώσσα, τους δεσμεύει και τους καθηλώνει, τους εμποδίζει να δουν τα πράγματα που τους αφορούν με άλλα μάτια και με ευρύτερο πνεύμα.

Ένας άλλος σπουδαίος λόγος που πρέπει οπωσδήποτε να γίνει αυτή η διόρθωση της γλώσσας, κατά τον Μ. Μουσαίο, είναι

γιατί με αυτό τον τρόπο θα αλλάξει και η νοοτροπία του λαού. Και το δικαιολογεί αυτό ως εξής: « Γιατί ο καλώς λέγων, και καλώς διανοείται», όπως γράφει. Θεωρεί επίσης αναμφισβήτητο ότι «η κατάπτωσης της γλώσσας είναι σύγχρονος προς την κατάπτωσιν του εθνικού φρονήματος», και πως μάλλον το καθένα από αυτά τα δυο, επηρεάζει το άλλο. Παραδέχεται ακόμα, ότι σε κάθε εποχή του εθνικού βίου υπήρξε και θα υπάρχει μια γλώσσα «υψηλή», αυτή των λογίων, και μια γλώσσα «χυδαία», που είναι η γλώσσα του όχλου, για να λάβει την οριστική απάντηση, κάποιες δεκαετίες αργότερα από το στόμα του ποιητή και πατριώτη Λορέντζου Μαβίλη, λίγο πριν σκοτωθεί εθελοντής στο Δρίσκο, «πως γλώσσα χυδαία δεν υπάρχει, αλλά άνθρωποι χυδαίοι»...

Παρά ταύτα θεωρεί αυταπόδεικτο ότι η ανάπτυξη της γλώσσας συμβαδίζει με την ανάπτυξη του ανθρωπίνου πνεύματος, και φέρνει τα παραδείγματα του Φειδία, του Περικλή και του Πλάτωνα της κλασικής Αθήνας. Ενώ σε άλλη παράγραφο, στηριζόμενος σε σχετική διατύπωση του Καθηγητή Κ. Ανώπιου, ως προς την χρήση υποκοριστικών στα ονόματα, ακόμα και στα κύρια ονόματα ,Δημητράκης, Γιαννάκης, Νικολάκης, αντί των Δημήτριος, Ιωάννης, Νικόλαος, υιοθετεί και ο Μ. Μουσαίος αυτή την μάλλον τραβηγμένη άποψη, ότι τούτο προήλθε επίσης από την «κατάπτωση τους εθνικού φρονήματος, οσάκις ο Έλληνας έχασε την αυτονομία και την ελευθερία του», όπως γράφει.

Όμως θέλει να πιστεύει, ότι έχει έρθει ο καιρός γενικά να αποκαθαρθεί η ελληνική γλώσσα, σύμφωνα με το παράδειγμα του Κοραή, που στα «Άτακτά» του απέδειξε την ελληνική ρίζα «πλείστων παρεφθαρμένων λέξεων», ώστε συν τω χρόνω η γλώσσα του λαού να πλουτιστεί και να ανυψωθεί εκεί που της

αξίζει, «έχουσα θησαυρόν ανεξάντλητον την μητέρα της, ελληνικήν», όπως γράφει επίσης.

Είναι φανερό ότι ο Μιχ. Μουσαίος είναι υπέρμαχος της καθαρεύουσας, που τον καιρό το δικό του βρίσκεται στη μέγιστη ακμή της, και όχι της δημοτικής που πολύ αργότερα, σαν ένα ανανεωτικό και προοδευτικό κίνημα στη γλώσσα και στην παιδεία ιδιαίτερα, με τους σηματοφόρους του δημοτικισμού, τον Πάλλη, τον Εφταλιώτη, τον Μαβίλη, και ιδιαίτερα με τον Ψυχάρη, θα λάβει εκρηκτικές διαστάσεις, μέχρι που να επικρατήσει οριστικά στις μέρες μας, τερματίζοντας με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο έναν άλλο, μεγάλο και αυτόν, εθνικό διχασμό. Ο μεγάλος Δάσκαλος πίστευε ότι αυτός είναι ο σωστός τρόπος για τη γλώσσα, η συνέχισή της και η καλλιέργειά της με την καθαρεύουσα, σαν συνέχεια της αρχαίας, όπως το πίστευαν και ο Κοραΐς και ο Ασώπιος, τον οποίο φαίνεται να υπολήπτεται πολύ ο Μ. Μουσαίος. Το γλωσσικό Ιδίωμα, η γλώσσα που μιλιέται από τους συμπατριώτες του, κατά τον Μ. Μουσαίο, είναι μεν γεμάτη με παρεφθαρμένες ελληνικές, αλλά και τούρκικες λέξεις, «διατηρεί όμως στοιχεία πολλά από την μεσαιωνική της και βυζαντινή της προέλευση», όπως γράφει.

Όμως η καθαρεύουσα ήταν μια τεχνητή γλώσσα, που δεν μιλήθηκε ποτέ, δεν ήταν η γλώσσα του λαού. Βέβαια, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι γράφτηκαν αριστουργήματα σ' αυτήν, από το Παπαδιαμάντη, τον Βιζυηνό, τον Κονδυλάκη, τον Μητσάκη και άλλους. Η γλώσσα, όπως είναι γενικά αποδεκτό, είναι ένα ζωντανό στοιχείο, ζει και συνεχίζεται με το λαό, που είναι ο φορέας, χρήστης και δημιουργός της. Είναι αναμφισβήτητο επίσης ότι η αγάπη, η στοργή και η φροντίδα του μεγάλου Δάσκαλου για το λαό και για την προκοπή του,

ήταν απέραντη. Και μολονότι έχει αυτή τη γνώμη για τη γλώσσα που μιλάνε οι συμπολίτες του, κάνει το παν για να βρει και να «συλλέξει», την ουσία αυτής της λαλιάς, αυτού του γλωσσικού ιδιώματος, δηλαδή λέξεις, φράσεις και παροιμίες, τραγούδια, ήθη και έθιμα, αινίγματα, προλήψεις, παιχνίδια, και δεισιδαιμονίες, όλα όσα αποτελούν τον «πνευματικό βίο» του λαού, κατά την ορολογία των λαογράφων. Και αυτό το πραγματοποιεί με τον καλύτερο τρόπο, και με σεβασμό μεγάλο στην Παράδοση, καταγράφοντας όλα όσα αναφέραμε παραπάνω.

Στην έκδοση των «Βατταρισμών» του 1884 στο εξώφυλλο αναγράφεται: «Βατταρισμοί», ήτοι «Λεξιλόγιον της Λειβισιανής Διαλέκτου, μετ' εγχωρίων Παροιμιών εν τέλει». Στην έκδοση όμως του βιβλίου οι παροιμίες αυτές δεν περιελήφθηκαν για άγνωστους λόγους, από κάποια αδυναμία του εκδότη ενδεχομένως. Έτσι οι «Βατταρισμοί» που έφτασαν ως εμάς τελειώνουν με την ένδειξη «Τέλος του Α' Μέρους». Που σημαίνει ότι του Α' Μέρους θα ακολουθούσε το Β' Μέρος, στο οποίο θα περιλαμβάνονταν και οι Παροιμίες. Φαίνεται όμως πως αυτές μαζί με άλλα κατάλοιπα του μεγάλου Δασκάλου, δεν χάθηκαν τελικά, αλλά διασώθηκαν τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο μέρος. Το πραγματικά πολύτιμο αυτό αρχείο των καταλοίπων του Μιχ. Μουσαίου, το διέσωσε μέσα από κινδύνους και απίθανες δυσκολίες, στη Σμύρνη κι έπειτα στην Αθήνα, η εγγονή του, Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου, κόρη του γιατρού Βασίλειου Μουσαίου, κι έτσι έχουμε τη μεγάλη τύχη να έχουμε την ουσιαστική συμβολή από το αρχείο αυτό, και στα «Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης (1978), όπου 13 παραμύθια από τα 43 που διασώζει η Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου είναι του Μ. Μουσαίου.

Όπως και στις «Παροιμίες του Λιβισιού και της Μάκρης» (1961), όπου οι 860 παροιμίες είναι από τους «Βατταρισμούς». Και μια παράξενη σύμπτωση εδώ: Στο πολύτιμο βιβλίο, που μας άφησε ο Κωνσταντίνος Λαμέρας για την Ιστορία και την Παράδοση της Μάκρης και του Λιβισιού, βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών του 1945, στην έκδοσή του σε βιβλίο που έγινε τελικά το 1964, από το γιο του Γιάννη Κ. Λαμέρα, με τον τίτλο «Η Μάκρη και το Λυβήσι», αναγράφεται και εδώ στο τέλος του βιβλίου «Τέλος του Α΄ τόμου». Εν τω μεταξύ στο Πρακτικό της βράβευσης από την Ακαδημία Αθηνών, αναγράφεται, ότι «απονέμεται το βραβείον εις τον ιατρόν Κωνσταντίνον Λαμέραν, δια την λαογραφικήν συλλογήν εκ Λυβησίου, ήτις είναι αξιόλογος, και δια τα καταγραφέντα μνημεία του λόγου, και δια τας γλωσσικάς και άλλας ιστορικάς και τοπογραφικάς παρατηρήσεις του συγγραφέως, ως και δια τα μουσικά διαγράμματα δια τα δίστιχα»... Τα μουσικά αυτά διαγράμματα, όπως και άλλα πολλά από την Ιστορία και την Παράδοση του Λιβισιού και της Μάκρης, όπως υπόσχεται να περιλάβει στον Β΄ τόμο, σε σχετικό έγγραφο που κυκλοφόρησε ο Γιάννης Λαμέρας, δεν θα βγουν στο φως, ίσως ποτέ δυστυχώς. Και η μόνη τους αναπλήρωση θα είναι ίσως τα μουσικά διαγράμματα, 17 (δέκα εφτά) τον αριθμό, από τα κυριότερα τραγούδια μας, που ευτύχησα να συμπεριλάβω στο «Λαογραφικά Μάκρης και Λιβισίου Λυκίας Μ. Ασίας» 1989, χάρη στην καταγραφή που έκανε με τη συνεργασία μου, η καθηγήτρια του Εθνικού Ωδείου κ. Βάλια Κουλάκου. Αλλά και στην έκδοση των «Βατταρισμών», από ό,τι διαβάζουμε στον «Πρόλογο» και πάλι, έχουμε μεγάλες απώλειες. Γιατί εκεί, και στη σελίδα κ΄, διαβάζουμε τα εξής: «Επειδή δε πλείσται όσαι τουρκικαί λέξεις επιχωριάζουσι παρ΄ ημίν, συνέλεξα ταύτας εν ιδιαιτέρω παραρτήματι, προσθείς λεξιλόγιον των λαλουμένων

τουρκικών και ξενικών λέξεων, και εξελληνίσας αυτές... Με απορίαν μου δε εύρον ότι η γλώσσα μας είναι κατά το ήμισυ τουρκική»... Και σχολιάζει παρακάτω ο Μ. Μουσαίος, με μεγάλη πικρία: «Κατά το ήμισυ άρα εσμέν ευτυχέστεροι των άλλων Μικρασιατών ομογενών μας, οίτινες απώλεσαν αυτήν, καθ' όσον έχωμεν (εμείς, δηλαδή οι ΜακρηνοΛιβισιανοί) εν ράκος της γλώσσης εν τω στόματι ημών»....

Το μεγάλο αυτό εμπόδιο, απόλυτα σχετικό με τη λεξικογραφική αποτύπωση της γλώσσας μας και την εξέλιξη του Γλωσσικού μας ιδιώματος από τον καιρό του Μ. Μουσαίου ως το 1922, το τελικό στάδιο δηλαδή της εξέλιξης αυτής, που έφτασε ως τις μέρες μου να μιλιέται στη Νέα Μάκρη, το συνάντησα, όταν την 35ετία περίπου, από το 1976 ως το 2010, κατέγραφα τις λέξεις της μιλιάς μας, της γλώσσας των προγόνων μας, για να καταρτίσω «Το Λεξικό Μάκρης και Λιβισίου Μικράς Ασίας», που εκδόθηκε τελικά το 2013. Το λεξικό βέβαια αυτό είχε ένα πολύ διαφορετικό σκοπό από εκείνον του Μεγάλου Δασκάλου. Σ' αυτό ήθελα να δώσω μια εικόνα, μια τοιχογραφία, όσο μου ήτανε δυνατόν πιο πλατιά και πιο πειστική των τόπων, της Ιστορίας, της Παράδοσης και των ανθρώπων, που ήταν η πατρίδα των προγόνων μας στη Μ. Ασία. Γι' αυτό διευκρινίζω σ' αυτό, ότι είναι ένα «Λεξικό», ερμηνευτικό, ετυμολογικό, ιστορικό, λαογραφικό κλπ. Δηλαδή περιέχει λέξεις από το Ιδίωμα, και λέξεις-λήμματα, για τους τόπους, τη διοίκηση, την εκπαίδευση, την ιστορία, τη λαογραφία, και βέβαια για τους ανθρώπους, δασκάλους, ιερείς, επιστήμονες, ευεργέτες της πατρίδας των προγόνων μας. κλπ. Στην επιλογή των λέξεων είχα το μεγαλύτερο πρόβλημα. Γιατί τόσο στα «Παραμύθια», και λιγότερο στις «Παροιμίες» της Καλλιόπης Μπουγιούκου-Μουσαίου, όπως

και στη μελέτη για το γλωσσικό μας Ιδίωμα, του Καθηγ. Νικολάου Ανδριώτη, έβρισκα λέξεις που δεν τις γνώριζα. Τότε εμπιστεύτηκα και επέλεξα να αποτυπώσω τη γλώσσα που είχα ακούσει από τον παππού μου, τη μητέρα και τον πατέρα μου, τους συγγενείς και τους γείτονές μου, όλους Μικρασιάτες Μακρηνολιβισιανούς, γεννημένους στη Μ.Ασία, ανάμεσα στους οποίους είχα ζήσει όλα αυτά τα χρόνια στη Ν. Μάκρη. Και βέβαια πήρα λέξεις και από τα «Παραμύθια» και από τις «Παροιμίες» και από το «Ιδίωμα», αλλά αυτές είναι ελάχιστες, οι πιο χαρακτηριστικές και γνωστές σε μένα ,γιατί τις είχα κάποτε ακούσει. Κι όμως, ακόμα και σ' αυτή τη φάση εξέλιξης του Γλωσσικού μας Ιδιώματος, αυτό δηλ. που κατέγραψα στο «Λεξικό» μου, η συμμετοχή τούρκικων εξελληνισμένων λέξεων είναι μεγάλη, γύρω στο 15-20%. Την παράλειψη αυτή, προσπαθώ να θεραπεύσω σε ένα δεύτερο χρόνο, με τα «Λαογραφικά Συμπληρώματα» που επιχειρώ τελευταία, όπου περιλαμβάνεται και «λεξιλόγιο» των εξελληνισμένων τούρκικων λέξεων, που τις είχα παραλείψει στο «Λεξικό» μου, του 2013. Και βέβαια η προσπάθεια αυτή θα ήταν περιττή, αν είχαμε στα χέρια το συμπλήρωμα των «Βατταρισμών» του Μεγάλου Δασκάλου με τις «λαλούμενες» τούρκικες λέξεις, που είχε καταγράψει τότε, όπως μας το λέει ρητά στον «Πρόλογό» του.

Όμως στο ανανεωτικό και επαναστατικό του πρόγραμμα ο μεγάλος Δάσκαλος φαίνεται ότι βρήκε μεγάλα εμπόδια, και από το λαό, αλλά και από τους κρατούντες. Από το λαό, γιατί δεν μπόρεσε στο βαθμό που θα ήθελε εκείνος να ενστερνιστεί την προσπάθειά του και έτσι δεν μπόρεσε να καταλάβει έγκαιρα τη μεγάλη την χρησιμότητα της παιδείας. Γι' αυτό και παραπονιέται πως δεν συναινεί (ο λαός) όσο εκείνος θα ήθελε,

και προτιμάει να στέλνει τα παιδιά του σε μαστόρους και εργαστήρια για να κάνουν δουλειές από μικρή ηλικία, να γίνουν δηλαδή τεχνίτες, επαγγελματίες και απλοί ανειδίκευτοι εργάτες, ενώ οι καιροί έχουν αλλάξει, και απαιτούν άλλα. Εδώ ο μεγάλος Δάσκαλος είναι άδικος και οπωσδήποτε υπερβολικός, γιατί απλούστατα τα πράγματα τον διαψεύδουν. Απόδειξη: Την ώρα που γράφει και παραπονιέται για την απροθυμία των πατριωτών του να μορφωθούν, μόνο 5 στους 100 ανεβάζει το ποσοστό των νεαρών συμπατριωτών του που ενδιαφέρονται να προχωρήσουν στη «μέση και ανωτέρα παιδεία», όπως γράφει. (Πρόλογος» σελ. ια'), μόλις έξι χρόνια αργότερα 25 (είκοσι πέντε) μαθητές του φοιτητές, του Πανεπιστημίου στην Αθήνα, στέλνουν στον αγαπημένο τους Δάσκαλο μια συγκινητική επιστολή, ένα Ψήφισμα, με το οποίο εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους σ' αυτόν. Έπειτα από εννιά χρόνια επίσης ο μεγάλος Δάσκαλος υποδέχεται γιατρό στο Λιβίσι τον μεγάλο του γιο Βασίλειο Μουσαίο, και κάποια χρόνια αργότερα τόσο ο Κων/νος Λαμέρας, όσο και ο Σάββας Πασχαλίδης, μαθητές του και οι δυο, αλλά και άλλοι, όπως ο Κ. Κοντογιάννης, που ανεβάζει σε 300 τον αριθμό των επιστημόνων στις δυο Κοινότητες το 1916-17, πιστοποιώντας την άνθιση της παιδείας στο Λιβίσι και στη Μάκρη, σαν ένα πραγματικό θαύμα, που σχεδόν αποκλειστικά οφείλεται στον ίδιο, στη διδασκαλία, στις αρετές του και στο ήθος του.

Όμως τα εμπόδια που βρίσκει ο Δάσκαλος στην προσπάθειά του για την αναμόρφωση και την πρόοδο του τόπου μέσα από την παιδεία, είναι και πραγματικά και μεγάλα. Και αυτά τα βρίσκει από τους έχοντες και κατέχοντες. Από τους κοτσαμπάσηδες και το αμόρφωτο ιερατείο, που ωθεί το λαό σε μια λατρεία τυπική, όπως και από την καταπίεση των

κοτσαμπάσηδων, που έχουν ως αποτέλεσμα την εξαθλίωση του λαού, ώστε να «είμεθα μηδενισταί, βολταρισταί και οπαδοί του Ρενάν», όπως γράφει. Και βέβαια για όλα αυτά, για τους κοτσαμπάσηδες, για το αμόρφωτο ιερατείο και για την αναχρονιστική νοοτροπία του λαού στα ήθη και έθιμα του γάμου, θα γράψει, και μάλιστα με την πιο αιχμηρή γραφή, στο επόμενο πόνημά του, τους «Γάμους του Μαλώνη Αντιφάτου», γραμμένο στην πιο ακραιφνή μορφή του γλωσσικού μας Ιδιώματος, όπου δεν θα αφήσει κανένα περιθώριο παρανόησης των αιτίων μιας τέτοιας κατάντιας.

Ο «Πρόλογος» τελειώνει με την έκκληση του Μεγάλου Δασκάλου, να δουν οι πατριώτες του, που αρχίζουν πια να ακούνε τα λόγια του και να μορφώνονται, να δουν τον αληθινό προορισμό του ανθρώπου, τη θρησκεία και την παιδεία με τη σωστή τους όψη, και να αναπτύξουν την «φιλοκαλίαν και φιλοτιμίαν», που την έχουν ανάγκη τόσο οι ίδιοι, όσο και η μικρή τους πατρίδα.

Στο τέλος δίνει την εξήγηση για τον τίτλο που έδωσε στους «Βατταρισμούς», και το τι σημαίνει ο όρος βατταρισμός, που τον χρησιμοποιεί στο «Λεξιλόγιό» του αυτό. «Διότι», γράφει, «καθώς το νήπιον βατταρίζει περί την γλώσσαν, ούτω και οι χυδαίοι νηπιάζοντες βατταρίζουσιν». Όπως δηλαδή τα μωρά τερετίζουν τη νηπιακή γλώσσα, έτσι και οι πατριώτες του μιλούν το φτωχό και άθλιο τοπικό τους γλωσσικό Ιδίωμα, ώσπου να το αποκαταστήσουν με όλες εκείνες τις χάρες και τις αρετές, που έχει η σωστή ελληνική γλώσσα...

Ως προς τον ίδιο, γράφει τελειώνοντας τον «Πρόλογο», πως θεωρεί εθνικό καθήκον αυτό που κάνει. Και διακηρύσσει, αψηφώντας τους κινδύνους που διατρέχει από την τούρκικη

εξουσία, και με το γενναίο φρόνημα που τον διακρίνει, ότι «έκαστος οφείλει να συνεισφέρει εκ των ενόντων εις το οικοδόμημα της εθνικής ημών παλιγγενεσίας»...

Χαλάνδρι, 1/11/2019 (ξανακοιταγμένο 2/11/2021)

**«Ο Γάμος του Μαλώνη Αντιφάτου» του Μιχαήλ Μουσαίου,
ένα θεατρικό δρώμενο με πολλές αναγνώσεις και σημασίες,
γραμμένο στο Λιβίσι του 1891**

Οι σημασίες που κομίζει το έργο αυτό, που ο Μιχαήλ Μουσαίος το τιτλοφορεί «Ο Γάμος του Μαλώνη Αντιφάτου», αρχίζουν από τον «Πρόλογο», που ο Μεγάλος Δάσκαλος γράφει στέλνοντάς το στους παραλήπτες του. Οι παραλήπτες αυτοί είναι ένας Σύλλογος της Αθήνας με την επωνυμία «Κοραής». Ο Σύλλογος αυτός προφανώς είχε προκηρύξει «Γλωσσικό» διαγωνισμό, στον οποίο ο Καθηγητής της Γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας συνέστησε στον Μ. Μουσαίο να πάρει μέρος. Έτσι ο Μουσαίος έστειλε το κείμενο αυτό με την προσδοκία να τυπωθεί και το Β΄ Μέρος των «Βατταρισμών», που είχε μείνει ατύπωτο. Μαζί με το κείμενο του «Μαλώνη Αντιφάτου», ο Μ. Μουσαίος έστειλε στον «Κοραή», όπως διαβάζουμε στη δεύτερη σελίδα του «Προλόγου» και κάποια άλλα κείμενα, που επίσης δεν γνωρίζουμε σήμερα, και που ίσως το μέλλον μας αποκαλύψει, πως υπάρχουν ακόμα και πως δεν έχουν χαθεί.

Τα κείμενα αυτά, θα αποτελούσαν ασφαλώς τον Β΄ τόμο, τον συμπληρωματικό των «Βατταρισμών», όσα δηλαδή ο Μ. Μουσαίος δεν μπόρεσε να δει τυπωμένα στην έκδοση του Α΄ τόμου, το 1884, από άρνηση του εκδότη του, και «εναντίον των συμφωνημένων, ζητών προκαταβολικώς το τίμημα της εκτύπωσης», όπως γράφει. Αλλά και από άλλες αιτίες, από την οποία η κυριότερη ήταν η δίωξή του, έπειτα από καταγγελία στις τοπικές τουρκικές αρχές, αλλά και στον

Τούρκο Γενικό Διοικητή της Σμύρνης, πως ο Δάσκαλος δημοσιεύοντας τους «Βατταρισμούς», «υβρίζει την ισλαμική θρησκεία και διαδίδει δια του τύπου ελληνικά φρονήματα εν Τουρκία». Την καταγγελία αυτή, την είχαν κάνει νεαροί Μακρηνολιβισιανοί, και μαθητές του Μ. Μουσαίου, ένας μάλιστα από αυτούς ήταν ήδη δάσκαλος στο Λιβίσι, και ο άλλος φοιτητής της νομικής. Μετά από αυτή την καταγγελία, φαίνεται ότι ακολούθησε δίκη, αλλά τελικά ο Μουσαίος απηλλάγη των κατηγοριών, χάρη στην παρέμβαση και ευνοϊκή αντιμετώπιση του ιεροδικαστή της Μάκρης, του Αζίς εφέντη, Αλβανού, που υπερασπίστηκε τον Μουσαίο και έναντι του φανατισμού των Τούρκων ομοθρήσκων του. Για τους λόγους αυτούς ο Μουσαίος αναγκάστηκε να κρύψει τους «Βατταρισμούς», αλλά με την ευκαιρία του διαγωνισμού του «Κοραή» και μετά την προτροπή του Καθηγ. Γ. Χατζιδάκη, μαζί με το χειρόγραφο του «Γάμου του Μαλώνη Αντιφάτου», στέλνει και τους «Βατταρισμούς» του στην επιτροπή του διαγωνισμού, διορθωμένο από τα πολλά τυπογραφικά σφάλματα της πρώτης έκδοσης, όπως «και το ατύπωτον χειρόγραφον», το χειρόγραφο δηλαδή που θα αποτελούσε τα «περιεχόμενα» του δευτέρου τόμου. Το υλικό λοιπόν που περιλαμβάνεται στη συμμετοχή του Μ. Μουσαίου στον διαγωνισμό του «Κοραή», ο οποίος θα έγινε ανάμεσα στο 1891 με 1896, που είναι η χρονιά του θανάτου του, είναι τα εξής, όπως αναγράφονται στη σελ. 282 του 5^{ου} τόμου του Δελτίου του ΚΜΣ 1984-1985:

α) «Το τυπικόν, όπως γράφει. της Λειβησιανής Διαλέκτου, πλατύτερον

β) «Προσθήκαι εις το Ελληνικόν Λεξιλόγιον»

γ) «600 περίπου παροιμίες Ελληνικά και 100 Τουρκικά, μεθ'ερμηνευτικών σχολίων».

δ) «Άσματα τινά δημώδη, και εν διήγημα εις Διάλεκτον Λειβησιανήν, γεγονότος της Ελληνικής Επαναστάσεως». Και

ε) «Μίαν πράξιν της Κωμωδίας «Ο Γάμος του Αντιφάτου», επίσης εις το εγχώριον ιδίωμα».

Βλέπουμε λοιπόν ότι η συμμετοχή του Μ. Μουσαίου στο διαγωνισμό του «Κοραή» δεν είναι μονάχα με τον «Γάμο του Μαλώνη Αντιφάτου», και μάλιστα με την Πρώτη Πράξη του έργου του (κωμωδία» το χαρακτηρίζει), ενώ αλλού, στον ίδιο «Πρόλογο», μιλάει για «δράμα», και ο Καθηγ. Βάλτερ Πούχνερ το αναφέρει ως θεατρικό έργο γενικώς, και μάλιστα «αξιοπρόσεκτο από πολλές απόψεις (γλωσσική, λογοτεχνική, θεατρολογική, ηθογραφική και ιδεολογική)». Είναι αξιοσημείωτο ότι η συμμετοχή του Μ. Μουσαίου σ' αυτό το διαγωνισμό του «Κοραή», φαίνεται να είναι πολλαπλή, όπως και η επιθυμία του. Σαν να διακατέχεται ο μεγάλος Δάσκαλος από την επιθυμία, το έργο του, όχι μονάχα να τυπωθεί και να μη χαθεί, αλλά προπαντός να φωτίσει τους συμπατριώτες του, και να συμβάλει στην αναγέννηση της μικρής του πατρίδας. Όλα τούτα ίσως είναι φυσικά και επόμενα. Ο Δάσκαλος είναι ήδη σε μια προχωρημένη για την εποχή του ηλικία, θα φύγει από τη ζωή, το 1896, μέσα σε πέντε χρόνια από τότε που γράφει τον «Γάμο του Μαλώνη Αντιφάτου». Έχει καταναλώσει τη ζωή του σε τόσους αγώνες, που τον έχουν καταβάλει, βλέπει το έργο του να μην έχει μια τύχη καλή στο τυπογραφείο που το στέλνει. Η υποδοχή των «Βατταρισμών» στο κοινό του είναι απελπιστική, αφού λιγότερα από 500 αντίτυπα έχουν πουληθεί, που από την είσπραξη των πωλήσεών τους περίμενε

να βγάλει τα έξοδα για την έκδοση του Β΄ τόμου τους. Και προπαντός τελευταία, μετά την έκδοση των «Βατταρισμών», έχει πιεί το πικρό ποτήρι της συκοφαντίας μέχρι τον πάτο, με κατηγορους και συκοφάντες τους ίδιους τους μαθητές του. Γι' αυτό το λόγο άλλωστε έχει αναγκαστεί να κρύψει το έργο του, και να το εξαφανίσει. Ένα έργο ζωής, από το οποίο περίμενε να διορθώσει την παρεφθαρμένη και γεμάτη από εξελληνισμένες τούρκικες λέξεις μιλιά του ΜακρηνοΛιβισιανού λαού, και να αποτελέσει μοχλό στην αναγέννησή του, μορφωτική και πολιτιστική.

Κι όμως, και παρ' όλα αυτά, σε όλη αυτή την Α΄ Πράξη, που έχει τον τίτλο «Η Προξενιά», και που είναι η μόνη που έχουμε από το «Γάμο του Μαλώνη Αντιφάτου», γιατί οι επόμενες δύο Πράξεις, η Β΄ Πράξη με τον τίτλο «ο Θυμός» και η Γ΄ Πράξη με τίτλο «ο Γάμος» έχουν χαθεί (ή και δεν γράφτηκαν ποτέ), ο Μ. Μουσαίος όχι μονάχα δεν φαίνεται πτοημένος, αλλά με χαρακτηριστική γενναιότητα και παίρνοντας πάνω του ακέραια την ευθύνη, στην κυριολεξία ξιφουλκεί ενάντια στο κατεστημένο της πατρίδας του, τους κοτσαμπάσηδες, τους ιερείς και αρχιερείς, αλλά και ενάντια στην τούρκικη εξουσία. Για να καταδείξει τις πληγές του λαού, και να κρούσει τον κώδωνα του κινδύνου: της αφομοίωσης και του εξισλαμισμού, αλλά και της ανάγκης για διαφωτισμό και αναγέννηση, με εργαλεία την παιδεία, την κάθαρση της γλώσσας από τις παρεφθαρμένες λέξεις της Διαλέκτου, και με την πνευματική άνοδο του αμόρφωτου ιερατείου.

Το άλλο σκέλος αυτού του διαφωτισμού και συμπλήρωμα αυτού του σκοπού, είναι να χτυπήσει όσο πιο δυνατά και αποτελεσματικά τα υπερβολικά, και σκληρά ήθη και έθιμα, ιδιαίτερα του γάμου, που επικρατούσαν εκείνο τον καιρό στο

Λιβίσι και στη Μάκρη. Καθώς και τη διαπλοκή τους με συμφέροντα και εξουσίες, είτε κοσμικές, των κοτσαμπάσηδων, είτε εκκλησιαστικές, του ιερατείου, όπου ο φτωχός λαός βρίσκεται εγκλωβισμένος, και σαν πιασμένος στην παγίδα, ματώνει, αλλά δεν μπορεί να ξεφύγει. Με αυτό τον τρόπο διευρύνει τους σκοπούς, που έχει θέσει ήδη στους «Βατταρισμούς», γράφοντας τώρα τον «Γάμο του Μαλώνη Αντιφάτου». Και αυτό το κάνει δίνοντας στις ιδέες και τις πεποιθήσεις του την πιο προσιτή στο λαό μορφή. Με ένα θεατρικό έργο, ένα Θεατρικό Διάλογο ή Θεατρικού Δρώμενου, κατά τη δική μας άποψη.

Γράφοντάς το γι' αυτό το σκοπό, επιλέγει τον πιο δυνατό και αποτελεσματικό τρόπο: Την ειρωνεία και τη γελοιοποίηση, σαν ένα δίκικο μαχαίρι, που το χώνει βαθιά, μέχρι το κόκαλο. Και άφοβος και ανυποχώρητος, κηρύσσει με αυτό τον τρόπο μια ειρηνική επανάσταση, με όπλο την παιδεία, όπως την ονειρεύτηκε ο Κοραής, έναν αιώνα περίπου πιο μπροστά από αυτόν.

«Το έργο δεν στερείται από δραματικές αρετές, γράφει ο Καθηγ. Βάλτερ Πούχνερ, διαθέτει περιόδους ζωντανού διαλόγου, κωμικές καταστάσεις, φανερές υποκρισίες, συγκρούσεις ιδεών και συμφερόντων, έχει ακόμα και αριστοφανικές διαστάσεις, κυρίως όσον αφορά το κωμικό ζευγάρι του Αντιφάτη και της Αντιφάταινας. Αλλά δεν εξαντλείται στις συνταγές του περιγραφικού ηθογραφισμού του 19^{ου} αιώνα» κλπ. Τα παραπάνω δεν σημαίνουν τίποτε άλλο από το ότι το έργο αυτό του Μ. Μουσαίου από θεατρολογικής πλευράς, και μολονότι γράφτηκε για να διαβαστεί περισσότερο, έχει πρωτοτυπία και θεατρικότητα, με ζωντανούς διαλόγους, πολλές φορές αριστοφανικούς κλπ. Που

σημαίνει επίσης ότι ο Μ. Μουσαίος, το «φως του Λιβισιού και της Μάκρης», ήταν πράγματι ένας μεγάλος του Λόγου, αλλά και των Έργων, όπως και άξιος του μεγάλου ονόματος που άφησε πίσω του, με το παράδειγμα, το ήθος του, και με τη ζωή του ολόκληρη...

Και ένα άλλο επίσης παράξενο: Δεν ξέρουμε τι υποδοχής έτυχε αυτό το έργο, «Ο Γάμος του Μαλώνη Αντιφάτου», γιατί ούτε η εγγονή του Μ. Μουσαίου, η λαογράφος της πατρίδας μας, η Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου, μας παραδίδει κάτι σχετικό με την τύχη του. Όμως, όπως μαρτυρεί η ίδια στην Εισαγωγή της στα «Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης», 1976, τα έργα αυτά του παππού της, τα φύλαξε, μαθήτρια στη Σμύρνη, όπου είχαν μετοικήσει οικογενειακά, από το 1909 με 1910, λόγω της πατριωτικής δράσης του πατέρα της, του γιατρού Βασίλειου Μουσαίου, και τα εξέδωσε σε βιβλία πολλά χρόνια αργότερα, συμπληρώνοντάς τα με δικές της έρευνες και καταγραφές, δια μέσου του ΚΜΣ, του οποίου ήταν μέλος του ΔΣ, στις «Παροιμίες», το 1961, και έπειτα τα «Παραμύθια», το 1976. Ο «Γάμος του Μαλώνη Αντιφάτου» δεν βγήκε ποτέ σε βιβλίο. Δημοσιεύτηκε στον 5^ο τόμο του Δελτίου του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (ΔΚΜΣ) του 1984-1985 και στις σελίδες 275- 359, με Εισαγωγή του Καθηγητή της Θεατρολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, Βάλτερ Πούχνερ. Και με «Πρόλογο» του ίδιου του Μιχαήλ Μουσαίου, όπου υπό μορφήν επιστολής, απευθύνεται στο «Σεβαστόν Προεδρείον του Συλλόγου «Κοραή» εις Αθήνας» για να το κατατοπίσει σχετικά με τους σκοπούς και τις προθέσεις του «Γάμου του Αντιφάτου».

Ας δούμε όμως τώρα την «υπόθεση» του «Γάμου του Μαλώνη Αντιφάτου», τους «ήρωές» του, τους χαρακτήρες, τις κινήσεις

και τις συγκρούσεις τους, όπως και τα μηνύματα που εκπέμπει. Κατ' αρχήν το έργο τοποθετείται σε ένα χρόνο παρωχημένο, ακόμα και για τον ίδιο τον Μιχαήλ Μουσαίο, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο: Για να δείξει ακόμα πιο βαθιές τις πληγές κι ακόμα πιο σκοτεινά τα σκοτάδια μέσα στα οποία ζουν οι συμπατριώτες του. Το έργο τοποθετείται χρονολογικά γύρω στο 1823, πριν ακόμα «μπει κάποια τάξη στην τουρκική αυθαιρεσία έναντι των ραγιάδων, αλλά και των κοτσαμπάσηδων»(!). Του «Κοτζαβασισμού» κατά τον Μ. Μουσαίο, ο οποίος, «προ τινών ετών αντλών την δύναμιν παρά των Τούρκων τυραννίσκων και γενόμενος ολετήρ των δούλων ομογενών, δεν έχει την προτέραν ισχύν, υποχωρήσας εις τας μεταρρυθμίσεις του οθωμανικού κράτους», όπως γράφει στον «Πρόλογό» του, σελ.283.

Πράξη Πρώτη: Η Μνηστεία, που είναι ό,τι έχουμε από τον «Γάμο του Μαλώνη Αντιφάτου».

Σκηνή πρώτη : Η Προξενειά.

Στη σκηνή η Αριζού η Αντιφάταινα, σύζυγος του Νικόλα του Αντιφάτη, και μητέρα του «γαμπρού», του Μαλώνη (Μανόλη) Αντιφάτη, κάθεται μπροστά στο κατώφλι του σπιτιού της και με τη ρόκα και το αδράχτι της κλώθει νήμα από βαμβάκι.

Εμφανίζεται μια Λιβισιανή κάποιας ηλικίας γνωστή και φίλη της Αντιφάταινας, την καλημερίζει, τη φιλάει και κάθεται κοντά της. Αφού πουν τα συνηθισμένα για τους άντρες και τα παιδιά τους, η επισκέπτρια, που είναι μια προξενήτρα και έχει έρθει με σκοπό να προξενέψει την Αθθούσα, κόρη μιας φιλικής της οικογένειας για το γιο της Αντιφάταινας, αρχίζει τα παινέματα της κόρης. Πως είναι «ψυχή κόρη», «άξια κι πιδέξια κι καλουγουννιού κόρη», «κι προικισμένη κι λυγισμένη», που

«λάμπει κι η στράτα της κι η πουρπατηξιά της»... «Κι του γουμάριν της καμιά εν του σηκώννει»!... Η Αντιφάταινα φέρνει τις αντιρρήσεις της, πως δεν είναι τάχα στο χέρι της να πει το ναι ή το όχι σ' ένα τέτοιο συνοικέσιο, γιατί τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο σ' αυτό, τον έχει ο «αφέντης» της ο Νικόλας ο Αντιφάτης, που «είνιν ένας αγροίκους κι ξανάστροφους, κι εν μιλιέιτι»... Όμως η προξενήτρα, που πιο μπροστά, και από ευαισθησία τάχα παρακαλεί την Αντιφάταινα να μην την «μουζαλλιάσουν», να μην την αφήσουν να φύγει ντροπιασμένη δηλαδή, για το ψυχικό της προξενιάς που κάνει, φαίνεται τώρα να μην πτοείται, κι αφήνοντας κατά μέρος τα πλάγια, λέει στην Αντιφάταινα, χωρίς περιστροφές. «Εν πατσάρει κι οι αντράδοι τόχουσιν! Κι τα παλληκάρια! Αμ χίλια νάνιν ικεί που θέλεις ισύ θα γινεί. Τ' αντρούενα οι γυναίκις τα κάμνουσιν». Δηλαδή «Δεν έχει σημασία, αυτό το έχουν και οι άντρες και τα παλικάρια. Και τι μ' αυτό; Αυτό που θέλεις εσύ, αυτό θα γίνει. Οι γυναίκες κάνουν τα αντρόγυνα»....Με το ένα και με το άλλο, η Αντιφάταινα δείχνει στην προξενήτρα ότι δεν έχει καμιά διάθεση για ένα τέτοιο παντρολόγημα του γιου της κι έτσι αυτή φεύγει.

Η Αντιφάταινα την κατευοδώνει με την ευχή «στο καλόν» , κι όταν απομακρυνθεί, σχολιάζει μέσα από τα δόντια της. «Χαρά στον άνθρωπο (την κόρη) που μου προξενεύουν στον κανακάρη μου. Στραβόξυλο είναι (η νύφη), μια φτωχή που δεν βρίσκεται για τον κώλο της βρακί. Αμ και η άλλη; (η προξενήτρα δηλαδή) χαρά στη μούρη που μου ήρθε για να μου κάνει το προξενιό»...

Το αυτό επαναλαμβάνεται και στη δεύτερη σκηνή με τη δεύτερη προξενήτρα. Πρώτα πρώτα η εισαγωγή στη δεύτερη

αυτή σκηνή γίνεται με ένα τρόπο εντελώς αριστοφανικό. Όπου το σκυλί του σπιτιού, ένας άγριος («φαηνιάρης» = ανθρωποφάγος) σκύλος, υποδέχεται την προξενήτρα με άγριες διαθέσεις και την κατατρομάζει. Η Αντιφάταινα την καθίζει στο πεζούλι και η προξενήτρα κάτωχρη και καταφοβισμένη δέχεται τις περιποιήσεις της. Στη συνέχεια η Αντιφάταινα βρίσκει όλους τους λόγους, πραγματικούς και φανταστικούς, για να αποτρέψει μια πιθανή συνέχιση του προξενιού. Πως εκείνη τάχα δεν μπορεί να κάνει τίποτα, σαν γυναίκα που είναι, γιατί ο άντρας της ο Νικόλας Αντιφάτης, που λείπει την ώρα εκείνη από το σπίτι, είναι ένας άνθρωπος που δεν κάθεται να κάνει κουβέντα μαζί της κι όταν πάει να του μιλήσει, την αγριοκοιτάει και ξεσπάει πάνω της. Αλλά και ο Μαλώνης, το παιδί της, λέει η Αντιφάταινα, δεν πάει πίσω, είναι ανάποδο «ξανάστροφο», και αγροίκο παιδί, κι όποτε του κάνει σχετική κουβέντα, της αντιμιλάει άσχημα, της λέει «διαβόλου κόρη, σκουτώννου σι χά» και την αναθεματίζει. Παρά ταύτα, η προξενήτρα, προτού αποχωρήσει, θα πει τα καλά της λόγια για την υποψήφια νύφη την κόρη του κουμπάρου της του Παλάση, θα πει πως είναι «ψυχή κόρη», και πως «λάμπει η στράτα της και η πουρπατηξιά της», πως είναι «όμορφη κι καλουγουννιού κόρη», από σόι καλό, κι από προίκα «με όλα της τα καλά, και με τα προικιά της «τα χρουσά κι τ'αργυρά»...Ξεπροβοδίζοντάς την, η Αντιφάταινα λέει «καθ'εαυτήν» και σχολιάζει όπως και στην πρώτη σκηνή. «Εντάξει, είπε κι αυτή το δικό της! Μα βρε παιδί μου, δεν ντρέπονται κι όλα! Έχει δηλαδή καμιά σχέση («είνιν του τέγγιν του») το παιδί μου, ο Μαλώνης μου, με αυτού του Παλάση το στερνοπούλι (τη νύφη δηλαδή)»;

Στην Γ' σκηνή, ο προξενητής είναι άντρας, και κουμπάρος του Αντιφάτη. Είναι βραδάκι, οι νοικοκυραίοι τον δέχονται στο

σπίτι τους και τον καθίζουν μπροστά στο αναμμένο τζάκι. Από εκεί και πέρα αρχίζουν μια κουβέντα για το ένα και για το άλλο, ώσπου ο προξενητής να έρθει στον πραγματικό σκοπό της επίσκεψής του, στο προξενιό της κόρης του Διοματάρη (ή Διαματάρη), από τον οποίο έχει πάρει την εντολή να κάνει το «ψυχικό», το προξενιό της κόρης του της Χρουσαφίνας, με τον Μαλώνη, το γιο του Νικόλα Αντιφάτη. Οι δυο άντρες μιλούν μεταξύ τους, και σπάνια απευθύνονται στην Αντιφάταινα, για πολλά, μικρά και μεγάλα, άξια και ανάξια. Για την καταρροή που πέρασε η γυναίκα του προξενητή πριν λίγες μέρες, αλλά και για την κατάσταση στην αγορά, για τους φόρους που είναι πολλοί και άδικοι, για τους φορατζήδες και τους Έλληνες καταπιεστές κοτσαμπάσηδες και τους Τούρκους. Αναφέρουν περιστατικά της καθημερινής τους ζωής, όπου διαγράφεται μια κατάσταση ζόφου και καταπίεσης του κοσμάκη. Μιλάνε για τη φτώχεια, τη δική τους και της φτωχολογιάς, που ασπαίρει μέσα στα νύχια όλων αυτών, που είναι σε απελπισία και δεν έχει διέξοδο. Όλα αυτά με μεγάλες δόσεις θυμοσοφίας, και απελπισμένου όσο και τραχειού λόγου, αλλά και ειρωνείας και σαρκασμού. Προπαντός μιας νοοτροπίας ανατολίτικης, συμβιβασμού, του τυραννισμένου και απελπισμένου ραγιά της εποχής, που σκλαβωμένος και με τις αλυσίδες στα χέρια, δεν έχει ελπίδα ανάστασης, όταν η πυρκαγιά της Επανάστασης του 1821, τρία ολόκληρα χρόνια πριν από την ημερομηνία που αναφέρεται το έργο, έχει ανάψει στην κυρίως Ελλάδα και στα νησιά. Έτσι οι λόγοι και η συζήτηση ανάμεσα στους δυο άντρες, απηχεί και τη θλίψη και το παράπονο του κόσμου της Μ. Ασίας εκείνης της εποχής.

Πέραν αυτών, η σκηνή αυτή ιδιαίτερα, αλλά και όλο το έργο «ο Γάμος του Μαλώνη Αντιφάτου», είναι γραμμένο με ένα

αδιάπτωτο κέφι και «ηδισμένο», ιδιότυπο λόγο, γεμάτο από εύστοχες, πρωτότυπες και συμπυκνωμένες εκφράσεις. Ένα παροιμιακό λόγο, που παίρνει μίαν άλλη χροιά με τον τρόπο που εκφέρεται μέσα από το βαρύ κατά τα άλλα Μακρηνολιβισιανό Γλωσσικό Ιδίωμα, και όπου ο χειριστής του, ο Μιχαήλ Μουσαίος, του δίνει απίθανες διαστάσεις, σαν μια άλλου είδους λαλιά, και ηχεί σαν κλαυσίγελος. Μέσα στα κωμικά της σκηνής αυτής είναι και η αναφορά σε ένα περιστατικό που συνέβη κάποτε ανάμεσα στην Αντιφάταινα και τη μέλλουσα συμπεθέρα της, τη γυναίκα του Διοματάρη. Όταν οι δυο γυναίκες, χωριστά η μια από την άλλη «έπιασαν σκουλούκια», έβαλαν δηλαδή μεταξοσκώληκες, και για τα φύλλα μιας συκομουριάς αντάλλαξαν λόγια βαργιά. Έ, να λοιπόν που ήρθε η ώρα, που η Αντιφάταινα να βγάλει το άχτι της, τώρα «που είναι του πάνου χέριν του μύλου», που της ζητάει δηλαδή η Διοματάραινα το χέρι του γιου της. Όμως ο Αντιφάτης είναι αυστηρός, δεν επιτρέπει μια τέτοια διαιώνιση της διαμάχης και απειλώντας τη γυναίκα του, να της φέρει το τσιμπούκι που καπνίζει στο κεφάλι, την «καθίζει» στη «μεριά της». Ο προξενητής φεύγει με αμφίσημες υποσχέσεις από μέρους του Αντιφάτη, γι' αυτό όταν φεύγει, δέχεται την αρνητική κριτική της Αντιφάταινας.

Και να το αποτέλεσμα, όπου η κατάσταση εξελίσσεται σχεδόν χωρίς τη θέληση του Αντιφάτη και της Αντιφάταινας. Κι αυτό γίνεται στη Βα' «σκηνή», όπου ο Διοματάρης αναλαμβάνει πρωτοβουλία, σαν να έχει τη θετική απάντηση του Αντιφάτη στο αίτημά του, και απευθύνεται στην Αγία Κλήρα, το ανώτατο δικαστήριο των χριστιανών εκείνου του καιρού. Το δικαστήριο αυτό δικάζε όλα τα αστικά ζητήματα, για να μην αναγκάζονται οι ραγιάδες να πάνε στα τούρκικα δικαστήρια, όπου βασίλευε

η πιο παράλογη αυθαιρεσία. Το αποτελούσαν ο Αρχιερατικός επίτροπος του μητροπολίτη–επισκόπου Πισιδίας (εδώ είναι ο Χατζη-Διάκος), ο Προεστός της Κοινότητας (ο Χατζη-Σεβαστός), και ο Προκόπιος, ένας μορφωμένος πρώην μοναχός. Στην οικονομία της σκηνής προστίθεται και ένας απλός ιερέας, ο παπα-Σωτήρης. Ας σημειωθεί σχετικά, ότι οι αποφάσεις της Αγίας Κλήρας ήταν οριστικές και τελεσίδικες, και απόλυτα σεβαστές, όπως αναφέρει στο «Μάκρη και Λιβίσι Μ.Ασίας» 1986, ο Νικόλαος Εμμ. Καραγεωργίου.

Ο Διοματάρης πηγαίνει στο σπίτι του αρχιερατικού επιτρόπου, του Χατζη-Διάκου, και ζητάει να πάνε όλοι μαζί στο σπίτι του Αντιφάτη για να επισημοποιήσουν με την παρουσία τους την μνηστεία. Όλα αυτά βέβαια συμβαίνουν εν απουσία των δυο ενδιαφερομένων, και βέβαια εν αγνοία τους. Μάλιστα όταν ο πατέρας του νεαρού Μαλώνη, λέει σε έναν από τους προξενητές πως ο γιος του είναι ακόμα μικρός, μόλις δέκα οχτώ ετών, αυτός απορεί. «Μα άλλοι αρραβωνιάζουν τα παιδιά τους από την κούνια, κουμπάρε, τι λέμε τώρα», του λέει. Στη συνέχεια του δρώμενου, ένας-ένας καταφτάνουν οι επίσημοι στο σπίτι του αρχιερατικού επιτρόπου, ειδοποιημένοι από τον Διοματάρη, πρώτα ο Προεστός Χατζη-Σεβαστός, κι έπειτα ο Προκόπιος, που καταφθάνει αργοπορημένος. Τελευταίος καταφθάνει ο παπα-Σωτήρης, ένας απλός και αγράμματος ιερέας, προσκεκλημένος και αυτός του Διοματάρη, ως ιερέας της ενορίας, όπου ανήκει η οικογένεια. Προτού αναχωρήσουν για το σπίτι του Διοματάρη βρίσκει την ευκαιρία ο Χατζη-Διάκος σαν αρχιερατικός επίτροπος και προϊστάμενος του παπα-Σωτήρη, να του κάνει ερωτήσεις και να τον ελέγξει για την άγνοιά του γύρω από την εκκλησία και το τυπικό της. Έτσι διεξάγεται ένας καθ'όλα

ενδιαφέρον διάλογος, μέσα σε ένα κλίμα σκοταδισμού και οπισθοδρόμησης, όπου καταφαίνεται η ανεπάρκεια του ιερατείου, να φωτίσει και να ποδηγετήσει τους πιστούς του ποιμνίου του, τόσο στο επίπεδο του απλοϊκού ιερωμένου παπα-Σωτήρη, όσο και του υψηλά ισταμένου Χατζη-Διάκου. Άλλο τόσο διαγράφεται και η αντίστοιχη νοοτροπία των κοτσαμπάσηδων, στο πρόσωπο του δημογέροντα Χατζη-Σεβαστού, που μαζί με το αμόρφωτο ιερατείο αποτελούσαν τις δυο μορφές της χριστιανικής εξουσίας στους ραγιάδες. Φωτεινό μετέωρο ο μορφωμένος Προκόπιος, που με οργή προβάλλει τον ορθό λόγο και τη λογική, και ευαγγελίζεται την ανατροπή όλου αυτού του πλέγματος.

Σ' αυτή την Γ' σκηνή παρεμβάλλεται επίσης μια πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση, απονομής της δικαιοσύνης, μια δίκη δηλαδή, όπου η λεγόμενη Αγία Κλήρα, όπως αναφέρθηκε ήδη, δικάζει με έναν πολύ ιδιότυπο τρόπο... Η Σκηνή έχει τον τίτλο:

«Η Αγία Κλήρα δικάζουσα»,

έτσι τιτλοφορεί το ιντερμέδιο αυτό ο συγγραφέας.

Προτού αναχωρήσουν λοιπόν για το σπίτι του Διοματάρη, για να επικυρώσουν τη μνηστεία, οι τέσσερις της Αγίας Κλήρας, στα γρήγορα ,σχεδόν στο πόδι, δικάζουν μια περίπτωση κληρονομιάς. Ο Θουρουδής, ο νεαρός ανιψιός ενός άκληρου, χωρίς παιδιά, αποθανόντος θείου του, του Πανηγύρη, έχει προσφύγει στην Αγία Κλήρα, ζητώντας την απόφασή της για να πάρει το μερτικό που δικαιούται από την περιουσία του θείου του, κατά το εθιμικό δίκαιο του τόπου. Μαζί με τον Θουρουδή, εμφανίζεται και η εναγομένη Ρήγινα, γυναίκα του αποθανόντος.

Κατ' αρχήν η εισαγωγή που κάνει εν όψει της διαδικασίας ο αρχιερατικός επίτροπος Χατζη-Διάκος, ο οποίος μάλλον είναι και ο πρόεδρος του ιδιότυπου αυτού δικαστηρίου, είναι χαρακτηριστική, ένα σπάνιο δείγμα προχειρότητας και ανατολίτικης νοοτροπίας. Οι διάδικοι δικάζονται μέσα σε ένα κλίμα απειλής, όπου ο ίδιος ο πρόεδρος αυτού δικαστηρίου, ο αρχιερατικός επίτροπος Χατζη-Διάκος, τους υπενθυμίζει και τους απειλεί, πως αν δεν τα βρουν μεταξύ τους θεία και ανηψιός, θα τους παραπέμψει στον «άρειο», ή στην «εξωτέρα», ή «καντάρα», στο τούρκικο δικαστήριο, στη δικαιοδοσία του καδή και του αγά, όπου όχι μόνο το δίκαιό τους δεν θα το δουν ποτέ, αλλά αγάς και κατής, θα τους μαδήσουν και θα πάρουν ό,τι έχουν και δεν έχουν, αν δεν βρεθούν ακόμα και στη φυλακή. Η διαδικασία εξελίσσεται μέσα σε μια σπαρακτική αφήγηση της φτώχειας και της κακομοιριάς της Ρήγινας, στην οποία η άμοιρη γυναίκα έχει περιπέσει μετά το θάνατο του φιλάσθενου συζύγου της, και από την άλλη με τις βρισιές και τις κατάρες της ενάντια στον άπληστο και απάνθρωπο ανηψιό. Όμως οι άνθρωποι που αποτελούν το δικαστήριο, ξέρουν καλά όλους τριγύρω μέσα στη μικρή τους κοινωνία και αποδίδουν το δίκιο σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο, που έχουν κληρονομήσει από τους προγόνους τους. Πρόκειται πράγματι για ένα παράξενο και απάνθρωπο δίκαιο. Σύμφωνα με αυτό, θα εκτιμήσουν το σπίτι της Ρήγινας σε μετρητά (σε γρόσια) και θα το μοιράσουν σε τρία (3) μερίδια. Το ένα θα το πάρει η Ρήγινα, το άλλο τρίτο ο Θουρουδής, ο ανηψιός, και το τρίτο μερίδιο θα το πάρει ο Δεσπότης Πισιδίας !... Για ποιο λόγο αλήθεια; Επειδή λέει, το ζευγάρι, η Ρήγινα και ο πεθαμένος Πανηγύρης, δεν είχαν παιδιά... Έτσι με τον θάνατο του συζύγου, ο Δεσπότης «γένιτι αδαρφός, που εν είχιν πιδίν»!... Το ιντερμέδιο αυτό ιδιαίτερα

έχει μια πρωτοτυπία και μια κωμικοτραγικότητα σπάνια, και αληθινά αριστοφανική, είναι ένας κλαυσίγελος κυριολεκτικά.

Η Γ΄ σκηνή αποτελεί την κορύφωση του δρώμενου. Ο Νικόλας Αντιφάτης, παρ' όλες τις αντιρρήσεις του ίδιου και της γυναίκας του. Και κυρίως μπροστά στην επιβλητική και αυστηρή παρουσία, αλλά και προσβλητική συμπεριφορά του αρχιερατικού επιτρόπου Χατζη-Διάκου, αναγκάζεται να συγκατανεύσει σ' αυτή τη μνηστεία εκών άκων. Έτσι αναγκάζεται να δώσει τα μνήστρα, ένα φλουρί, σημάδι πως από μέρος του «δόθηκε λόγος», που ήταν πολύ σοβαρή δέσμευση για εκείνη την εποχή, και η αθέτησή της σήμαινε πολλά, από κοινωνικής πλευράς, αλλά και τιμωρούνταν με μεγάλο πρόστιμο. Ο Κων/νος Λαμέρας το πρόστιμο αυτό το συγκαταλέγει στους «πόρους», στα έσοδα δηλαδή της Εφοροδημογεροντίας «προς συντήρησιν των ναών και της εκπαιδεύσεως», όπως γράφει στο «Η Μάκρη και το Λυβήσι» 1964 (σελ. 56). «Ειδικώτερον δε, ο άνευ λόγου διαλύων τον αρραβώνα, γράφει, κατεδικάζετο εις πρόστιμον 31 λιρών, εκ των οποίων αι 20 εδίδοντο εις τον αδικηθέντα, αι 10 εισήρχοντο εις το Ταμείον, και μίαν ελάμβανεν ο Αρχιερεύς, ο επικυρών την διάλυσιν».

Στην Γ΄ λουπόν σκηνή, μετά τα αμήχανα καλωσορίσματα του νοικοκύρη, ο επίτροπος Χατζη-Διάκος πιάνει μια ατέρμονη συζήτηση με τον παπα-Σωτήρη, σχετικά με την αίτηση ή επιθυμία του, αν και νέος ιερωμένος, θέλει να γίνει πνευματικός, ώστε να μπορεί να εξομολογεί τους ενορίτες του. Ο επίτροπος φαίνεται να έχει σοβαρές αντιρρήσεις, αλλά όταν ο παπα-Σωτήρης εν τη αφελεία του (;), του υπενθυμίζει ότι όλα γίνονται με τον παρά και με το μπαχτσίσι, ακόμα και ο θρόνος του Δεσπότη τους, ο Χατζη-Διάκος εξανίσταται και τον απειλεί

με αργία. Ο παπα-Σωτήρης υποχωρεί ,αλλά έχει τώρα συνήγορό του τον Προκόπιο, που υποστηρίζει πως ο παπα-Σωτήρης δεν είπε κάτι που δεν το ξέρουν όλοι, πως είπε δηλαδή, την αλήθεια. Όμως ο Χατζη-Διάκος με μεγαλύτερη ακόμα έξαψη απαντάει στον Προκόπιο ότι, αυτό που κάνει ο παπα-Σωτήρης, ακόμα κι αν είναι αλήθεια, κάνει κακό στην εκκλησία. «Εμείς, λέει, το ιερατείο δηλαδή, ξέρουμε τούρκικες κουβέντες. Και οι τούρκικες κουβέντες έχουν τον τόπο τους», δηλαδή εξυπηρετούν τα συμφέροντα της εκκλησίας. Αυτά βέβαια που ακούει ο Προκόπιος τον κάνουν τώρα όχι μονάχα να θυμώσει, αλλά και τον απελπίζουν.

Στη συνέχεια η επιτροπή δια του Χατζη-Διάκου θυμίζει στον Αντιφάτη το σκοπό της επίσκεψής τους. Κι εδώ με ένα αριστοφανικό και πάλι υπαινιγμό και μέσα σ'ένα συντομότατο διάλογο, ο Μ. Μουσαίος, βάζει τον Νικόλα Αντιφάτη να ρωτάει τον Χατζη-Διάκο, παρανοώντας τάχα το σκοπό της επίσημης εκείνης αντιπροσωπείας. Τον βάζει να ρωτάει αν έχουν έρθει για να ρυθμίσουν μια διαφορά που είχε σχετική με τον γάιδαρό του και τον γείτονα... Ο Χατζη-Διάκος εξανίσταται και τον μαλώνει. «Τι είναι αυτά, που λέεις καλέ, σκύλλου παραμύθια μι διαβάννεις»; του λέει και τον επαναφέρει στην τάξη. Του υπενθυμίζει ότι πρέπει η υπόθεση να προχωρήσει, και αμ'έπος, αμ'έργον να δώσουν τα παραδοσιακά φλουριά της μνηστείας. Ο Αντιφάτης κοιτάει με αμηχανία τη γυναίκα του, και αποσύρονται για λίγο οι δυο τους, «εις την γωνίαν» γράφει ο Μ. Μουσαίος. «Γυναίκα αυτούς τους διαβόλους, τους φοβάμαι, της λέει, να ξέρεις, γιατί αν δεν τους κάνεις το χατήρι, θα μας πάνε φυλακή. Κι αύριο θ'ανοίξουν το τεφτέρι για όσα χρωστάμε και θα μας πάρει τ'ανάθεμα. Αυτοί είναι οι ίδιοι και η πέτρα στο χέρι και το πουλί». Η Αντιφάταινα και

πάλι έχει αντιρρήσεις. «Μην το τελειώσεις σήμερα, του λέει, ας πάνε και ας ξανάρθουν». Όμως αυτό δεν φαίνεται και τόσο εύκολο στον Αντιφάτη. «Είναι και ο κουραμάς, της λέει, και φοβάμαι», (κουραμάς=ο φόρος υποτελείας για το γιο τους τον Μαλώνη, που ήταν 1 τούρκικη λίρα το χρόνο μέχρι του Χουριέτ του 1909, οπότε επεβλήθη η στρατιωτική θητεία 1 1/2 έτους στα «αμελέ ταμπουρού», τα τάγματα εργασίας, στους άρρενες από 20 ετών και άνω).

Εντωμεταξύ, στο κύριο δωμάτιο υποδοχής, η διαμάχη ανάμεσα στον αρχιερατικό επίτροπο, τον Χατζη-Διάκο και στον παπα-Σωτήρη συνεχίζεται. Εκεί ο επίτροπος δείχνει όλη την κακία του, τόσο σ' αυτόν, που τον τιμωρεί και τον κάνει από εκείνη τη στιγμή «αργό», όσο και στον Αντιφάτη, προηγουμένως, που τον αποκαλεί μάλιστα και «βλάχο», δηλαδή αμόρφωτο και αγροίκο. Κάτω από την πίεση της παρουσίας του και της συμπεριφοράς του, ο Αντιφάτης παραδίνεται και υποχωρεί, εκών άκων. Φωτεινή και ελπιδοφόρα και εδώ η παρουσία, οι γνώμες και οι γενναία στάση του φωτισμένου κοσμικού Προκόπιου, του οποίου οι νουθεσίες και οι θέσεις βέβαια, δεν θα πιάσουν τόπο. Έτσι ο ιερωμένος επίτροπος Χατζη-Διάκος, αναδεικνύεται σε μια μακιαβελική φυσιογνωμία, ένας ολοκληρωμένος χαρακτήρας για το έργο, κατ' αναλογία εκφραστής της μεσαιωνικής ιεράς εξέτασης, που εμφανίστηκε κάποτε στη δύση. Ο Αντιφάτης σαν να θέλει να παρατείνει την απόφασή του για να μην πει το «ναι», και βέβαια μάταια. Έτσι προτείνει στον Χατζη-Διάκο να φωνάξει στο σπίτι και τους συγγενείς, τον νουνό και τη νουνά του Μαλώνη και άλλους. Ο Χατζη-Διάκος δέχεται, του δείχνει μάλιστα ότι του κάνει τάχα το χατήρι, κι αυτός πάει να τους φωνάξει. Τότε ο προεστός Χατζη-Σεβαστός, λέει κυνικότατα

στους άλλους: «Να λοιπόν, το είδατε, πώς ο Αντιφάτης και η Αντιφάταινα με αυτή την ελάχιστη πίεση και απειλή από μέρους μου, έγιναν «αρνάκια», άλλαξαν συμπεριφορά και έγιναν υπάκουοι και «ψουμάκια του Θεού»!...

Στη συνέχεια γίνεται ένας φοβερός διάλογος ανάμεσα στον επίτροπο Χατζη-Διάκο, τον Χατζη-Σεβαστό, τον προεστό, και τον Προκόπιο, γύρω από τα γράμματα και την παιδεία, όπου βλέπουμε το βάθος του σκοταδισμού που επικρατούσε ακόμα και ανάμεσα στους ηγέτες του λαού. Και όπου βέβαια ο πραγματικά μορφωμένος και φωτισμένος Προκόπιος, δίνει πειστικές και λογικές απαντήσεις. Προτού ο Αντιφάτης φέρει στο σπίτι τούς καλεσμένους, η Αντιφάταινα, που από την αρχή έχει τις αντιρρήσεις της, αλλά ποτέ δεν εισακούεται, προβάλλει ένα βασικό γι' αυτήν αίτημα, σχετικό με την προίκα που θα πάρει ο γιος της ο Μαλώνης από τον πατέρα της κοπέλας, τον Διοματάρη. «Όχι, τους λέει, όχι το μισό χωράφι, αλλά ολόκληρο να δώσει ο Διοματάρης προίκα στην κόρη, που θα πάρουμε». Ο λόγος της γίνεται δεκτός, άλλωστε η επιτροπή, τι είχε και τι έχασε. Δίκαιη λύση, και της το λένε, με πολλή ευχαρίστηση. «Ας γίνει το αίτημά σου δεκτό, της λένε, να σηκωθούμε κι εμείς κάποτε και να φύγουμε, να τελειώνει κι αυτή η υποχρέωση»...

Κάποτε οι συγγενείς του Αντιφάτη έρχονται και γεμίζουν το σπίτι-και βέβαια ο Μαλώνης και η μέλλουσα αρραβωνιαστικιά του απουσιάζουν... Ανάμεσα στους προσελθόντες είναι και ένας τύπος ονόματι Κοκκινιός, γνώριμος του προεστού Χατζη-Σεβαστού και του Χατζη-Διάκου, από κάποια υπόθεση οικογενειακής κληρονομιάς. Ο Χατζη-Διάκος εκφράζει αμέσως την απαρέσκειά του από την παρουσία του Κοκκινιού, στον Αντιφάτη. «Και για τούτον εδώ λοιπόν, μας έκανες να

περιμένουμε»; του λέει. Κι ο Αντιφάτης δουλικά δικαιολογείται, ότι ο Κοκκινιός είναι καλαδαρφός του, και φίλος του («καφατάρης» του) και δεν θα του ήταν δυνατόν σε μια τέτοια στιγμή να μην τον έχει κοντά του. Στη συνέχεια παραλαμβάνει τον Κοκκινιό ο Χατζη-Σεβαστός ο προεστός, και τον πιάνει κυριολεκτικά από τη μύτη, προσπαθώντας και οι δυο, μαζί με τον Χατζη-Διάκο, να του επιβληθούν εκ των προτέρων και να προλάβουν τις τυχόν αντιρρήσεις του σε μια υπόθεση επιβολής και καταπίεσης, όπως συμβαίνει σε εκείνο το συνοικέσιο. Για να δείξει ασφαλώς ο συγγραφέας, και με αυτό τον τρόπο, όσα τους είχε πει και πιο μπροστά ο Προκόπιος και είχε εκφράσει την άποψη, πως έπρεπε να αφήσουν ήσυχους, τον Αντιφάτη και την Αντιφάταινα να αποφασίσουν ελεύθερα, «γιατί ο γάμος είναι ένα γεγονός σπουδαιότατο στη ζωή δυο ανθρώπων, που δεν μπορεί να πάει καλά αν δεν είναι και από τα δυο μέρη υπεύθυνα και ελεύθερα αποδεκτός», όπως τονίζει. «Ξέρεις, του λέει, ο Χατζη-Σεβαστός, Κοκκινιέ, ότι έχουμε μια καταγγελία για σένα από έναν ενάγοντα συγγενή σου, για κληρονομικά σχετικά με το σπίτι του παππού σου»; Ο Κοκκινιός δείχνεται απτόητος. «Έχω αποδείξεις γι' αυτό, που καταγγέλλει ο ενάγων, τους λέει, γιατί εγώ λέω πως το δίκιο είναι με το μέρος μου». « Αυτό θα το δούμε», του λέει αυτός. «Αλλά εγώ ξέρω επίσης πως είσαι ένας κκεσκίνης (δόλιος). Αλλά μήπως ένα άλλο το ξέρεις κι εσύ επίσης, πως ο ενάγων είναι ένας όνομα και πράμα κοφτερός»; «Και τι θα με κάνεις;» τον ρωτάει με θάρρος αυτός, ξέρει πως αυτός σαν προεστός μαζί με τον άλλο τον επίτροπο τον Χατζη-Διάκο είναι η εξουσία και κρίνουν αυθαίρετα, κατά το συμφέρον τους, και όπως θέλουν. «Εσύ το ξέρεις», του απαντάει ο προεστός, δίνοντάς του μια απάντηση

διφορούμενη, αλλά που είχε μέσα της όλη την απειλή, την απειλή της αυθαίρετης εξουσίας.

Το ιντερμέδιο αυτό, δεν είναι ένας πλεονασμός στην όλη σκηνική οικονομία του «Γάμου του Μαλώνη Αντιφάτου», κατά την άποψή μας. Αλλά ένα περιεκτικό, σύντομο, πολύ λακωνικό, όσο και καίριο ιντερμέδιο σ' αυτά που θέλει να αναδείξει και να προβάλει ο Δάσκαλος σ' αυτό το έργο. Να δείξει δηλαδή, την καταπίεση και την αυθαιρεσία προεστών και κοτσαμπάσηδων, όπως και των αρχιερέων και ιερατείου, πάνω στη ράχη του φτωχού και άθλιου ραγιά, όχι μονάχα από τους Τούρκους, αλλά και από τους ίδιους τους εξουσιαστές ομοεθνείς του.

Η τελική σκηνή του έργου δείχνει το σπίτι του Διοματάρη αμέσως μετά την διαδικασία της μνηστείας. Έχουν φύγει οι επίσημοι από το σπίτι και μένουν μόνοι, ο Διοματάρης με τη γυναίκα του. Στην άκρη της σάλας η δοσμένη πια με «λόγο» μεγάλη τους κόρη, το Χρουσαφινίν, σιωπηλή. Ο Διοματάρης σκέφτεται και ξανασκέφτεται το χωράφι που υποσχέθηκε να δώσει προίκα στη μεγάλη του κόρη και πάει να σκάσει. «Όλο το χωράφι, μωρέ γυναίκα; της λέει Και τ' άλλα μας δυο κορίτσια τι θα γίνουν»; Η Διοματάραινα προσπαθεί να τον παρηγορήσει. «Ε, έτσι τόπαμε... Να δούμε τι θα γίνει ως το τέλος», του λέει. Όμως ξέρει καλά ότι αυτά που έχουν υποσχεθεί δεν παίρνονται πίσω, γιατί ο άγραφος νόμος εκεί ήταν πολύ αυστηρός σχετικά με την διάλυση της μνηστείας. Η Αντιφάταινα του υπενθυμίζει τώρα ότι με τα χρήματα, με τα λεφτά γίνονται όλα. Ο Διοματάρης απορεί. «Του διαβόλου τις κόρες, λέει, πώς τα «σουφίννουντιν» (τα σοφίζονται) όλα! «Μήπως μωρέ τους έταξες αυτούνους και τίποτε άλλο, ρωτάει πάλι τη γυναίκα του. Γιατί εγώ κλαίω τα δυο χρυσά νομίσματα,

που τους έδωσα («τα δυο κουτινιά»), το ένα στον προεστό και το άλλο στον επίτροπο». Και εκείνη του απαντάει: «Μα κι εκείνοι για τα μαύρα σου τα μάτια άφησαν την ησυχία τους και ήρθανε μέχρι εδώ για να τελειώσουν αυτή τη δουλειά; Αυτοί αυτά περιμένουν. Δεν ξέρεις ότι «αυτό που κάνουν τα πέντε δάχτυλα, δεν το κάνουν ούτε πέντε άγιοι, που λέει και η παροιμία»;

Ο Διοματάρης προσπαθεί να καλμάρει, γι' αυτό παρακαλεί τη γυναίκα του να του φέρει την καράφα με το κρασί. Η Διοματάραινα του φέρνει την καράφα και αυτός πίνοντας φιλοσοφεί. «Και με τα εκατό στη φυλακή. και με τα χίλια μέσα»... «Ανάθεμα στις κόρες που μεγαλώνουν με τις οργιές και τις πήχες κάθε μέρα», τόσο απελπιστικά γρήγορα, δηλαδή.

Την τελευταία ατάκα, ο συγγραφέας, την αφήνει στην μάνα Διοματάραινα. Αυτή, φωνάζει τη λογοδοσμένη πια κόρη της, τη μεγάλη, που στέκεται στην άκρη της κάμαρας, ντροπαλή και σαν ένοχη από τα λόγια του πατέρα της, και της λέει μπροστά του:

«Έλα, έλα κόρη μου, και μην ακούς τον αφέντη σου. Άφησέ τον κι ας λέει. Κι εσύ αύριο πρωί πρωί, την αυγή, να βάλεις το σουπανάκι σου (το γιορταστικό της φόρεμα), το μαντήλι σου το μεταξωτό στο κεφάλι. Και να νιφτείς όμορφα όμορφα, να γεμίσεις μια βυτίνα με νερό, και με ένα ματσάκι λουλούδια στα χέρια, να πας στην πεθερά σου. Κι, άκου κι άλλο ένα: Να τσακίσεις καρύδια το βράδυ να κάνουμε τον μπακλαβά, που είναι το πιο επίσημο γλυκό του τόπου μας, για κάνουμε τα αρραβωνιάσματα. Και μη φοβάσαι, μου έστειλε εμένα καλό χαμπάρι η συμπεθέρα, η μάνα του Μαλώνη. Να είσαι

καλορίζικη, κόρη μου. Και μην ακούς τον αφέντη σου. Κι ο δικός μου έτσι ήταν, οι αφεντάδες το έχουν αυτό»!...

«Ο Γάμος του Μανώνη Αντιφάτου» του Μιχαήλ Μουσαίου, είναι ένα θεατρικό δρώμενο, με πολλές αναγνώσεις, με σκηνική οικονομία και δυνατούς χαρακτήρες. Ένα έργο που υπερβαίνει κατά πολύ τον διδακτικό του σκοπό, που οπωσδήποτε είναι μέγιστος και πολλαπλός. Και ο συγγραφέας του, ο Δάσκαλος Μιχαήλ Μουσαίος, αποδεικνύεται ως ένας άξιος του ονόματός του λογοτέχνης, μαζί με όλες τις άλλες του χάρες, του δάσκαλου, του πνευματικού ηγέτη και αναμορφωτή, του ιστορικού, του λαογράφου κ.ά. Ένας θεατρικός συγγραφέας με πρωτοτυπία στη γραφή, πηγαίο θεατρικό ταλέντο, όπως καταγράφεται στο έργο που μας χάρισε, τον «Γάμο του Μανώνη Αντιφάτου», ένα «κτήμα εσαεί»...

Χαλάνδρι 12/9/2019 [ξανακοιταγμένο 3/11/2021]

Ένα κέντημα του 1930 από τον τότε Προσφυγικό Συνοικισμό της Νέας Μάκρης, με τη δική του ιστορία

Πρόκειται για ένα κέντημα από τον τότε Προσφυγικό Συνοικισμό της Νέας Μάκρης, του 1930, που εκτός από το ότι είναι ένα έξοχο δείγμα λαϊκής τέχνης, είναι και το αντικείμενο μιας ιδιαίτερης ιστορίας, που αξίζει να αναφερθεί. Γιατί αυτή η ιστορία παραπέμπει σε κάποιες βασικές αξίες του πολιτισμού και της γενικότερης Ιστορίας μας, που όχι μονάχα δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, αλλά και ανάγκη πάσα να τις γνωρίζουμε σαν ρίζες και πηγές του πολιτισμού μας, και να τις αναδεικνύουμε όπου τις βρίσκουμε...

Πρώτα το κέντημα: Το κέντημα αυτό με τα χρώματα και τις λεπτομέρειές του, είναι κεντημένο σε λινό ύφασμα, κόμπο-κόμπο και βελονιά με βελονιά, με βελόνα του ραψίματος. Το κέντημα δεν είναι μικρό, έχει διαστάσεις 50+30 εκ. περίπου και προοριζόταν να στολίσει έναν από τους τοίχους του κύριου δωμάτιου, του σαλονιού δηλαδή κάποιου σπιτιού στη Ν. Μάκρη, όπου οι νοικυραίοι του σπιτιού προόριζαν για τις γιορτινές συγκεντρώσεις τους. Ο τίτλος του έργου είναι «Η αρπαγή της Ωραίας Ελένης», γραμμένος (κεντημένος) στην κάτω πλευρά του κεντήματος, στο μέσον, σε μια κυματιστά απλωμένη κορδέλα, χρώματος κεραμιδί, με ένα τρόπο καλλιτεχνικό και ιδιοφυή επίσης, όπως είναι και όλα τα στοιχεία του έργου: Η Ελένη με τα λευκά χέρια (λευκώλενος) απλωμένα στους ώμους του Πάρη, το πλοίο της απαγωγής με τους δυο συνεργούς του, και η φιγούρα πίσω τους, της Αφροδίτης βέβαια, τα άνθη και οι κορδέλες του γάμου, και προπαντός εκείνη η καρίνα του πλοίου με τους δυο ναυτίλους

σε κατάσταση εγρήγορσης και βιασύνης για να ξεφύγουν από την καταδίωξη...

Η όλη σύνθεση, έχει τις χάρες και τις αρετές απεικόνισης μορφών σε αρχαίο αγγείο, με τις λεπτομέρειες των κινήσεων τόσο του σώματος και των άκρων, όσο και της έκφρασης των μορφών και των προσώπων του δρώμενου. Με τον ιδιαίτερο συμβολισμό του το καθένα, καθώς και με μια αξιοθαύμαστη αφαίρεση. Συμβολισμός και αφαίρεση, αυτά είναι τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτού του πίνακα, και όχι μόνο. Η σκηνή της «Απαγωγής της Ωραίας Ελένης» που βλέπουμε να εξελίσσεται μπροστά μας, έχει κίνηση. Είναι μια εικόνα εκούσιας «Αρπαγής», μιας δράσης επείγουσας και μιας φυγής, όπου τα πρόσωπα έχουν και την αντίστοιχη έκφραση. ... Κι όμως, και μ' όλα ταύτα, και ενώ όλοι βιάζονται και επείγονται, οι δυο ερωτευμένοι είναι τέλεια απορροφημένοι στο αίσθημά τους και στις περιπτώξεις τους!... Με μια Ελένη ευτυχισμένη, που κυριαρχεί σαν φυσιογνωμία στο κέντημα κι απλώνει τα λευκά της χέρια, ως «λευκώλενος», γύρω από τους ώμους του Πάρη. Με έναν Πάρη επίσης, αποδέκτη αυτής της ευτυχίας, που σαν από σουρεαλιστικό έργο, φοράει δίχρωμο καπέλο στο κεφάλι, είναι ντυμένος σαν ιππότης του 16^{ου} αιώνα, και έχει σπαθί στη μέση!...

Η ιστορία τώρα του κεντήματος: Είμαστε στο Προσφυγικό Συνοικισμό της Νέας Μάκρης γύρω στο 1930. Δεν έχουν δοθεί ακόμα οι «κλήροι», τα επίσημα έγγραφα της πολιτείας δηλαδή για τις ιδιοκτησίες της γης, όμως η κάθε οικογένεια από τις 92-93 που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στην Ξυλοκέριζα και ίδρυσαν τη Νέα Μάκρη Αττικής, ξέρει την ιδιοκτησία της, τη γη της, την έχει ξεχερσώσει και πολλές οικογένειες έχουν φυτέψει αμπέλια και ελιές στη γη που τους έχει δοθεί. Στον Συνοικισμό

λοιπόν αυτό, μια χήρα με ένα μικρό κορίτσι, αρχόντισσα «εκεί», στην πατρίδα, έχει ένα αμπελάκι 2-3 στρέμματα, στου Ράντη, στο ρέμα του Βαζάνα, λίγο πιο κάτω από το Συνοικισμό, προς τη θάλασσα. Και είναι μόνη, δεν έχει άνθρωπο να το σκάψει, να σκάψει τις ρίζες γύρω από τα κλήματα, να πιούμε νερό, να δέσουνε καρπό για το καλοκαίρι. Και βρέθηκε, χωρίς να ψάξει και να παρακαλέσει, ένα κορίτσι από το Συνοικισμό, ένα νέο κορίτσι 16-17 χρονών από τις πιο καλές οικογένειες ανάμεσα στους πατριώτες, που είχε δει το κέντημα που κεντούσε η χήρα, η παλιά αρχόντισσα, γιατί μ' αυτά τα κεντήματα ξεπλήρωνε αυτούς που δούλευαν σ' αυτήν, στα χωράφια, που της είχε δώσει ο Εποικισμός. Δούλεψε στο αμπελάκι της χήρας, το κορίτσι εκείνο 5-6 μέρες, σχεδόν μια εβδομάδα, ένα πανέξυπνο κορίτσι, με σθένος και μια μεγάλη καρδιά, όπως το απέδειξε μετά σε όλη του τη ζωή. Κι όταν πήρε το κέντημα αυτό, το έβαλε πρώτο-πρώτο για την προίκα της. Να το βλέπει και να το χαίρεται με τη χαρά που δίνει η τέχνη, και που δίνουν όλα τα ωραία πράγματα. Η τιμή και η αξία, ασφαλώς ανήκουν και σ' εκείνην που το έφτιαξε με τα χέρια και την ψυχή της, κι άλλο τόσο επίσης σ' εκείνην, που το εκτίμησε και το απέκτησε με τη δουλειά της, γιατί της άρεσε και ήθελε να το έχει.

Αυτή είναι η αληθινή ιστορία της «Αρπαγής της Ωραίας Ελένης», που σαν θέμα, σαν έργο τέχνης του λαϊκού μας πολιτισμού, και άλλο τόσο σαν αποτίμηση του αποδέκτη του έργου τέχνης, εκείνου δηλαδή που το αποδέχεται και το εκτιμά αναλόγως, έχουνε επίσης την ιδιαίτερη αξία τους.

Το κέντημα αυτό σήμερα ανήκει σε απόγονο του νεαρού τότε κοριτσιού και κοσμεί το σπίτι της οικογένειάς της στη Νέα Μάκρη. Κοσμεί επίσης, μετά από ευγενική παραχώρηση της

οικογένειας, το εξώφυλλο των «Λαογραφικών» μου, που έχουν τον τίτλο «Λαογραφικά Μάκρης και Λιβισίου Λυκίας Μ.Ασίας» 1988, σαν μια άλλη επίσης αποτίμηση της αξίας του.

Χαλάνδρι, 6/5/2019

Νικόλαος Εμμ. Καραγεωργίου (1903-1997):

Ένας αυτοφυής ιστοριογράφος ανάμεσα σε δυο πατρίδες, την παλιά, τη Μάκρη και το Λιβίσι της Μ. Ασίας και τη νέα πατρίδα, τη Νέα Μάκρη Αττικής.

Γεννήθηκε στη Μάκρη της Λυκίας της Μ. Ασίας και πέθανε στη Νέα Μάκρη Αττικής το 1997. Έζησε τα χρόνια της ακμής του Λιβισιού και της Μάκρης, σαν μαθητής, και έπειτα σαν έφηβος τις εξορίες των οικογενειών, την α΄ το 1915 στο Δενισλή, και τη β΄ το 1917 στο Ατζι-Παγιάμ, με τελευταία τη μεγάλη εξορία του άρρενος πληθυσμού, δηλ. όσων είχαν απομείνει, από 13 ως 70 ετών στην Καισάρεια της Καππαδοκίας, από 8 Νοεμβρίου ως τις 25 Δεκεμβρίου του 1921, μια πορεία θανάτου μέσα στην καρδιά του μικρασιατικού ηπειρωτικού χειμώνα. Δεν έμαθε γράμματα όπως επιθυμούσε, με το κλείσιμο των σχολείων και τον διωγμό των δασκάλων. Πήγε μέχρι την έκτη τάξη, όμως μέσα στην ψυχή του έμεινε άσβηστη η αγάπη για τα γράμματα μαζί με την νοσταλγία για τη χαμένη του πατρίδα.

Με την «Έξοδο» του 1922, ήρθε στην Ελλάδα, και μετά, τον Νοέμβριου του 1923, μαζί με άλλες 92-93 οικογένειες Μακρηνολιβισιανών προσφύγων, ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στο απαλλοτριωμένο τσιφλίκι του μοναστηριού της Πεντέλης, την Ξυλοκέριζα, και ίδρυσαν τη Νέα Μάκρη Αττικής. Αγνός, τίμιος και θερμός πατριώτης, αγάπησε τη νέα του πατρίδα, όσο και την παλιά, και υπήρξε ενεργό μέλος της.

Παρακολούθησε από κοντά την πορεία της Κοινότητας και έκανε παρεμβάσεις σαν πολίτης χωρίς να επιδιώξει διοικητικές θέσεις. Σε μεγάλη ηλικία κατέγραψε τις αναμνήσεις του από την παλιά πατρίδα τη Μάκρη και το Λιβίσι, που εκδόθηκαν σε βιβλίο με τον τίτλο «Μάκρη και Λιβίσι Μ. Ασίας» 1986. Αλλά

και σε άρθρο του με τον τίτλο «Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη Αττικής», που γράφτηκε με παρότρυνση της Καλλιόπης Μουσαίου–Μπουγιούκου, και δημοσιεύτηκε στο Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (Α΄ τόμος 1977). Και τα δυο αυτά αποτελούν σπουδαία ντοκουμέντα για την Ιστορία και την καταγραφή της λαογραφικής παράδοσης του Λιβισιού και της Μάκρης.

Ο Νικόλαος Καραγεωργίου εκτός των παραπάνω δημοσίευσε επίσης σειρά άρθρων στις εφημερίδες των ΜακρηνοΛιβισιανών Συλλόγων «Μάκρη», «Φωνή του Λιβισιού και της Μάκρης» και «Λιβίσι», σχετικών με την ιστορική πορεία της Νέας Μάκρης. Πρόσφατα, το 2010, εκδόθηκαν σε ένα βιβλίο οι δυο παραπάνω δημοσιεύσεις του, με τον τίτλο «Μάκρη και Λιβίσι, και «Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη Αττικής». Με το έργο του «Μάκρη και Λιβίσι» ο Νικ. Εμμ. Καραγεωργίου ξαναγυρίζει στις χαμένες πατρίδες και προσπαθεί να τις περιγράψει. Αξιοσημείωτο είναι η περιγραφή της επιθυμίας του αυτής και η προσπάθεια που κατέβαλε για να την πραγματοποιήσει (το 1977 είναι πια 74 ετών). Γράφει στο «Εισαγωγικό Σημείωμα»: Τότε κατάλαβα τη δίψα των νέων μας και αποφάσισα να γράψω για να μάθουν οι νέοι μας το παρελθόν. Και συγκεντρώνοντας όλη μου τη μνήμη και τα λίγα μου γράμματα, άρχισα να γράφω με δειλία, γιατί δεν γνώριζα αν τελικώς θα τα κατάφερα. Γράφοντας τα ίδια πράγματα δυο και τρεις φορές και τοποθετώντας τα πίσω μπροστά και τα μπροστά πίσω, κατάφερα να τα βάλω χρονολογικώς με μεγάλη δυσκολία σε τάξη, γιατί είχαν περάσει και 55 χρόνια από τότε»...

Και ο επιμελητής της έκδοσης (Μιχ. Π. Δελησάββας) σχολιάζει στον Πρόλογο του βιβλίου: «Αυτό το πισωγύρισμα ενός

ανθρώπου, που έπαθε τόσα, η παλινόστηση αυτή σε ένα τόπο που μοιάζει με χαμένο παράδεισο, είναι αυτή καθ'εαυτήν συγκινητική. Πέραν τούτου όμως, ο αναγνώστης αυτού του βιβλίου, θα πρέπει να «πιάσει» μέσα από την αδρότητα της περιγραφής, τη συγκίνηση που διακατέχει τον συγγραφέα, όπως και όλη την προσπάθεια που κάνει για να ξαναζωντανέψει έναν κόσμο-τον «εκεί»-γερά ριζωμένον με ήθη και έθιμα, και συμπεριφορές διαμορφωμένες από τα πανάρχαια χρόνια, και που στα χρόνια του κλονίζεται σαν το δέντρο που το χτυπάει το πελέκι του ξυλοκόπου, ώσπου να το ρίξει κάτω»...

Ό,τι έγραψε ο Νικ. Εμμ. Καραγεωργίου έχει τη γνησιότητα και την αυθεντικότητα της αντικειμενικής, όσο γίνεται, και δίκαιης κρίσης. Επιπλέον τη συναισθηματική φόρτιση του ξεριζωμού και τη νοσταλγία για τις χαμένες πατρίδες.

Χαλάνδρι, 18/3/2019

**Οι ευεργέτες Βασίλειος Βασιλειάδης (1860-1916) και
Ευαγγελία Ν. Βασιλειάδου, και ο λογοτέχνης,
διηγηματογράφος και θεατρικός συγγραφέας της γενιάς του
΄20, Ντόλης Νίκβας (Απόστολος Ν.Βασιλειάδης) (1903-1937)**

Τον Βασίλειο Βασιλειάδη ευεργέτη του Λιβισιού και της Μάκρης της Μ. Ασίας, αλλά και της Σμύρνης, τον γνωρίζουμε από το βιβλίο του Κων/νου Λαμέρα «Η Μάκρη και το Λυβήσι» 1964.

Τον Ντόλη Νίκβα (φιλολογικό ψευδώνυμο του Απόστολου Νικ. Βασιλειάδη) από την άλλη μεριά, τον βρίσκουμε σε όλες τις μελέτες τις σχετικές με τη λογοτεχνική γενιά του ΄20 (Πέτρος Χάρης, Μιχ. Περάνθης, Επαμ. Μπαλούμης κ.ά.), σαν έναν από αυτούς «που έκαναν έντονα αισθητή την παρουσία τους» μέσα σε αυτή την «οκνή», όπως τη χαρακτηρίζει ο Μιχ. Περάνθης (Ελληνική Πεζογραφία τ. Ε΄) περίοδο των ετών 1925-1935. Σήμερα, ελάχιστες είναι οι δημοσιεύσεις και οι αναφορές για τον Ντόλη Νίκβα, αυτόν τον ανήσυχο Μικρασιάτη λογοτέχνη πατριώτη μας, που στη σύντομη ζωή του (πέθανε πολύ νωρίς μόλις 34 ετών), και μία από αυτές ήταν η δημοσίευση του διηγήματός του «Άτυχη Μάνα» στη «Μικρασιατική Ηχώ» αριθ. Φύλλου 286 Μάιος-Ιούνιος 1989.

Ο Βασίλειος Βασιλειάδης καταγόταν από επιφανή οικογένεια του Λιβισιού, την οικογένεια των Ακ-Βασίληδων. Γεννήθηκε στο Λιβήσι το 1860 και έβγαλε το γυμνάσιο στην Αθήνα (1872-1877). Όταν επέστρεψε στην πατρίδα επιδόθηκε στο εμπόριο με μεγάλη επιτυχία. Ήταν δραστήριος, ευφυής, αλλά και σεβαστός και αγαπητός από όλους. Ενδιαφέρθηκε από πολύ νωρίς για τα κοινά και εξυπηρέτησε την ιδιαίτερη πατρίδα του

Μάκρη και Λιβίσι Λυκίας Μ. Ασίας, ως δημογέροντας, έφορος σχολείων και σαν μέλος διαφόρων Κοινοτικών σωματείων. Γι' αυτή του τη δράση η οθωμανική κυβέρνηση τον διόρισε πάρεδρο δικαστή, ανακριτή, και μέλος του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Μάκρης. Παρακολουθώντας την εμπορική κίνηση της εποχής, αντιλήφθηκε ότι ο εμπορικός ορίζοντας της Μάκρης ήταν στενός γι' αυτόν, και για το λόγο αυτό, αφού άφησε αντιπροσώπους στη Μάκρη, μετέφερε τις εμπορικές του επιχειρήσεις στη Σμύρνη. Η εγκατάσταση του Β. Βασιλειάδη στη Σμύρνη πρέπει να έγινε γύρω στο 1909, όπως φαίνεται από το σχετικό έγγραφο του Έλληνα υποπροξένου της Αττάλειας προς την ελληνική κυβέρνηση, γραμμένο το 1911 και 1916. Από τα έγγραφα αυτά, και από τα στοιχεία που δίνει ο Κ. Λαμέρας στο «Μάκρη και Λυβήσι» 1964, η φιλανθρωπική δράση το Β. Βασιλειάδη, είναι:

α) Στη Μάκρη και στο Λιβίσι, δώρισε από ένα οίκημα (δηλ. δύο οικήματα) για να γίνουν σχολεία (παρθεναγωγεία), καθώς και μεγάλα ποσά για τη λειτουργία τους.

β] Στη Σμύρνη: Στο Άσυλο Αστέγων, του οποίου υπήρξε πρωτεργάτης και θεμελιωτής, προσέφερε 100 χρυσές λίρες. Στο Πτωχοκομείο δώρισε 40 χρυσές λίρες, στο Βρεφοκομείο 50, στο Ορφανοτροφείο 100, στην Ελληνική Λέσχη 100 χρυσές λίρες και στο Λαϊκό Κέντρο 500. Για τις δωρεές αυτές, η Σμύρνη, η Μάκρη και το Λιβίσι, τον ανεκήρυξαν μέγα ευεργέτη, όπως επίσης και το Λαϊκό Κέντρο Σμύρνης και το Άσυλο Ανιάτων. Το δεύτερο μάλιστα του έστησε την προτομή του στο προαύλιο του ιδρύματος.

Στον Β. Βασιλειάδη δόθηκαν και άλλες τιμές. Από τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων του δόθηκε ο «Χρυσούς Σταυρός»

(1912), η ελληνική κυβέρνηση του απένειμε τον «Αργυρούν Σταυρό» (1908), και η τουρκική κυβέρνηση το παράσημο «Οσμανιέ».

Η σχέση του Ντόλη Νίκβα (Απόστολου Νικ. Βασιλειάδη) με τον ευεργέτη Βασίλειο Βασιλειάδη, δεν είναι απολύτως γνωστή. Όμως υπάρχει μια ονομαστική πολύ στενή σχέση: Το ονοματεπώνυμο του Ντόλη Νίκβα είναι, Απόστολος Νικ. Βασιλειάδης, ενώ επίσης το ψευδώνυμο που προκύπτει από το πραγματικό του όνομα (Απόστολος-Ντόλης) και από τον συνδυασμό πατρώνυμου και επώνυμου (Νικ. Βασιλειάδης-Νίκβας) είναι πέραν πάσης αμφιβολίας συγγενική. Συγκεκριμένα ο Ντόλης Νίκβας πρέπει να ήταν ανηψιός από αδελφό του Βασίλειου Βασιλειάδη. Ο Βασίλειος Βασιλειάδης, αναφέρει ο Κων. Λαμέρας, είχε μια κόρη και δυο γιους, τον Απόστολο, μηχανολόγο, και τον Περικλή, έμπορο. Όμως το πατρώνυμο του Ντόλη Νίκβα, όπως αναγράφεται σαφώς από τον ίδιο, το Νικ (Νικ-Βας), πρέπει να είναι το Νικόλαος, όνομα πολύ συνηθισμένο στους ΜακρηνοΛιβισιανούς -μετά βέβαια από το όνομα Μιχάλης- από τον άγιο πολιούχο της Μάκρης, τον άγιο Νικόλαο. Τη λύση αυτό του γρίφου πιστεύουμε ότι την δίνει η σύντομη βιογραφία-μικρή, γιατί δεν έχουμε άλλη, εκτός από αυτή που μας δίνει ο Κων/νος Λαμέρας στο «Μάκρη και Λυβήσι» μιας άλλης ΜακρηνοΛιβισιανής ευεργέτριας από την ίδια οικογένεια, της Ευαγγελίας Νικ. Βασιλειάδου, όπου διαβάζουμε: «Η φιλογενεστάτη κυρία Ευαγγελία Ν. Βασιλειάδου, το γένος Γαρυφάλλου, εις μνήμην του αποβιώσαντος πολυκλαύστου υιού αυτής Αποστόλου, εδωρίσατο τω Μικρασιατικώ Συλλόγω «Η Ανατολή», το παρά την οδόν Χατζηκώστα αρ. 6 μέγαρον αυτής, ίνα χρησιμεύσει ως Μικρασιατική Στέγη δι ης ο Σύλλογος θα δυνηθεί

αποτελεσματικότερον να συνεχίσει το από πενήκοντα ήδη συναπτών ετών εφαρμοζόμενον εν Μικρά Ασία πρώτον, είτα δε τη ενταύθα Ελλάδα, εθνικόν και μορφωτικόν αυτού έργον, κλπ...». Και παρακάτω ο Κ. Λαμέρας αναφέρει ότι «Η Ανατολή», της οποίας ήταν τότε πρόεδρος ο ίδιος, μετά τον Καθηγητή Α. Μαργαρίτη, ψήφισε «όπως εις την μνήμην αυτού (του Απόστολου Νικ. Βασιλειάδη, του Ντόλη Νίκβα δηλαδή) να απονέμονται ετησίως 5.000 δραχμές, ως έπαθλα, εις τους επί χρηστότητι και επιμελεία διακρινομένους μαθητάς των μικρασιατικών συνοικισμών». Σε αυτό μάλιστα το σημείο της βιογραφίας, υπάρχει και η σημείωση του επιμελητή της έκδοσης του «Η Μάκρη και το Λυβήσι», του Γιάννη Λαμέρα, γιού του Κ.Λαμέρα, που γράφει, ότι η Ευαγγελία Βασιλειάδου απεβίωσε την 3^η Οκτωβρίου του 1963. Προ του θανάτου της, και ενδεχομένως λόγω της ουσιαστικής διαλύσεως του Συλλόγου «Η Ανατολή», και μετά τον θάνατο του Κ. Λαμέρα, το 1949, μεταβίβασε μέρος της ως άνω οικίας (στην πλατεία Μαβίλη) εις την Κοινότητα (τότε) Νέας Σμύρνης».

Ο Ντόλης Νίκβας, πρέπει να ήταν γιος της Ευαγγελίας Νικ. Βασιλειάδου και ανηψιός επ' αδελφώ του Βασίλειου Βασιλειάδη. Με αυτή την άποψη συνηγορούν πολλά και προπαντός τα πρόσωπα, οι μαρτυρίες και οι χρονολογίες που αναφέρθηκαν.

Ο Ντόλης Νίκβας πέθανε το 1937 σε ηλικία μόλις 34 ετών, πράγματι «προώρως», και πολύ δίκαια ήταν «πολύκλαυστος» για τη μητέρα του. Και θα πρέπει σαν γιος και σαν άνθρωπος να ήταν εξαιρετικός. Όπως ήταν και σαν λογοτέχνης, «μοντέρνος» και «κοσμοπολίτης», όπως τον χαρακτηρίζει ο Μιχ. Περάνθης. Και «ανικανοποίητος» επίσης, όπως όλη εκείνη η κατακαημένη λογοτεχνική γενιά του '20.

Χαλάνδρι 13/3/2019

**Ντόλης Νίκβας [1903- 1937], ο μικρασιάτης
(Μακρηνολιβισιανός-Σμυρναίος-και Νεο-Σμυρναίος)
λογοτέχνης, διηγηματογράφος και θεατρικός συγγραφέας,
της λογοτεχνικής γενιάς του '20.**

Ο Ντόλης Νίκβας, φιλολογικό ψευδώνυμο του Απόστολου Ν. Βασιλειάδη, γεννήθηκε στη Μάκρη της Μ.Ασίας το 1903 και πέθανε στην Αθήνα το 1937.

Σαν λογοτέχνης ο Νίκβας ανήκει στη λογοτεχνική γενιά του '20, που στριμωγμένη από τη λογοτεχνική γενιά του '30 κυρίως, και για πολλούς άλλους λόγους, έδωσε ένα ισχνό και ασαφές περίγραμμα της παρουσίας της στο λογοτεχνικό γίγνεσθαι της εποχής της. Αξίζει να δούμε μερικούς από αυτούς τους λόγους, όπως τους προσδιορίζουν οι ιστορικοί και κριτικοί της εποχής:

Η γενιά του '20, κληρονόμος του Διχασμού και της Μικρασιατικής Εκστρατείας, που κατέληξε στην τραγική Έξοδο του ελληνισμού από τη Μ.Ασία, ανδρώθηκε μέσα σε πολέμους (Βαλκανικούς, 1912-1913, Α΄ Παγκόσμιο 1914-1918 κ.ά.). Ένας άλλος λόγος υπήρξε επίσης η κατάσταση στην Ελλάδα, όπου η γενιά αυτή βίωσε διαμάχες στο εσωτερικό της. Κι ένας άλλος επίσης σπουδαίος λόγος ήταν και οι πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις διεθνώς, (Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία 1917) κλπ. Έτσι η πεζογραφία των εκπροσώπων αυτής της γενιάς, του '20, όπως των: Δημοσθένη Βουτυρά, Κώστα Παρορίτη, Νίκου Κατηφόρη, Σαράβα κ.ά. στράφηκε προς «την απομυθοποίηση των ιδεολογημάτων της εποχής (Μεγάλη Ιδέα κλπ.), την αναδίπλωση, και την απόρριψη των παλαιών προτύπων, πολιτικών, λογοτεχνικών, πολιτιστικών». Και παράλληλα επίσης, «με τον προσανατολισμό ορισμένων από

τους εκπροσώπους της γενιάς αυτής ,προς τις νέες ιδέες (σοσιαλισμός)».

Οι πιο νέοι μάλιστα, κατά τους σχολιαστές, επιδόθηκαν σε μια δυναμική σύγκρουση με το λογοτεχνικό κατεστημένο της εποχής. Σε κοινωνικό επίπεδο, η γενιά αυτή εκφράζοντας τη στροφή της χώρας από την αγροτική φάση στην αστική, απέφυγε όσο της ήταν δυνατόν το ηθογραφικό στοιχείο, και στράφηκε προς την ανανέωση του ύφους, της γραφής και της θεματολογίας, και επίσης προς τον συμβολισμό και τον κοινωνισμό. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια ένας συγγραφέας, που έκανε αισθητή την παρουσία του, κατά την «οκνή», όπως την χαρακτηρίζουν αυτή την περίοδο, 1925-1935, είναι ο Ντόλης Νίκβας.

Ο Νίκβας σπούδασε στη Σμύρνη της Μ.Ασίας και συνέχισε στην Αθήνα. Το 1922 πήγε για ανώτερες σπουδές στη Γερμανία, όπου έμεινε ως το 1925. Στο διάστημα αυτό έκανε ταξίδια σε πολλά μέρη της Ευρώπης, πράγμα που πέρασε στο έργο του, σαν ένα ρεύμα κοσμοπολίτικης αντίληψης για τα πράγματα του κόσμου. Στην Αθήνα από το 1925 ως το θάνατό του, το 1937, αφιερώθηκε στα γράμματα και στη δημοσιογραφία. Κατά περιέργη όμως συγκυρία ήταν και ένας επιτυχημένος επιχειρηματίας, όπως τουλάχιστον γράφει ο Μιχ.Περάνθης στην Ανθολογία του (Πεζογραφία).

Εργάστηκε ως χρονογράφος στον «Σκριπ» και στην «Εσπερινή», εφημερίδες της εποχής. Από το 1828 ήταν διευθυντής του περιοδικού «Εβδομάς». Το 1922 κυκλοφόρησε στη Σμύρνη το πρώτο του βιβλίο, μια συλλογή με διηγήματα, με τον τίτλο «Γαζίες», και το 1928 μια άλλη συλλογή με διηγήματα και με τον τίτλο «Παλιές Αγάπες». Έγραψε επίσης

ρομάντζα, όπως το «Ντολορίτα» [1929] και τη νουβέλα «Ανθρώπινες Μαριονέτες», που τον καθιέρωσε στα γράμματά μας.

Οι κριτικοί της εποχής δίνουν ιδιαίτερη σημασία και αξία στη δραστηριότητα του Ντόλη Νίκβα στο θέατρο, όπου έδωσε το τρίπτυχο δράμα «Ο δημοσιογράφος Βεργής». Και μια τρίπτυχη επίσης κωμωδία «Το Διαζύγιο», που βραβεύτηκε στον Καλοκαιρινό διαγωνισμό, όπως και δυο ακόμα μονόπρακτες φάρσες, σύνολο 3 θεατρικά έργα, και 3 μονόπρακτα. Εκτός αυτών έγραψε και άλλα πεζά: Διηγήματα, όπως το «Κι οι ιστορίες αυτές τέλειωσαν έτσι» (1930), το «Κυρία μου» (ρομάντζο), και τη νουβέλα «Τρεις Γυναίκες» κ.ά.

Το ερωτικό θέμα, παρατηρούν οι κριτικοί του επίσης, αποτελεί το επίκεντρο των πεζογραφικών εξιστορήσεων του Ντόλη Νίκβα, τις οποίες διακρίνει άνετη αφήγηση και δυνατή παρατηρητικότητα και ψυχολογία. Μαζί με τα παραπάνω θετικά, στο έργο του Νίκβα υπάρχουν και οι αμφισβητήσεις και επιφυλάξεις των κριτικών, όπως, η χαλαρότητα του ύφους και της γραφής, η δημοσιογραφική επιδερμικότητα των ηρώων και των χαρακτήρων του, που κινούνται συνήθως στο χώρο της επιφανειακής καθημερινότητας. Και προπαντός ο χειρισμός από μέρος του Νίκβα του παράγοντα έρωτας, σαν κύριο άξονα των έργων του, που τον βρίσκουν επιπόλαιο και χωρίς βαθύτερη διερεύνηση.

Από την άλλη μεριά όμως, αυτά ακριβώς, η χαλαρότητα της γραφής, οι φυγές, ο επιπόλαιος έρωτας, η «μοντέρνα» και κοσμοπολίτικη τάση, αποτελούν τα χαρακτηριστικά και της εποχής, αλλά προπαντός όλης της λογοτεχνικής γενιάς του '20,

την οποία σφράγισε με την παρουσία του, και επάξια αντιπροσωπεύει ο Μακρηνολιβισιανός, Ντόλης Νίκβας.

Χαλάνδρι, 14/3/2019

**Πλάτων Μουσαίος: «ΜακρηνοΛιβισιανά Σατυρικά
Χρονογραφήματα» 1958-1985 Αθήνα 2018 - Ο Πλάτων
Μουσαίος ως χρονογράφος**

Σε ένα καλαίσθητο τόμο 186 σελίδων εκδόθηκαν τα χρονογραφήματα που είχε γράψει ο Πλάτωνας Μουσαίος στις εφημερίδες των ΜακρηνοΛιβισιανών συλλόγων «Μάκρη», «Φωνή του Λιβισιού και της Μάκρης» και «Λιβίσι» (1958-1967) όπως και στην εφημερίδα του Πολιτιστικού Συλλόγου Νέας Μάκρης «Φωνή της Ν. Μάκρης» 1983-1985.

Ο Πλάτων Μουσαίος, ποιητής, πεζογράφος, μεταφραστής, γιος του γιατρού Βασίλειου Μουσαίου και εγγονός του Μεγάλου Δάσκαλου της πατρίδας Μιχαήλ Μουσαίου, γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1912 και πέθανε στην Αθήνα το 1988. Έβγαλε την εμπορική σχολή του Κολλεγίου Αθηνών και συνέχισε τις σπουδές του στην Ανωτάτη Εμπορική Σχολή, στο Παρίσι. Εργάστηκε σε επιχειρήσεις, και από το 1962 αφοσιώθηκε στο Κολλέγιο Αθηνών, στο θέατρο και στα γράμματα. Πήρε μέρος στο πόλεμο του '40-'41, όπου τραυματίστηκε στο αριστερό του χέρι. Πήρε μέρος επίσης στην Εθνική Αντίσταση. Στυλοβάτης του Θεάτρου Τέχνης του Κάρολου Κουν. Εισηγητής του Ελευθέρου Θεάτρου και μέχρι το θάνατό του αντιπρόεδρος των Λαϊκών Χορών Δώρας Στράτου. Μέλος του Δ.Σ του Κολλεγίου Αθηνών και σύμβουλος δημοσίων σχέσεων και οργανωτής του ταμείου υποτροφιών του Κολλεγίου.

Ο Πλάτων Μουσαίος έγραψε ποίηση και έγινε γνωστός στα γράμματά μας με τις ποιητικές συλλογές «Με την καρδιά στο χώμα», 1946, «Φτερά Αλυσίδες», 1974, ως πεζογράφος με τα σατυρικά κείμενα «Αλαλούμ» και το «Σατυρικό Λεξικό» 1952 και τη μελέτη «Το Πρόβλημα του Θεάτρου Πρόζας» 1950 κ.ά.

Ο Πλάτων Μουσαίος με τη ζωή, το έργο του και τις δραστηριότητές του ήταν γνωστός στον λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό κόσμο της χώρας μας, και ακόμα πιο γνωστός και ιδιαίτερα αγαπητός σαν προσωπικότητα και σαν χαρακτήρας στους ΜακρηνοΛιβισιανούς Μικρασιάτες συμπατριώτες του. Σαν χρονογράφος ο Πλάτων Μουσαίος, αν και γνωστός στους πατριώτες του για το χιούμορ, το οξύ πνεύμα, τη σάτιρα, και τα σχόλιά του στα φαινόμενα που παρατηρούσε, δεν είναι γνωστός στο ευρύ κοινό. Κι όμως αυτή η πλευρά του ταλέντου του και η δεξιότητα της γραφής του είναι από τις πιο δυνατές της πνευματικής και συγγραφικής του παραγωγής. Ήταν ανέκδοτη και όχι γνωστή, κι αυτό ήταν σαν να κλείναμε τα μάτια και να αδιαφορούσαμε. Σαν να του στερούσαμε αυτή τη δυνατότητα, να τον γνωρίσουν μαζί με τους πατριώτες και άλλοι όσο δυνατόν πιο πολλοί, κι αυτό το θεωρήσαμε σαν κατάφωρη αδικία. Έτσι με την ενθάρρυνση και την προτροπή μας, ο γιος του Βασίλης Μουσαίος, μάζεψε από τις εφημερίδες ένα μεγάλο μέρος από τα χρονογραφήματά του και τα εξέδωσε, σαν ένα καθήκον και προς τον πατέρα του, αλλά και προς όλους εμάς τους πατριώτες του. Τα χρονογραφήματα του Πλάτωνα Μουσαίου έχουν όλα τα χαρακτηριστικά του κλασικού χρονογραφήματος, την οξεία παρατήρηση, την ευθύβολη και καίρια έκφραση, τον ευφυή και επίκαιρο στοχασμό, το λαμπύρισμα του λόγου, την ειρωνεία και το σαρκασμό για τα παράξενα και τα παράδοξα, το κέφι και τον αυτοσαρκασμό. Ιδιαίτερα σαν ΜακρηνοΛιβισιανός απόγονος ενισχύεται από την παιγνιώδη γλωσσική διατύπωση, που ευνοείται από το τοπικό ΜακρηνοΛιβισιανό τοπικό Γλωσσικό Ιδίωμα, και που το εκμεταλλεύεται με ένα δικό του ευρηματικό τρόπο, αλλά και με αδιάπτωτο κέφι. Τα χρονογραφήματά του αυτά επίσης διαπνέονται από

συναισθήματα ενότητας, προσέγγισης και αλληλεγγύης, ώστε οι πατριώτες μονιασμένοι να κρατήσουν και να περισώσουν ό,τι μπορούν, την παράδοση και τον πολιτισμό τους .Να γίνουν αντάξιοι της ιστορίας των προγόνων τους ,αλλά και των δικών τους αγώνων.

Ο Πλάτων Μουσαίος στα «Χρονογραφήματά» του φτάνει σε κορυφαίες στιγμές της λογοτεχνικής του δημιουργίας, φανερώνοντας σε αυτά τον πιο γνήσιο εαυτό του, και αποδεικνύοντας ότι πράγματι ήταν ένας σπουδαίος, και σαν λογοτέχνης και ως άνθρωπος, αλλά και πατριώτης αντάξιος του μεγάλου ονόματος που είχε «Μουσαίος». Και για εμάς όλους που είχαμε την τύχη να τον γνωρίσουμε στη Νέα Μάκρη, με αυτά τα «Χρονογραφήματα», θα τον φέρνουμε ακόμα πιο πολύ κοντά μας, όντας ο αγαπημένος σε όλους μας «θείος Πλάτων»...

Χαλάνδρι, 19/3/2019

Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου: Οι «Παροιμίες» και τα «Παραμύθια» του Λιβισιού και της Μάκρης Μ. Ασίας 1976

Κόρη του γιατρού Βασιλείου Μουσαίου, εγγονή του Μεγάλου Δασκάλου Μιχαήλ Μουσαίου και αδερφή του Πλάτωνα Μουσαίου, η Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου, γεννήθηκε στη Μάκρη της Μ. Ασίας το 1904 και πέθανε στην Αθήνα το 1982. Το 1910 ο πατέρας της γιατρός Βασίλειος Μουσαίος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Μάκρη ένεκα της πατριωτικής του δράσης και κατέφυγε μαζί με την οικογένειά του στη Σμύρνη. Η Καλλιόπη έκανε τις εγκύκλιες σπουδές εκεί, αποφοιτώντας αριστούχος του Κεντρικού Παρθεναγωγείου Σμύρνης. Με την «Έξοδο» ήρθαν στην Αθήνα, όπου σταδιοδρόμησε ως λογίστρια στην Ελληνική Κινηματογραφική Ένωση και μετέπειτα αρχιλογίστρια του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών. Προσωπική φίλη της Μέλπως Μερλιέ και μέλος του ΔΣ του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Κατέγινε με τη συλλογή λαογραφικού υλικού συνεχίζοντας έτσι το έργο του παππού της Μιχ. Μουσαίου, από τους προσφυγικούς συνοικισμούς, όπου έμεναν ΜακρηνοΛιβισιανοί, και ιδιαίτερα από τη Νέα Μάκρη μεταξύ των ετών 1949-1952.

Εξέδωσε τις «Παροιμίες του Λιβισιού και της Μάκρης» το 1961 και τα «Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης» το 1976. Δημοσίευσε στα «Μικρασιατικά Χρονικά», στον 12^ο τόμο (1965), τη μελέτη «Η θανή και ο θρήνος στο Λιβίσι και στη Μάκρη», και το 1970 στον 14^ο τόμο των «Μικρασιατικών Χρονικών», το «Εγκυμοσύνη-γέννηση βρέφος».

Οι «Παροιμίες του Λιβισιού και της Μάκρης» κυκλοφόρησαν το 1961 από τις εκδόσεις του Κέντρου Μικρασιατικών

Σπουδών και με την ενίσχυση του επάθλου «Πέτρου Μπακάκου». Είναι ένα βιβλίο 273 σελίδων μεγάλου μεγέθους, όπου περιέχονται 1510 παροιμίες, καταγραμμένες με φωνολογική-γλωσσολογική παρασημαντική για να αποδοθεί με πιστότητα και ακρίβεια η προφορά τους, σύμφωνα με το ΜακρηνοΛιβισιανό Γλωσσικό Ιδίωμα. Μαζί με την απόδοση στην κοινή νεοελληνική, σε κάθε μια από τις παροιμίες της συλλογής γίνεται αντιπαραβολή με αντίστοιχες παροιμίες από άλλες περιοχές και συλλογές, και σε βάθος όλων των περιόδων της ελληνικής γραμματείας, ιδιαίτερα της αρχαίας και βυζαντινής, πράγμα που συνιστά μια σπάνια φιλολογική εργασία και έρευνα, αλλά και ένα πραγματικό άθλο.

Το κύρος του έργου ενισχύει με εκτεταμένη Εισαγωγή του ο Δημ. Α. Πετρόπουλος Καθηγ. Παν/μίου Θεσσαλονίκης (21 σελίδες), σχετική με τα προβλήματα της έρευνας και την αξία των παροιμιών (λαογραφική, γλωσσική, ιστορική), την κατάταξη και τη σχέση τους με την αρχαιότητα και το παρελθόν, ο παραλληλισμός τους δηλαδή μεταξύ νέων και αρχαίων παροιμιών, ένα ζήτημα που παραπέμπει ευθέως και στη συνέχεια του ελληνισμού κ.ά. πολλά ζητήματα. Γίνεται επίσης σ' αυτή την Εισαγωγή, μια σύντομη, αλλά προσεγμένη και τεκμηριωμένη αναδρομή στην τελευταία φάση της Ιστορίας της Μάκρης και του Λιβισιού, με άφθονες παραπομπές και μαρτυρίες, που δείχνουν το ενδιαφέρον του συγγραφέα της Εισαγωγής για τη συλλογή, αλλά και για τους φορείς των παροιμιών αυτών, των Μικρασιατών προσφύγων δηλαδή από το Λιβίσι και τη Μάκρη της Μ. Ασίας.

Σχετικά με την προέλευση αυτών των παροιμιών, όπως αναφέρει ο Καθ. Δημ. Α. Πετρόπουλος, η Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου, πολλές από αυτές τις κατέγραψε από

σημειώσεις του παππού της, του Μιχ. Μουσαίου (κυρίως από τους «Βατταρισμούς»), και από χειρόγραφα άλλων φίλων και πληροφορητών της, όπως: του Κων/νου Λαμέρα, του Ανδρέα Ιωαννίδη, επίσης της λαογράφου Μαρίας Λιουδάκη. Σύνολο 1503 παροιμίες. Διακόσιες επίσης παροιμίες της προσέφερε ο πατριώτης μας δικηγόρος Αντώνης Τζιζής, και τις υπόλοιπες τις κατέγραψε από τους ΜακρηνοΛιβισιανούς πατριώτες της Νέας Μάκρης, χρονικά μεταξύ των ετών 1949-1952, οι οποίοι και αναφέρονται ονομαστικά.

Η γνώμη του Καθ. Δημ. Α. Πετρόπουλου για τις «Παροιμίες του Λιβισιού και της Μάκρης» είναι η εξής. Γράφει: «Στη μορφή των παροιμιών του Λιβισιού και της Μάκρης έχουμε τα γνωρίσματα των παροιμιών γενικά... Ιδιαίτερη απόχρωση παίρνουν επίσης οι παροιμίες του Λιβισού. και της Μάκρης. με την ιδιωματική τους γλωσσική μορφή και την έμμετρη διατύπωση σε στίχους που παρατηρείται σε κλίμακα μεγαλύτερη από ότι σε παροιμίες άλλων τόπων»... Και αλλού: «Ευτράπελη διάθεση, σκωπτικό και σατιρικό πνεύμα, διαφαίνεται σε πολλές από τις παροιμίες ,που αναφέρονται σε εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής, ατομικά ελαττώματα και αδυναμίες»...

Το θαυμάσιο αυτό έργο συμπληρώνεται με μια πλούσια Βιβλιογραφία, όπως και Ευρετήριο λέξεων και Ευρετήριο Συγγραφέων και Συλλογών παράλληλων Παροιμιών από όλο το εύρος της ελληνικής και ξένης γραμματείας.

Τα «Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης» είναι κι αυτά έκδοση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Εκδόθηκαν το 1976 με Πρόλογο του Καθ. Γεωργίου Α. Μέγα, Σχόλια Μ. Γ. Μερακλή, και Μετάφραση Σχολίων στα γαλλικά, από τον

Οκτάβιο Μερλιέ. Είναι αφιερωμένο στο ζεύγος Μέλπως και Οκτάβιου Μερλιέ, όπως και στη μνήμη Μιχαήλ, Βαρβάρας, και Βασιλείου Μουσαίου, Μικέ Παϊδούση κ.ά. Περιλαμβάνει 43 παραμύθια, από τα οποία η Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου 13 είχε από χειρόγραφα του παππού της Μιχαήλ Μουσαίου και τα υπόλοιπα τα κατέγραψε στη Νέα Μάκρη από Μακρηνολιβισιανούς παραμυθάδες που ζούσαν ακόμα στη Νέα Μάκρη μεταξύ των ετών 1949-1952.

Η καταγραφή των παραμυθιών στη συλλογή γίνεται με τον εξής τρόπο: Στη μια σελίδα υπάρχει η καταγραφή του παραμυθιού, με την φωνολογική σημειολογία και παρασημαντική γραφή, για την ακριβή τους γλωσσολογική διατύπωση και εκφορά, και στην αντίκρου σελίδα η απόδοση του παραμυθιού στην κοινή νεοελληνική δημοτική μας γλώσσα. Σαν ένα μεγάλης σημασίας συμπλήρωμα αυτής της συλλογής είναι το Παράρτημα με τα «Σχόλια στα Παραμύθια» στο τελευταίο μέρος του βιβλίου. Το Παράρτημα αυτό περιλαμβάνει τα λαογραφικά σχόλια του Καθηγ. της Λαογραφίας στο Παν/μιο Αθηνών Μιχάλη Μερακλή σχετικό με την κατάταξη των παραμυθιών στον Κατάλογο των Άρνε-Τόμπσον (ΑΤ), τη σχέση τους με άλλα παραμύθια και παραλλαγές κ.ά., και έπεται η μετάφραση των σχολίων αυτών στη γαλλική γλώσσα από τον Οκτάβιο Μερλιέ. Ακολουθούν τα βιογραφικά όλων των πληροφορητών, από τους οποίους η Καλλιόπη Μουσαίου Μπουγιούκου κατέγραψε τα παραμύθια της συλλογής. Και μάλιστα και εδώ, όπως και στις Παροιμίες, η λαογράφος με αξιοσημείωτη εντιμότητα και μετριοφροσύνη, αναφέρει ότι τους πληροφορητές της αυτούς, τους θεωρεί συνεργάτες και συνδημιουργούς των δύο συλλογών που εξέδωσε και των Παροιμιών και των Παραμυθιών δηλαδή.

Μια άλλη ιδιαιτερότητα στα «Παραμύθια» επίσης, είναι ότι, στη βιογραφία του Μιχαήλ Μουσαίου, δημοσιεύεται ένα γράμμα του σοφού Δασκάλου μεγάλης αξίας, γραμμένο τον Απρίλιο του 1890, που απευθύνεται στον πρώτο του γιο, τον Βασίλειο Μουσαίου, που τον συγχαίρει και «τον ασπάζεται», ως Ιατρόν επιστήμονα, «μετά πολλούς πόνους και δαπάνας», όπως γράφει. Στο Παράρτημα αυτό στο τελευταίο μέρος του βιβλίου δημοσιεύεται επίσης ένα Ψήφισμα των μαθητών του Μ. Μουσαίου, φοιτητών στην Αθήνα, (είκοσι τέσσερις τον αριθμό) προς τον «Σεβαστόν Διδάσκαλον... μέγαν ευεργέτην της πατρίδος... της αγήρω ημών ευγνωμοσύνης δείγμα», όπως γράφουν. Μεταξύ των μαθητών που υπογράφουν και οι πιο γνωστοί σε μας: Γ. Α. Λαζαρίδης, Μ. Ηλιού, Κων/νος Λαμέρας, Κ. Ι. Σαράφης και άλλοι. Το ψήφισμα έχει ημερομηνία 8 Νοεμβρίου 1887 (9 χρόνια προτού πεθάνει ο Μ. Μουσαίος, το 1896, και 3 χρόνια προτού πάρει το πτυχίο του ο γιος του Βασίλειος Μουσαίος).

Εκτός των ανωτέρω και μαζί με τις βιογραφίες πολλών πληροφορητών καταγράφονται συνταρακτικές αφηγήσεις και αναμνήσεις από τη μεγάλη «Έξοδο», τις εξορίες, τις περιπέτειες στα τάγματα εργασίας, και την προσφυγιά, των Μαρίας Ελευθερίου-Νικολάου, Μυρσίνης Χατζηελένη-Αράπη, Βασίλη Τσακιργιάννη, Χαρίτου Μαυρικού κ.ά].

Τα παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης, τα «διακρίνει θαυμαστή αφηγηματική χάρις», όπως γράφει ο Καθηγ. Γ. Μέγας στον Πρόλογο της συλλογής, αλλά δεν είναι μονάχα αυτό, είναι και άλλα πολλά. Τα παραμύθια, όπως και οι Παροιμίες, εκφράζανε τον λαό, τον κόσμο από τον οποίο προέρχονταν. Τη νοοτροπία, την ψυχοσύνθεσή του, τις αντιλήψεις και τις πεποιθήσεις του, τις αξίες του.

Για τους Μικρασιάτες Έλληνες χριστιανούς της Μ. Ασίας και ιδιαίτερα από τη Μάκρη και το Λιβίσι της Λυκίας, τα παραμύθια της παράδοσης, εκτός από την ψυχαγωγία και την παραμυθία, την παρηγοριά από τα βάσανα και τους κόπους της ημέρας, συνετέλεσαν και στη διατήρηση της γλώσσας και των αξιών της πνευματικής και κοινωνικής τους ζωής. Ήταν μεγάλη η παράδοση των παραμυθιών στο Λιβίσι και στη Μάκρη. Η Καλλιόπη Μουσαίου–Μπουγιούκου στην Εισαγωγή της, περιγράφει με ακρίβεια τους λόγους, που δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε αυτή η παράδοση. Οι λόγοι αυτοί είναι: Τα επαγγέλματα, όπου σαν έμποροι και τεχνίτες (παπουτσήδες, σιδηρουργοί, γανωτζήδες, χτίστες κ.ά), ήταν αναγκασμένοι να, «μεταναστεύσουν», να «φύγουν τ' αλάργου» στα τουρκοχώρια σε ομάδες και παρέες συγγενών και φίλων τους θερινούς μήνες, 3 και 4 μέρες με τα πόδια, για 3-5 μήνες, όπου δούλευαν ομαδικά, και μετά τη δουλειά ψυχαγωγούνταν με τα παραμύθια, ήταν ένας σπουδαίος λόγος για την παραγωγή τους. Ένας άλλος λόγος ήταν η συνήθεια που είχαν στο Λιβίσι να κάνουνε «βεγγέρες» ή «αποσπερίδια», κατά τις οποίες οι συγγενικές, φιλικές ή γειτονικές οικογένειες, αντάλασαν επισκέψεις τους χειμερινούς μήνες, όπου μέσα στη φιλοξενία ήταν και η διασκέδαση με τα παραμύθια του παραμυθά.

Τα παραμύθια της Παράδοσης του Λιβισιού και της Μάκρης ήταν παραμύθια για μικρούς και μεγάλους, αλλά για μεγάλους κυρίως. Για τα παιδιά υπήρχαν μικρότερα παραμύθια διδακτικά, είχανε σκοπό να διδάξουν και να ορμηνέψουν, να αποτρέψουν από κάτι αντικοινωνικό τα παιδιά, γι' αυτό είχαν ένα επιμύθιο διδακτικό. Ο παραμυθάς άρχιζε το παραμύθι, με ένα Προοίμιο, έμμετρο συνήθως και περιπαικτικό. Επίσης συνήθως έπρεπε να παρακληθεί από τους ακροατές του για να

πει το παραμύθι. Από τη μελέτη και άλλων παραμυθιών, που έχουν συλλεγεί μετά από αυτά της Καλλιόπης Μουσαίου-Μπουγιούκου, από την ίδια περιοχή (τη Νέα Μάκρη Αττικής) μπορεί να εξαχθεί και αυτό το συμπέρασμα: Ότι τα παραμύθια της Παράδοσης εκφράζουν με τον καλύτερο τρόπο τον χαρακτήρα των Μακρηνο Λιβισιανών, τον εφευρετικό, τον ανήσυχο, τον ευφάνταστο, τον παραμυθά. Όπως και σε πολλά εκφράζεται η ευστροφία, η εφευρετικότητα του αδύναμου, του σκλάβου, που με τον αιφνιδιασμό της συμπεριφοράς του, με την μπλόφα, εναντιώνεται στη δύναμη και την αυθαιρεσία, και μετατρέπει την αδυναμία σε δύναμη, ανατρέποντας την εις βάρος του κατάσταση.

Χαλάνδρι, 28/3/2019

Ο ηλιακός ήρωας της Λυκιακής Μυθολογίας Βελλεροφόντης και οι απόγονοί του ήρωες της Ιλιάδας, Γλαύκος και Σαρπηδών

Ο μύθος του Βελλεροφόντη και των απογόνων του (Γλαύκος και Σαρπηδών) αναφέρεται στο Ζ της Ιλιάδας (στιχ. 119-236) και συγκεκριμένα στο διάλογο ανάμεσα στον Διομήδη τον βασιλιά των Αργείων, και στον Γλαύκο, εγγονό του Βελλεροφόντη, (από τον γιο του Ιππόλαχο). Οι δυο ήρωες συναντώνται μέσα στη χλαλή της μάχης, έξω από τα τείχη της Τροίας, πάνω στα πολεμικά τους άρματα, έτοιμοι να ορμήσουν ο ένας εναντίον του άλλου. Προτού κονταροχτυπηθούν ο Διομήδης απευθύνεται στον Γλαύκο, όπως γίνεται συχνά στις συμπλοκές των ηρώων στην Ιλιάδα, και τον ρωτάει:

«Ποιος νάσαι τάχα αρχοντογέννητε, σαν ποιού θνητού λογιέσαι» (στιχ. 123 μετάφρ. Ν. Καζαντζάκη-Ι. Κακριδή), θέλοντας να μάθει αν εκείνος που θα χτυπιότανε μαζί του ήτανε ένας κοινός θνητός ή κάποιος γιος θεού, γιατί «με τ' ουρανού θεό δε θάθελα να τα βάλω» (στιχ. 141), του διευκρινίζει. Εκεί λοιπόν, βρίσκει την ευκαιρία ο Γλαύκος, που ήταν ο ένας από δυο ηγέτες, μαζί με τον εξάδελφό του Σαρπηδόνα, του στρατεύματος που είχε έρθει από τη Λυκία σύμμαχος των Τρώων, να του μιλήσει και να διηγηθεί την ιστορία της γενιάς του, που δεν είναι άλλη από την ιστορία του παππού του Βελλεροφόντη, του αρχοντόπουλου από την Εφύρα, την αρχαία Κόρινθο, τη ζωή και τις περιπέτειές του. Η ιστορία αυτή που του διηγείται ο Γλαύκος έχει ως εξής:

Ο Βελλεροφόντης (Βελλεροφόντης = ο φονιάς του Βέλλερου), γιος του βασιλιά της Εφύρας (Κορίνθου), Γλαύκου, σκοτώνει χωρίς να το θέλει τον αδερφό του τον Βέλλερο, κατ' άλλους ένα αρχοντόπουλο με το όνομα Βέλλερος, και γι' αυτό το λόγο ο πατέρας του ο Γλαύκος τον στέλνει για εξαγνισμό στο Άργος, στον φίλο του τον Προίτο, βασιλιά του Άργους. Εκεί, η γυναίκα του Προίτου η βασίλισσα Άντεια, ερωτεύτηκε τον όμορφο νέο. Όμως ο μυαλωμένος Βελλεροφόντης δεν συγκατανεύει σε αυτόν τον παράνομο έρωτα, και τότε η Άντεια τον συκοφαντεί στον Προίτο λέγοντας ψέματα εναντίον του. Εκείνος θύμωσε πολύ, όπως ήταν επόμενο, αλλά δεν θέλησε να τον σκοτώσει όπως είχε δικαίωμα. Γι' αυτό τον έστειλε στη Λυκία της Μ. Ασίας, στον πεθερό του τον Ιοβάτη, δίνοντάς στα χέρια ένα διπλωμένο γράμμα με «σήματα λυγρά» (του « χαμού σημάδια» μεταφράζουν οι Ν. Καζαντζάκης και Ι. Κακριδής). Στην αυλή του Ιοβάτη, στη Λυκία, ο Βελλεροφόντης βρίσκει φιλοξενία βασιλική για εννιά μέρες. Τη δέκατη ο Προίτος ανοίγει το γράμμα και διαβάζει τι του έχει γράψει ο γαμπρός του ο Προίτος, αλλά λυπάται να σκοτώσει τον λαμπρό εκείνον νέο, και γι' αυτό τον στέλνει να κάνει κατορθώματα για να σκοτωθεί με αυτό τον τρόπο. Πρώτα τον στέλνει να σκοτώσει τη Χίμαιρα, που ήταν ένα τέρας με κεφάλι λιονταριού, από όπου έβγαιναν φλόγες μεγάλες και φωτιές, κορμί κασίκας και ουρά δρακόφιδου, έτσι την περιγράφει ο Όμηρος τη Χίμαιρα, ενώ άλλοι σε άλλες εκδοχές του μύθου την παρουσιάζουν αλλιώς. Ο Βελλεροφόντης με βοήθεια θεϊκή σκοτώνει τη Χίμαιρα, όπως ο ανάλογός του ήρωας Περσέας σκότωσε τη Μέδουσα Γοργόνα με τη βοήθεια της Αθηνάς, και επιστρέφει πίσω νικητής. Μετά ο Ιοβάτης τον στέλνει να αντιμετωπίσει τους Σόλυμους που ήταν μια άγρια φυλή με ξακουστούς πολεμιστές. Ο Βελλεροφόντης τους νίκησε και αυτούς με

πολλή δυσκολία. Ο τρίτος άθλος που του όρισε ο Ιοβάτης, ήταν να πολεμήσει τις Αμαζόνες, που ήταν πολύ δυνατές και πολεμούσαν σαν άντρες. Τις νίκησε και αυτές, και τότε στην επιστροφή του Βελλεροφόντη ο Ιοβάτης έβαλε και του στήσανε καρτέρι θέλοντας να σκοτωθεί ο ήρωας με αυτό τον δόλιο τρόπο. Τότε, λέει ο Όμηρος, κατάλαβε επιτέλους πως ο Βελλεροφόντης «θεού πως ήτανε φύτρα | κι έτσι τον κράτησε και τούδωκε την κόρη του γυναίκα | κι όλα του ρήγα τα χαρίσματα μοιράστηκε μαζί του» (στίχ. 191-193).

Σ' αυτό το σημείο, και με βάση αυτή την αναφορά του Ομήρου, ο μεγάλος ελληνιστής Τζωρτζ Τόμσον διακρίνει την μητριαρχία που πιθανότατα επικρατούσε εκεί, τους προ και κατά τους ομηρικούς χρόνους στη Λυκία, ώστε ο Βελλεροφόντης παίρνοντας σύζυγο την Αντίκλεια, την κόρη του Ιοβάτη, να «λαμβάνει» και το μισό του βασίλειο και να το μοιράζεται μαζί του.

Ως προς το άλλο θέμα τώρα, τη Χίμαιρα, οι ερευνητές της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας, όπως ο Κ. Κερένυι και Π. Ντεσάρμ της αιτιολογικής σχολής ερμηνείας των Μύθων, πιστεύουν ότι η Χίμαιρα είναι ο συμβολισμός των έντονων γεωλογικών φαινομένων που παρατηρούνται στη Λυκία, και ιδιαίτερα στη Μάκρη και στο Λιβίσι, όπως οι αλλεπάλληλοι καταστροφικοί σεισμοί στη Μάκρη (1859, 1831, και 1957), το ενεργό ηφαίστειο και οι κατακρημνίσεις στον άη-Κατακαλμάζη (τον Αντίκραγο) στο Λιβίσι, οι καταβυθίσεις στα παράλια (νησί της Μάκρης, καταβύθιση του νησιού του αη-Νικόλα κ.ά). Χίμαιρα σημαίνει γίδα, κατσικά, η Χίμαιρα του μύθου είχε κεφάλι λιονταριού από όπου έβγαιναν φλόγες και φωτιές, και ουρά δράκοντα. Τη Χίμαιρα τη σκότωσε ο Βελλεροφόντης ιππεύοντας τον Πήγασο που είχε βγει από το αίμα της

Μέδουσας Γοργόνας. Έτσι εδώ έχουμε μια κατ' ευθείαν σύνδεση του μύθου του Βελλεροφόντη με εκείνον του Περσέα, του ηλιακού ήρωα της μυθολογίας του Άργους, ώστε κι εμείς να θεωρούμε τον δικό μας Βελλεροφόντη έναν επίσης ηλιακό ήρωα.

Ο Βελλεροφόντης βασίλεψε πολλά χρόνια στη Λυκία, αλλά το τέλος του δεν ήτανε καλό. Ο Όμηρος, πολύ διακριτικά μιλάει για την τελευταία περίοδο της ζωής του, σχεδόν ψιθυρίζοντας σε 3 μόνο στίχους, το φοβερό του δράμα:

«Μα ήρθε καιρός κι αυτόν που μίσησαν όλοι οι θεοί, και τότε «μονάχος, έρμος τριγύριζε στις Ερημιάς τον κάμπο σκουλήκι στην καρδιά τον έτρωγε κι αρνήθηκε τον κόσμο»...(στίχ. 200-202).

Γιατί ο Βελλεροφόντης στην ακμή της δύναμής του αμφισβήτησε και επαναστάτησε εναντίον των θεών και καβάλα στον Πήγασο επιχείρησε να ανέβει στον Όλυμπο για να τους εκθρονίσει και να τους εκδιώξει. Σε μια τραγωδία του Ευριπίδη που δεν σώθηκε ο Βελλεροφόντης παρασταίνεται ως ο τολμηρός και ασεβής ήρωας που πάει να προκαλέσει τους θεούς, μέχρι την ουράνια κατοικία. Αυτό επισύρει την οργή του Διός που ρίχνει πάνω του τους κεραυνούς του. Ο Βελλεροφόντης πέφτει λαβωμένος, αλλά δεν πεθαίνει. Σέρνεται σε όλη την υπόλοιπη ζωή του αδύναμος και καταφρονημένος, τριγυρίζοντας στις «Ερημιάς τον κάμπο», όπως μεταφράζουν οι Ν. Καζαντζάκης και Ι. Κακριδής, χτυπητό παράδειγμα έπαρσης και ξεπεσμένου μεγαλείου, μαζί με τον προφανή συμβολισμό του.

Υπάρχει επίσης και ένας άλλος συμβολισμός στο μύθο του Βελλεροφόντη και αυτός αφορά τόσο τον ίδιο όσο και τον

Πήγασο και μέσα από αυτό τον τελευταίο, τον Πήγασο, τους ποιητές: Πως τάχα ο Βελλεροφόντης υπεύοντας τον Πήγασο, από υπεροψία, δεν κράτησε τα μέτρα, με αποτέλεσμα όχι μόνο πέσει από τη ράχη του Πήγασου, αλλά και να ντροπιαστεί οικτρά. Ένα δίδαγμα και αυτό για το τι μπορούν να πάθουν και οι ποιητές, που δεν είναι άξιοι να κρατήσουν στις ποιητικές τους δημιουργίες, τα μέτρα.

Με όλα τούτα φαίνεται ότι στη Μυθολογία μας η οικογένεια του Βελλεροφόντη είναι μια οικογένεια παραβατικών ηρώων. Για μια τέτοια ανάλογη παράβαση-ασέβεια προς τους θεούς, και ο παππούς του Βελλεροφόντη ο βασιλιάς της Εφύρας, Σίσυφος, είχε τιμωρηθεί με το «βάσανο του Σισύφου», να ανεβάζει μια μεγάλη πέτρα μέχρι την κορυφή του βουνού και να την ξανανεβάζει από την αρχή...

Χαλάνδρι 26/3/2019

**Οι απόγονοι του Βελλεροφόντη Γλαύκος και Σαρπηδών,
ήρωες του Τρωικού πολέμου - Ο θάνατος και η κηδεία του
Σαρπηδόνα**

Ο Βελλεροφόντης με την Αντίκλεια έκαναν τρία παιδιά. Με τη σειρά: τον Ίσαντρο, τον Ιππόλαχο και τη Λαοδάμεια. Ο Όμηρος στη συνέχεια του Ζ της Ιλιάδας μας δίνει τη σειρά που γεννήθηκαν, και με δυο λόγια ακόμα μιλάει για την κακή τύχη του Ίσαντρου και της αδερφής του της Λαοδάμειας, πιθανότατα σαν συνέπεια της ασέβειας του πατέρα τους. Ο πρώτος γιος του ο Ίσαντρος σκοτώνεται σε μια μάχη με τους Σόλυμους, ενώ η θυγατέρα του η Λαοδάμεια, αφού έσμιξε με τον Δία και γέννησε τον Σαρπηδόνα, η θεά Άρτεμη θυμώνοντας μαζί της, τη σκότωσε.

Γιος του Ιππόλαχου ήταν ο Γλαύκος. Και βέβαια ο πατέρας του τον καμάρωνε. Επομένως ο Ιππόλαχος ζούσε στην πατρίδα τους τη Λυκία, όταν ο γιος του ετοιμαζόταν να πάει να πολεμήσει στην Τροία μαζί με τον ξάδερφό του τον Σαρπηδόνα, ως σύμμαχοι των Τρώων. Διηγείται ο Γλαύκος:

...«Κι όταν στην Τροία με ξεπροβόδιζε, διπλοπαράγγειλέ μου | να θέλω νάμαι ο πρώτος πάντα μου, να ξεπερνώ τους άλλους | να μην ντροπιάσω τους προγόνους μου ποτέ μου, που σταθήκαν | οι πιο αντρειωμένοι μες στην Έφυρα και στην πλατιά Λυκία»(Ζ στίχ. 207-210).

Ακούγοντας αυτά τα λόγια, από τον Γλαύκο ο Διομήδης, χάρηκε, λέει ο Όμηρος, και μπήγοντας το κοντάρι στη γη, του μίλησε φιλικά και του είπε ότι τον θεωρεί φίλο προγονικό, γιατί ο Οινέας ο πατέρας του είχε φιλοξενήσει κάποτε τον

Βελλεροφόντη στο πατρικό τους σπίτι στο Άργος, είκοσι ολόκληρες μέρες και είχανε ανταλλάξει δώρα μεγάλης αξίας. Γι' αυτό του λέει, φίλε μου, θέλω να είμαστε μακριά ο ένας από τον άλλο στις συμπλοκές που γίνονται κάθε μέρα εδώ, για να μην αναγκαστούμε να πολεμήσουμε ο ένας τον άλλο. Και σαν φίλοι «γονικοί» που λογαριαζόμαστε πια από τα παλιά χρόνια, ας ανταλλάξουμε τα όπλα και τα άρματά μας, όπως γίνεται σ' αυτές τις περιπτώσεις. Έτσι μίλησαν οι δυο τους και πήδηξαν κάτω από τα αμάξια, δώσανε τα χέρια και ορκίστηκαν πιστή φιλία και αγάπη.

Η συνέχεια της ιστορίας για το θάνατο του Σαρπηδόνα, γιου του Δία και της Λαοδάμειας και για τη μάχη που έδωσε ο Γλαύκος για να μην ατιμαστεί το σώμα του πρώτου του εξαδέλφου, του Σαρπηδόνα που πέφτει από το κοντάρι του Πατρόκλου, δίνεται στους στίχους 430 και αλλού, ως τον 683 στίχο του Π της Ιλιάδας.

Η μάχη, τα χτυπήματα και οι κραυγές των εμπολέμων, μαίνονται έξω από τα τείχη της Τροίας και ο Πάτροκλος φορώντας το θώρακα, την ασπίδα και τα άρματα του θυμωμένου Αχιλλέα, κυριαρχεί στη μάχη. Είναι η σειρά της μοίρας να σκοτωθεί ο Λύκιος ηγέτης Σαρπηδόνας, ο γιος του Διός και της κόρης του Βελλεροφόντη Λαοδάμειας. Ο Ζευς από τον Όλυμπο βλέπει κάτω τη μάχη και είναι διστακτικός στο να επιτρέψει το θάνατο του Σαρπηδόνα. Το συζητάει με την Ήρα που κάθεται δίπλα του στο θρόνο και ζητάει τη γνώμη της, να το επιτρέψει αυτό ή όχι. Η Ήρα έχει πολλές αντιρρήσεις, γιατί αν ο Ζευς κάνει αυτή τη χάρη στον Σαρπηδόνα και παρέμβει για να του χαριστεί η ζωή, ενώ έτσι του γράφει η μοίρα, τότε το ίδιο θα κάνουν και οι άλλοι θεοί του Ολύμπου για τα παιδιά τους, που παίρνουν μέρος στον πόλεμο, και μ' αυτό τον τρόπο

θα σαλευτεί η τάξη. Του υποδεικνύει μάλιστα και μια, ας το πούμε λύση:

«Άστον, του λέει, να σκοτωθεί από τον Πάτροκλο, κι έπειτα στείλε εσύ τα δυο αδέρφια, τον Ύπνο και τον Θάνατο, να τον πάρουν και να τον πάνε στην πατρίδα του τη Λυκία για να τον θάψουνε εκεί με τις τιμές που του αξίζουν».

Έτσι και γίνεται, ο Σαρπηδόνας μετά από σκληρή μάχη με τον Πάτροκλο, τελικά πέφτει χτυπημένος από το κοντάρι του. Πέφτοντας ο Σαρπηδόνας, που ο Όμηρος εδώ τον ονομάζει «των Λυκιωτών πρώτο» απευθύνεται στον Γλαύκο και του λέει να πάει να φωνάξει τους Λύκιους πολεμιστές για να υπερασπιστούν το σώμα του και τα άρματά του, και να μην ντροπιαστεί από τους Αχαιοούς με αυτό τον τρόπο. Ο Γλαύκος είναι βαριά τραυματισμένος και παρακαλεί τον Απόλλωνα να τον γιατρέψει, ώστε να μπορέσει να υπερασπιστεί τον Σαρπηδόνα αποτελεσματικά. Αυτή η χάρη του γίνεται και ο Γλαύκος σαν το λιοντάρι υπερασπίζεται το σώμα του νεκρού Σαρπηδόνα. Στη μάχη παίρνει μέρος και ο Έκτορας. Αλλά τελικά οι Αχαιοί θα πάρουν τα όπλα του Σαρπηδόνα και θα τα πάνε στα καράβια, αλλά ο Ζευς δεν θα τον αφήσει χωρίς προστασία. Θα διατάξει τον Φοίβο Απόλλωνα να στείλει τα δίδυμα αδέρφια τον Ύπνο και τον Θάνατο να τον πάρουν και να τον φέρουν στη Λυκία. Εκεί ο ίδιος ο Απόλλωνας τον απιθώνει πλάι σε ένα ρέμα και τον πλένει, τον αλείφει με λάδι και του φοράει λαμπρό χιτώνα. Έπειτα τον παραδίνει στα δυο αδέρφια, τον Ύπνο και το Θάνατο, για να τον θάψουν οι πατριώτες του οι Λύκιοι με τιμές.

Η σκηνή αυτή όπως και η τραγικότητα του θέματος, εμπνέει ως σήμερα τους Έλληνες ποιητές, όπως φαίνεται από το ομώνυμο

ποίημα του Κ. Καβάφη «Η κηδεία του Σαρπηδόνο». Η σωρός του ωραίου νέου «στα είκοσι πέντε, είκοσι έξι» του χρόνια «σαν αναπαυόμενος, μετά που κέρδισε μ'άρμα ολόχρυσο και ταχυτάτους ίππους | σε ξακουστόν αγώνα το βραβείον»...

Ο Γλαύκος πάλι εμφανίζεται ως ένας νεαρός ηγέτης, γενναίος και συνεπής, καλός φίλος και καλός συγγενής. Όταν σκοτώνεται ο Σαρπηδών δείχνει μεγάλη γενναιότητα και φιλοτιμία. Δεν νοιάζεται για τον εαυτό του αλλά παλεύει πάνω από το σώμα του αψηφώντας το θάνατο. Αν ο Σαρπηδών είναι ένα πρότυπο γενναιότητας κι ένα σύμβολο τραγικό με το θάνατό του, το θάνατο ενός ωραίου νέου πάνω στα νιάτα του, ο Γλαύκος είναι επίσης ένα πρότυπο ευγενικού και γενναίου ομηρικού ήρωα, ένα δείγμα νεαρού ήρωα, από τα πιο φωτεινά της Ιλιάδας.

Χαλάνδρι, 27/3/2019

Λυκία - Τελμησσός (Μάκρη) και Καρμυλησσός (Λιβίσι): Ανάμεσα στον Μύθο και στην Ιστορία - Πρόσωπα και Θέματα

Η αποίκηση της Λυκίας της Μ. Ασίας και ο εξελληνισμός των γηγενών σημιτικών φύλων της περιοχής, πρέπει να έγινε κατά τους προϊστορικούς χρόνους, πριν από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας (τον 18^ο-16^ο αιώνα π.Χ.), κατά την μεγάλη μετανάστευση από την ηπειρωτική Ελλάδα στη Μ. Ασία.

Από εκεί και η αντίστοιχη μυθολογία με τον Βελλεροφόντη αφ' ενός, όπως μαρτυρεί ο Όμηρος, (από την Κόρινθο και το Άργος), και η άλλη, της αποίκησης, από τον Λύκο τον Αθηναίο, νεότερο αδελφό του Αιγέα, όπως και η σύγχρονη αποίκηση, υπό τον Σαρπηδόνα, νεότερο αδελφό του Μίνωα, από την Κρήτη.

Ο σχετικός μύθος, όπως αναφέρεται από τον Ηρόδοτο, μια εκδοχή που την υιοθετεί και ο δικός μας Κων/νος Λαμέρας, ενώ ο σοφός Δάσκαλος Σάββας Πασχαλίδης προβάλλει μian άλλη εκδοχή, έχει ως εξής: Όταν επεκράτησε στην Αττική ο βασιλιάς Αιγέας, τη μοίρασε στα αδέρφια του ως εξής:

Τα Μέγαρα τα έδωσε στον αδελφό του τον Νίσο, την Παλλήνη την έδωσε στον Πάλλαντα, και στον νεότερο αδελφό του τον Λύκο, έδωσε την Διάκρια, που έπιανε από τη Βραβρώνα, την Τετράπολη του Μαραθώνα και έφτανε μέχρι τον Ασωπό ποταμό, μια περιοχή της Αττικής δηλαδή, στην ουσία άγονη και φτωχή. Ο ίδιος κράτησε για τον εαυτό του την ανώτατη εξουσία.

Στη συνέχεια ο Αιγέας με αγώνες και πολέμους ενάντια στα αδέρφια του, προσπάθησε να επικρατήσει στην Αττική. Και βέβαια στράφηκε πρώτα στον πιο νέο από αυτούς, τον Λύκο. Ο Λύκος βλέποντας τον κίνδυνο, μάζεψε τους Τετραπολίτες και τους Διάκριους υπηκόους του, μπήκανε στα πλοία και ανοίχτηκαν ανατολικά, από εκεί που έβλεπαν να βγαίνει ο ήλιος. Έτσι έφτασαν στα νοτιο-δυτικά παράλια της Μ. Ασίας, στη Λυκία.

Την ίδια χρονική περίοδο και ο Σαρπηδών, ο νεότερος αδερφός του Μίνωα, αντιμετώπιζε τα ίδια προβλήματα από τον μεγαλύτερο αδερφό του τον Μίνωα. Για τους ίδιους λόγους μπήκε κι αυτός μαζί με τους πιστούς του στα πλοία και έπλευσαν στη Λυκία. Εκεί οι δυο αρχηγοί, ο Λύκος και ο Σαρπηδών, αντί να επιτεθούν ο ένας εναντίον του άλλου, συμμαχησαν, έκαναν αγώνες εναντίον των Σολύμων, των σημιτικών φύλων της περιοχής, και τελικά επεκράτησαν εξελληνίζοντας τους γηγενείς.

Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε με τα χρόνια η «πολυανθρωπότατη» Λυκία, που περιλάμβανε 70 πόλεις και είχε πρωτεύουσα την Ξάνθο, πόλη μεσογειακή, κοντά στις πηγές του Ξάνθου ποταμού. Έκαναν δικό τους πολιτισμό με στοιχεία και αθηναϊκά (αττικά), και κρητικά, είχαν δική τους γραφή και δικό τους γλωσσικό Ιδίωμα. Δικό τους επίσης σύστημα διοίκησης, το Λυκιακό Κοινό. Στη Λυκία λατρεύτηκε για πρώτη φορά ο Απόλλωνας, όπως υποστηρίζει ο Κων/νος Λαμέρας.

Οι Λύκιοι διακρίνονταν για την ανδρεία και τη γενναιότητά τους, όπως το απέδειξαν πολλές φορές στην ιστορία τους, με

αυτοθυσίες και ολοκαυτώματα, επί σατράπη Άρπαλου, όπως και επί Βρούτου, κατά την ρωμαϊκή εποχή.

Οι Λύκιοι ήσαν επίσης πολύ ονομαστοί σε όλο τον αρχαίο κόσμο για τις μαντικές τους ικανότητες. Αυτό το αποδεικνύει ο μύθος του Μίδα και του Γόρδιου Δεσμού. Και είχαν πολλά και πολύ ονομαστά μαντεία και ιερά του Απόλλωνα σε όλη τη Λυκία, ιδιαίτερα στην αρχαία Τελμησσό, στη Μάκρη της Λυκίας. Η λέξη λούξους στα σανσκριτικά σημαίνει φως, και μια από τις προσωνυμίες του Απόλλωνα είναι και αυτή από όπου πήρε το όνομά της η Λυκία, κατά την άποψη του Κ.Λαμέρα.

Ιστορία

Στους ιστορικούς χρόνους η Λυκία είναι μια περιοχή της Μ. Ασίας «πολυανθρωποτάτη», όπως την χαρακτηρίζει ο Πλίνιος ο Νεότερος. Στην Ιωνική επανάσταση παίρνει μέρος, αλλά υποτάσσεται και γι' αυτό στους Μηδικούς πολέμους πολεμάει στο πλευρό των Περσών. Μετά τους Μηδικούς πολέμους η Λυκία απελευθερώθηκε από τον Κίμωνα και πλήρωνε φόρους στην Αθήνα. Το 446 π.Χ. και πάλι η Λυκία υποτάχτηκε στον Πέρση Μαύσωλο και στη συνέχεια απελευθερώθηκε από τον Μ. Αλέξανδρο. Κατά τους χρόνους του Μ. Αλεξάνδρου Λυκίαρχος, αρχηγός του «Λυκιακού Κοινού», είχε οριστεί ο Νέαρχος από την Κρήτη, ναύαρχος του στόλου του, πιθανότατα σε αναγνώριση της προέλευσης των Λυκίων από την Αθήνα (Αττική) και την Κρήτη. Μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου η Λυκία πέρασε στην κυριαρχία του Αντιγόνου και αργότερα των Πτολεμαίων. Από το 188-168 π.Χ. η Λυκία βρίσκεται υπό την κυριαρχία των Ροδίων (εκτός πόλεως Τελμησσού) και απελευθερώνεται από τους Ροδίους με τη βοήθεια των Ρωμαίων.

Όταν ο Βρούτος ο στρατηγός των Ρωμαίων (85-42 π.Χ.), πολιόρκησε την Ξάνθο, οι κάτοικοί της αφού αντιστάθηκαν με πρωτοφανή γενναιότητα, προτίμησαν να πεθάνουν παρά να σκλαβωθούν. Ο Βρούτος βλέποντας τους Ξανθίους να σκοτώνονται ομαδικά, έκλαιγε, και «γέρας δε εκήρυξε των στρατιωτών όστις αν δυνηθή Λύκιον άνδρα περισώσαι» (Πλουτάρχου Βίος Βρούτου ΧΧΧ 30) Και μια παρέμβαση εδώ:

Ο Πλούταρχος βιογραφώντας, παραλληλίζει τους δυο φιλόσοφους-ηγέτες, τον Έλληνα Δίωνα και τον Ρωμαίο Βρούτο. Ο πρώτος είναι μαθητής και φίλος του Πλάτωνος, που προσπαθεί να εφαρμόσει στη Μεγάλη Ελλάδα της Ιταλίας, στις Συρακούσες, και μάλιστα στην αυλή των τυράννων Διονυσίου Α΄ και Β΄, τα διδάγματα του Πλάτωνα, όπου η ιδανική δημοκρατία είναι η δημοκρατία των «επαϊόντων». Όμως σ΄ αυτή τη περίπτωση, η εφαρμογή της θεωρίας, αποδεικνύεται δύσκολη, αν όχι αδύνατη, και έτσι ο Δίωνας με τις δημοκρατικές του ιδέες, τους δισταγμούς του και τη δυσκολία του να εφαρμόσει τη βία, απαραίτητη ίσως για την άσκηση της εξουσίας σε μη δημοκρατικά πολιτεύματα, αμφιταλαντεύεται και παλινδρομεί, ώσπου ένας τυχαίος από το περιβάλλον του, κατ΄ άλλους σύντροφος και ομοϊδεάτης του από την ίδια Σχολή, της Ακαδημίας, ένας ονόματι Καλίππιος, τον σκοτώνει άδοξα και αναίτια.

Ανάλογη είναι και η περίπτωση του Βρούτου. Ο Βρούτος ευνοούμενος του Ιούλιου Καίσαρα και μάλιστα υιοθετημένος από αυτόν, όπως ήταν η συνήθεια στην αρχαία Ρώμη, κάποιιο εκλεκτοί να «υιοθετούν» κάποιους άλλους εκλεκτούς (εξού και το «και εσύ παιδί μου –τέκνον- Βρούτε», η απορία του Ιούλιου Καίσαρα, όταν τον δολοφόνησαν οι «δημοκρατικοί» μέσα στη Σύγκλητο). Με 16 μαχαιριές δολοφονήθηκε ο Ιούλιος

Καίσαρας, και η αιτία ήταν ο φόβος μήπως καταλύσει εκείνη την ιδιότυπη ρωμαϊκή δημοκρατία και γίνει αυτοκράτορας ή βασιλιάς.

Αμέσως όμως μετά τη δολοφονία του τα πράγματα άλλαξαν τελείως εις βάρος των δολοφόνων, κι έτσι ο Βρούτος μαζί με τον Κράσο να βρεθούν καταδιωκόμενοι από τους Πομπήιο, και Οκταβιανό (Οκτάβιο). Ο Βρούτος, όπως είδαμε βρέθηκε στην Ξάνθο της Λυκίας με το γνωστό ολοκαύτωμα των Λυκίων, και έπειτα ανέβηκε προς τα πάνω, προς τη Βηθυνία, έχοντας απέναντι, στους Φιλίππους, τις λεγεώνες του Πομπήιου και του Οκταβιανού. Τη νύχτα προ της μάχης ο Βρούτος έχει εφιάλτες. Κατατρύχεται από το όραμα του δολοφονημένου Καίσαρα, έχει ενοχές, δεν είναι σίγουρος πως έκανε το σωστό και έχει τύψεις. Τότε στον ύπνο του εμφανίζεται, όπως και στον Δίωνα στις Συρακούσες 2-3 αιώνες πιο μπροστά, το σκοτεινό φάσμα της μεγάλης γυναίκας, που δεν προμηνύει τίποτα καλό. Κι όταν ο Βρούτος τη ρωτάει «ποια είσαι, και τι θέλεις από εμένα», το φάντασμα του απαντάει, «οψόμεθα εις Φιλίππους». Θα ιδωθούμε στους Φιλίππους, μια φράση που τη χρησιμοποιεί και ο Παύλος στην προς Φιλιππισίους Επιστολή του!... Το αποτέλεσμα είναι ότι μετά από μια αμφίρροπη μάχη, τη δεύτερη φορά, ο Βρούτος κυριευμένος από τις τύψεις του, αυτοκτονεί με το ίδιο του το ξίφος. Μάταια παρακαλεί ένα φίλο του και ομοϊδεάτη του στωικό να τον βοηθήσει. Αυτός αρνείται κι έτσι πέφτει ο ίδιος πάνω στο ξίφος του και αυτοκτονεί, ως στωικός που ήταν.

Ποια λοιπόν είναι τα κοινά γνωρίσματα αυτών των δυο φιλοσόφων ηγετών; Και οι δυο ήταν διστακτικοί και ανθρωπιστές, συναισθηματικοί και φιλόσοφοι, που δεν ήθελαν να υιοθετήσουν την άποψη ότι ο ηγέτης θα πρέπει, ή

είναι αναγκασμένος να εξοντώσει τους αντιπάλους του για να υπερισχύσει. Όλα αυτά χαρακτήριζαν αυτά τα δυο ιστορικά πρόσωπα, χαρακτηριστικά που δεν φαίνεται να αποτελούν προσόντα σε έναν ηγέτη μη δημοκρατικού πολιτεύματος.

Μάκρη και Λιβίσι μια σελίδα της Ιστορίας και του πολιτισμού της Λυκίας

Η Μάκρη μέχρι τον 6^ο μ.Χ αιώνα ονομαζόταν με το ομηρικό της όνομα Τελμησσός. Για ένα μικρό διάστημα, στα βυζαντινά χρόνια, ονομαζόταν Αναστασιούπολις προς τιμήν του αυτοκράτορα Αναστασίου (491-518 μ.Χ.). Από τον 6^ο μ.Χ αιώνα και μετά ονομάζεται Μάκρη, γιατί έγινε μεγάλη μετακίνηση πληθυσμού προς την Τελμησσό από τη νησίδα Μάκρη που έφραζε τον Κόλπο της Μάκρης ή Κόλπο του Γλαύκου, λόγω καταβύθισής της. Σημειώνεται επίσης μετοίκηση πληθυσμού από τα γειτονικά Δωδεκάνησα, Ρόδο, Σύμη, Καστελόριζο, αλλά και από την Κύπρο. Τα χρόνια αυτά επίσης έχουμε και μια αντίστοιχη μετακίνηση πληθυσμού από τη Μάκρη στο Λιβίσι, που είναι ορεινό, μετακίνηση που γίνεται λόγω της ελονοσίας από τα έλη γύρω από τη Μάκρη και του κινδύνου των πειρατών.

Πάντως κοιτίδα των ΜακρηνοΛιβισιανών είναι το Λιβίσι, ώστε και οι δυο Κοινότητες να θεωρούνται δίδυμες Κοινότητες σε όλες τις πτυχές της Ιστορίας τους. Το Λιβίσι όλα αυτά τα χρόνια, κυρίως τα βυζαντινά και τα μετέπειτα, της τουρκοκρατίας, προφυλαγμένο από τη θάλασσα, από τους πειρατές, με τα βουνά τριγύρω στέκει καλά, διατηρεί την ελληνικότητά του και αποτελεί διοικητικό κέντρο της χριστιανικής εκκλησίας. Αυτό μαρτυρούν πατριαρχικά έγγραφα του 1316, όπως και του 1644, όπου σημειώνεται «εξαρχία Λυβησίου και των πέριξ» (Κων/νος Λαμέρας).

« Αυτό σε συνδυασμό με το γεγονός ότι μέχρι το 1922 υπήρχε εκεί αξιόλογη ελληνική Κοινότητα, αποτελούν σαφείς ενδείξεις

για την αδιάκοπη ύπαρξη ελληνικού χριστιανικού στοιχείου από τους βυζαντινούς χρόνους ως την Καταστροφή» γράφει ο Καθηγ. Δ. Πετρόπουλος στο «Παροιμίες του Λιβισιού και της Μάκρης» της Καλ. Μουσαίου-Μπουγιούκου, 1961. Και ο σοφός Δάσκαλος και ερευνητής της Ιστορίας του Λιβισιού και της Μάκρης Σάββας Πασχαλίδης καταγράφει στο έργο του «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» 2018, ερευνώντας αρχαίους, βυζαντινούς και σύγχρονους συγγραφείς, πλειάδα επιφανών ανδρών, φιλοσόφων, στρατιωτικών, δασκάλων, ιερωμένων, πατριωτών και μαρτύρων από όλη τη Λυκία, όπως βέβαια και από τη Μάκρη και το Λιβίσι, που διακρίθηκαν και κόσμησαν, με τη ζωή, τους λόγους και τα έργα τους, τη μικρή τους πατρίδα.

Από την αρχαιότητα, μνημονεύονται (σελ. 145-165) μεταξύ πολλών άλλων, οι: Ωλήν, υμνογράφος, Βέλεισις, μάντης, Μνήσαρχος, ιστοριογράφος, Διοσκουρίδης και Νικόλαος, ρήτορες-φιλόσοφοι, μαθητές του Ισοκράτη κ.ά. Τρία ονόματα κυριαρχούν στην ιστορία της αρχαίας Λυκίας κατά τον Σάββα Πασχαλίδη, κι αυτά είναι:

Του Θεοδέκτη, του Αρίστανδρου του Τελμησσέα, και του Πρωτογένη. Ο πρώτος, ο Θεοδέκτης από την Φάσηλη, δίπλα από το Λιβίσι, ήταν φιλόσοφος, ρήτορας και ποιητής. Συνσπουδαστής και φίλος του Μ. Αλεξάνδρου και μαθητής του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και του Ισοκράτη. Ο Αριστοτέλης έγραψε γι' αυτόν τα «Θεοδέκτεια», «για να τιμήσει την αξία και τη μνήμη του προώρως θανόντος Θεοδέκτου». Ο Θεόδεκτος επίσης έγραψε 52 τραγωδίες, αναφέρει ο Σ.Π. «στεφανωθείς οκτάκις».

Ο Αρίστανδρος ο Τελμησεύς. Μάντης και φιλόσοφος, φίλος, ομοτράπεζος και εμψυχωτής του Μ. Αλεξάνδρου. Τον συνόδευσε στην εκστρατεία του στην Ασία και τον έβγαλε πολλές φορές από δύσκολη θέση, στηρίζοντας και εμψυχώνοντάς τον. Μετά τον θάνατο του Μ. Αλέξανδρου ο Αρίστανδρος επέστρεψε στην πατρίδα του την Τελμησό (Μάκρη) και έγραψε, όπως αναφέρει ο Πλίνιος, το «Περί Διοσημιών» σύγγραμμά του.

Ο Πρωτογένης: Γεννήθηκε στην Ξάνθο και ήκμασε στα χρόνια του Μ. Αλεξάνδρου. Ζωγράφος, γλύπτης, χαλκοπλάστης αναλόγου αξίας και τέχνης με τον Απελλή, όπως και άλλοι πολλοί.

Από τους Ρωμαϊκούς και Βυζαντινούς χρόνους, αναφέρονται οι εξής Λύκιοι, μεταξύ άλλων πολλών:

Ο Κριτόλαος, από τη Φάσηλη, φιλόσοφος του 2^{ου} αιώνα π.Χ. δάσκαλος στην Περιπατητική Σχολή του Αριστοτέλη, την οποία διηύθυνε από το 176-153 π.Χ. ανυψώνοντάς την κατά τους χρόνους του «εις μεγίστην περιωπήν». Ως φιλόσοφος ακολούθησε δική του επιστημονικό οδό αναμειγνύοντας τις θεωρίες του Αριστοτέλη με ηθικές απόψεις Στωικών και Επικουρείων. Μαζί με τον Καρνεάδη και τον Κυρηναίο Διογένη, στάλθηκε στη Ρώμη για ένα μεγάλο πρόστιμο που επέβαλαν οι Ρωμαίοι στους Αθηναίους, για την λεηλασία που είχαν κάνει εις βάρος του Ωρωπού. Στη Ρώμη ο Κριτόλαος χειρίστηκε με τόση δεξιότητα το ζήτημα, ώστε οι Ρωμαίοι όχι μόνο απήλλαξαν την πόλη από το πρόστιμο, αλλά και τον κράτησαν δάσκαλό τους στη φιλοσοφία και την ρητορική.

Ζηνικέτης και Μογεάτης, ήρωες της Φάσηλης. Ξάνθος και Πρόκλος, που ήταν Λύκιοι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι, ιδιαίτερα

ο μεγάλης φήμης και αξίας Πρόκλος. Επίσης, Ιάκωβος ο Ψύχρηστος (γεν. 430 μ.Χ), Ξάνθος, φιλόσοφος και γιατρός, μαθητής του Πρόκλου, Στέφανος ο νομοδιδάσκαλος, Μεθόδιος ο Επίσκοπος Πατάρων της Λυκίας, όπως και άλλοι πολλοί. Στους ανωτέρω επιφανείς Λυκίους, θα πρέπει να προσθέσουμε και άλλον ένα επιφανή Λύκιο από τα Οινόανδα της ορεινής Λυκίας, κοντά στην Ξάνθο, τον Διογένη τον Οινόανδέα, σοφιστή και φιλόσοφο, οπαδό του Επικούρου. (βλέπε: Μιχ. Π. Δελησάββα Διογένης ο Οινόανδρεύς. «Το Λεξικό Μάκρης και Λιβισίου Μικράς Ασίας» Λεξίτυπον 2013 σελ.81-82). Ο Διογένης καταγόταν από τα Οινόανδα της ορεινής Λυκίας, σήμερα Ιντζαλιλέρ κοντά στην Ξάνθο. Έζησε τον 1^ο αιώνα μ.Χ. Τις απόψεις του για τη ζωή και τους ανθρώπους, τις «έγραψε», τις σκάλισε σε μάρμαρο, σε μια μάντρα μαρμάρινη στην κεντρική πλατεία της πόλης του, σε μια επιφάνεια 100 τ.μ. που σήμερα θεωρείται το μεγαλύτερο «γκράφιτι» του κόσμου. Η επιγραφή αποκαλύφθηκε το 1841 από Άγγλους περιηγητές υπό τον υποπλοίαρχο Σπρατ και τη σχολίασε ο Καθηγ. Χ. Θεοδωρίδης του Παν/μίου Θεσ/νίκης το 1941. Η επιγραφή σχολιασμένη δημοσιεύτηκε το 2000 από τις εκδόσεις «Θύραθεν», με τον τίτλο «Διογένης ο Οινόανδρεύς» και τον υπότιτλο «Οι πολύτιμες πέτρες της φιλοσοφίας», Θεσσαλονίκη.

Χαλάνδρι 30/3/2019

**Σάββας Π. Πασχαλίδης και «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία»
εκδ. Έμβρυο Αιγάλεω 1918**

Ένας τόμος 412 μεγάλων και πυκνογραμμένων σελίδων, με φωτογραφίες, χάρτες, υπομνήματα, σημειώσεις και παραπομπές, και με πλούσια βιβλιογραφία επίσης, είναι το σύγγραμμα που μας άφησε, ολοζώντανο στη μνήμη του και «κτήμα ες αεί», ο σπουδαίος αυτός πρόγονός μας, Δάσκαλος και πατριώτης, ο Σάββας Πασχαλίδης (1888-1963).

Ένα έργο ζωής και ένα σύγγραμμα πολύτιμο, ένας άθλος. Όπου ο συγγραφέας, σε κάθε σελίδα, φαίνεται να καταθέτει την ίδια του την ύπαρξη, και να σμιλεύει την κάθε λέξη γράφοντας «και από το τελευταίο του κύτταρο»... Με ζέστη πατριωτική, εθνική και με ήθος γενναίο. Και άλλο τόσο με νηφαλιότητα, δίκαιη κρίση και αξιοπιστία. Φαίνεται πράγματι πολύ καθαρά, ότι η έρευνα που έχει απαιτηθεί για τη συγγραφή αυτού του έργου είναι μεγάλη, με έρευνα σε βιβλιοθήκες, και κείμενα αρχαία, ελληνιστικά, μεσαιωνικά και νέα, σε απομνημονεύματα και περιηγητές, όχι μονάχα για την αρχαία Λυκία, αλλά και για τη σύγχρονη, των ημερών του, την Ιστορία του Λιβισιού και της Μάκρης, και ιδιαίτερα την τελευταία περίοδό της, από το 1940 ως το 1922, την πιο μεγαλειώδη αλλά και την πιο τραγική περίοδο της ιστορίας μας, πάνω στη γη της Μ. Ασίας...

Μια έρευνα «δια βίου» θα έλεγε με άνεση κανείς, επίμονη, εξονυχιστική, βιωματική καλύτερα. Για να έρθουν πάνω στο φως και σε γνώση των απογόνων, τα πρόσωπα και τα έργα, οι αρχαϊκές και ιστορικές καταβολές, η ιστορική συνέχεια της Λυκίας και βέβαια της Μάκρης και του Λιβισιού. Μιας

συνέχειας που αυτή, και κυρίως αυτή θα πρέπει να προσδιορίζει και να κατευθύνει το μέλλον.

Ο Σάββας Πασχαλίδης γεννημένος στο Λιβίσι το 1888, ήρθε στην Αθήνα, και σπούδασε στο Διδασκαλείο Αθηνών. Στην αρχή διορίστηκε στο δημοτικό σχολείο του Ταρσανά, (1900-1901). Έπειτα διορίστηκε στην Αστική Σχολή της Μάκρης, στην οποία δίδαξε από το 1904 ως το 1914. Το 1914 παντρεύτηκε την Πηνελόπη Πουρνάρη, δασκάλα, και την ίδια χρονιά (το 1914) διέφυγε με βάρκα στη Σάμο, για να αποφύγει τη στράτευση στα τάγματα εργασίας, τα αμελέ ταμπουρού. Στη Σάμο ο Σάββας Πασχαλίδης, δίδαξε μέχρι το 1920. Δίδασκε και αγρυπνούσε, έχοντας το βλέμμα και την έγνοια του στην πατρίδα, το Λιβίσι και τη Μάκρη, όπου είχε τους γονείς του και τη λοιπή οικογένεια, και βέβαια τον τάφο του πατέρα του, Πασχάλη Πασχαλίδη, μαθητή του Μιχ. Μουσαίου, δήμαρχο, έφορο, δημογέροντα και προεστό, που το 1919 πέθανε μετά από απάνθρωπα βασανιστήρια στις φυλακές του Δενισλή μαζί με άλλους πρόκριτους και επιφανείς της Μάκρης και του Λιβισιού...

Στη Σάμο ο Σάββας Πασχαλίδης δεν έμεινε αμέτοχος σε όσα συνέβαιναν στη μικρή του πατρίδα, αλλά δραστηριοποιήθηκε στο να κάνει γνωστά στο πανελλήνιο τα προβλήματα της περιοχής, όπως και τα πανάρχαια ήθη και έθιμά της. Έτσι έχουμε από τη μια μεριά την πατριωτική του δράση εκεί, και τη συμμετοχή του στην αποστολή του Ερυθρού Σταυρού στη Μάκρη το 1919 μαζί με τον γιατρό Βασίλειο Μουσαίο, κι από την άλλη τις δημοσιεύσεις του για τα ήθη και τα έθιμα του Λιβισιού, κατ' αρχήν στην εφημερίδα της Σμύρνης, «Πρόοδος», που διηύθυνε ο πατριώτης μας Λάζαρος Σταματιάδης, και που κατά την μαρτυρία του ίδιου απετέλεσε την αρχή της

συγγραφήs του «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία». Ακολουθούν γύρω στο 1918 οι δημοσιεύσεις σειράs άρθρων με τον τίτλο «Η Λυκία πάλαι τε και νυν» στις εφημερίδες της Σάμου «Αλύτρωτος» και «Σάμος», που έχουνε σκοπό να τονίσουν την ελληνικότητα της Μικρασίας «την οποίαν αλήθειαν από τα βάθη των αιώνων διαπιστώνουν οι λίθοι των σωζομένων των μνημείων των ηρειπωμένων πολυπληθών πόλεων», όπως γράφει. Από τη Σάμο πάλι το 1918, στέλνει στην «Κοινήν των Αλυτρώτων Επιτροπείαν» στην Αθήνα, τη μελέτη του για τη Λυκία, για την οποία βραβεύεται μάλιστα και με ένα χρηματικό ποσό. Μετά από τη Σάμο από την οποία φεύγει «λόγω των διώξεων που υφίστανται οι βενιζελικοί», μεταναστεύει στη Χίο, όπου διδάσκει ως διευθυντής επίσης, όπως και στη Σάμο, της Αστικής Σχολής Χίου, από το 1920 ως το 1938, οπότε και συνταξιοδοτείται, και εγκαθίσταται στην Αθήνα. Όλα αυτά τα χρόνια και μέχρι τη δεκαετία 1960 κατά την οποία αποσπάσματα του «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» εμφανίζονται και δημοσιεύονται στις εφημερίδες των Μακρηνολιβισιανών Συλλόγων της Αθήνας, «Η Μάκρη», «Η Φωνή του Λιβισιού και της Μάκρης» και «Λιβίσι», ο Σάββας Πασχαλίδης θα δουλεύει και θα συμπληρώνει το έργο του αυτό, μέχρι το τέλος της ζωής του τον Σεπτέμβρη του 1963, θεωρώντας το ως οφειλή στους επερχομένους και επιθυμώντας να διασώσει ό,τι μπορεί από την Ιστορία και την Παράδοση της πατρίδας. Με κύριο σκοπό να γνωρίσουν τα της πατρίδας των προγόνων τους και να τα αγαπήσουν, αλλά και χωρίς να αποκλείει το ενδεχόμενο συμπλήρωσης και βελτίωσης των γραφομένων του.

Πράγματι το «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» είναι ένα μνημειώδες έργο, ένα έργο ζωής, απόκτημα πολύτιμο για τη

γνώση μας γύρω από τις αλησμόνητες πατρίδες των προγόνων μας. Τα στοιχεία που βρίσκει κανείς μέσα σ' αυτό, ιδιαίτερα στο πρώτο της μέρος, το «Αρχαία Λυκία», είναι πολύ δύσκολο να βρεθούν αλλού. Εκεί ο μεγάλος Δάσκαλος γίνεται ένας ιχνηευτής, και ιστοριοδίφης επίμονος, μεγάλου κύρους και αξιοπιστίας. Διαβάζοντας κανείς προσεχτικά τις σελίδες του αυτού του Α' Μέρους (224 πυκνογραμμένες σελίδες), αναλογίζεται τον κόπο και την επιμονή, τον θείο έρωτα του ερευνητή προς το αντικείμενό του. Και βέβαια αμέσως διαγράφεται μπροστά στον αναγνώστη ο λόγος και οι λόγοι για τους οποίους ο συγγραφέας κάνει ένα τέτοιο κόπο, αναλίσκοντας κυριολεκτικά τη ζωή του, αναδιφώντας και ανασύροντας τόσα στοιχεία, πολύτιμα, στο φως. Είναι ο θείος έρωτας του ερευνητή, που σαν τη χρυσαλλίδα τον έλκει το φως. Το φως της αλήθειας, μιας αλήθειας που μέχρι εκείνη την ώρα ήταν κρυμμένη στο σκοτάδι, κι αυτός θέλει να την κάνει φανερή, για να φωτίσει με το φως της τους επερχομένους. Από της σελίδες και αυτού του Α' Μέρους του έργου, περνούν πρόσωπα ιστορικά, των γραμμάτων και του πολιτισμού, αλλά και γεγονότα, που δεν μας είναι εύκολα γνωστά. Ξεκινώντας από τη μυθολογία της Λυκίας με τους ηλιακούς ήρωές της, τον Βελλεροφόντη, τον Λύκο και τον Σαρπηδόνα, τη Χίμαιρα και τις Αμαζόνες, και προχωρώντας έπειτα στους ιστορικούς χρόνους. Όπου αναφέρονται διεξοδικά και στηριγμένα σε αξιόπιστες πηγές, γεγονότα, πρόσωπα και περιπέτειες, άγνωστα εν πολλοίς και από δυσπρόσιτα κείμενα, από τους ελληνιστικούς χρόνους, τους ρωμαϊκούς, τους χριστιανικούς και βέβαια το Βυζάντιο, τους χρόνους κατά τους οποίους η Μικρά Ασία απετέλεσε την κοιτίδα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, και όπου η Λυκία με τους χριστιανούς της ηγέτες συνετέλεσε και αυτή στη διαμόρφωση της ορθοδοξίας.

Το Β΄ Μέρος του «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» (σελ. 224-412) αποτελεί ένα απάνθισμα των συναισθημάτων, της αγάπης, του σεβασμού και της στοργής του συγγραφέα, που νιώθει τέκνον και μέλος, και προπαντός Δάσκαλος, αυτής της δίδυμης Κοινότητας του Λιβισιού και της Μάκρης, από την οποία προέρχεται. Με αυτό το πνεύμα προσπαθεί μέσα στις 240 τόσες σελίδες αυτού του Β΄ Μέρους να περιλάβει ό,τι μπορεί, ό,τι του είναι δυνατόν, για να το περισώσει, για να μην το παραλείψει και χαθεί στη λήθη και στο χρόνο. Γιατί ό,τι έχει να πει ξέρει καλά πως είναι σπουδαίο και σημαντικό, και ανεπανάληπτο.

Και αυτό το δεύτερο μέρος είναι τεκμηριωμένο με τον ίδιο αξιόπιστο τρόπο, από έγγραφα και ντοκουμέντα, αλλά κυρίως είναι βιωματικό, πολλές φορές μάλιστα υπερβολικά λεπτομερειακό, ως προς τον βίο, τη δράση και την προσφορά των προσώπων της Κοινότητας, στα κοινά. Κι αυτό το κάνει, έστω και με αυτό τον τρόπο, γιατί ξέρει καλά ότι αν δεν τα καταγράψει όλα αυτά, και δεν τα περισώσει, θα μείνουν άγνωστα, δεν θα τα γράψει άλλος κανείς. Και το ξέρει καλά, γιατί μέχρι το θάνατό του, τον Σεπτέμβρη του 1963, άλλος εκτός από τον Κωνσταντίνο Λαμέρα, δεν είχε γράψει κάτι παρόμοιο με το «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία». Κανείς...Αν και η Μάκρη και το Λιβίσι, κατά τον Χρ. Εμμανουηλίδη το 1919, όσο και από τον ίδιο (σελ. 256) με ένα πληθυσμό 9.000-9.500 κατοίκων δηλαδή, είχαν 300 τόσους επιστήμονες, πράγμα που και τον ίδιο λυπεί αφάνταστα. Υπήρξαν τόσοι και τόσοι γράφει στον Πρόλογο του «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» σελ. 17, για να γράψουν όσα εγώ γράφω εδώ, που ήταν καταλληλότεροι από εμένα, όπως ο Γεώργιος Εμμ. Τσακίρης (παπα-Γρηγόριος), Κυριάκος Τσακίρης, Χριστόδουλος Κων. Παπαδουλής, ο ιατρός

Βασίλειος Ι. Σαράφης, αλλά δεν το έκαναν, κι αυτό το γεγονός τον κάνει να απορεί και τον απελπίζει και τον φορτώνει με αυτό το χρέος ,το οποίο θεωρεί εθνικό και πατριωτικό... Γιατί, αν τα πάρουμε τα πράγματα με τη χρονολογική τους σειρά, η Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου, εγγονή του Μιχαήλ Μουσαίου, ως λαογράφος, εμφανίστηκε πολύ μετά, το 1961 με τις «Παροιμίες» της, όπως και με τα «Παραμύθια», το 1979, ενώ με τα δημοσιεύματά της για την εγκυμοσύνη ,τη γέννηση και το βρέφος, τις Καλλικαντζαριές κλπ. στα «Μικρασιατικά Χρονικά» 1972-1974, κατέγινε μόνο με αυτά και όχι με την Ιστορία και την Παράδοση του τόπου γενικά. Και γιατί επίσης ο Νικόλαος Εμμ. Καραγεωργίου, ο Νεομακρηνός Μακρηνολιβισιανός της 1^{ης} γενιάς των προσφύγων, που έγραψε το «Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη Αττικής» στα «Μικρασιατικά Χρονικά» το 1977, και μετά από αυτό ,το «Μάκρη και Λιβίσι Μ. Ασία», που βγήκε σε βιβλίο το 1986, έγραψε αυτά τα πολύτιμα ντοκουμέντα για την Ιστορία και την Παράδοσή μας, πολύ πιο μετά το θάνατο του Σάββα Πασχαλίδη.

Πράγματι αυτό το Β΄ Μέρος του «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» είναι ιδιαίτερα πολύτιμο, όσο και ενδιαφέρον για εμάς όλους τους Μακρηνολιβισιανούς απογόνους. Γιατί καταγίνεται σχεδόν αποκλειστικά με το Λιβίσι και τη Μάκρη ,και εν μέρει με την Ιστορία και την προκοπή του Καστελορίζου, το οποίο θεωρεί, όπως και είναι, τμήμα της Λυκίας. Οι τίτλοι των αντίστοιχων κεφαλαίων που καταγράφονται και ερευνώνται είναι χαρακτηριστικοί: Τοποθεσία Λιβισίου, ναοί και αρχιτέκτονες, προάστια, διδακτήρια, από ποίους κατωκήθη το Λιβίσιον, πόθεν το όνομα Λιβίσιον... Εδώ μάλιστα γίνεται μια μεγάλη συζήτηση και αναφέρονται πολλές γνώμες, ως προς

την γραφή και την ετυμολογία της λέξης Λιβίσι. Αναφέρονται οι γνώμες των Μ. Μουσαίου που θεωρεί το Λιβίσι παράγωγο της λέξης λειβάδι και γι' αυτό το γράφει Λειβίσιον στους «Βατταρισμούς», ενώ ο Κων/νος Λαμέρας το γράφει Λυβήσιον, σαν παραφθορά της αρχαίας του ονομασίας Καρμυλησός, και άλλοι, όπως ο ΜακρηνοΛιβισιανός νομικός γεν. εισαγγελέας Κύπρου, Νικόλαος Χρυσάφινης το γράφει ως Λιβίσιον, και ο Ιωσήφ Χαριτωνίδης δρ. φιλολογίας γράφει το Λιβίσι ως Λιβύσσιον, από την πόλη Λίβυσσα της Βιθυνίας κ.ά. Ο Σάββας Πασχαλίδης προτιμά να γράφει το Λιβίσι ως Λεβήσιον, από τη Λεμεσό της Κύπρου, όπως και από τις πόλεις Λέβεδος, και Ιδεβησός, πόλεις της Λυκίας. Στη συνέχεια προχωρεί στη Λαογραφία, τα ήθη και τα έθιμα, για να καταλήξει σε ένα μεγάλο και πολύ ενδιαφέρον κεφάλαιο επίσης, την Διοίκηση της Κοινότητας. Σε αυτό το κεφάλαιο σκιαγραφείται μια μορφή Δημογεροντίας, μια μορφή αυτοδιοίκησης ιδανική, όπως και η οργάνωση και η λειτουργία της, με αποτέλεσμα, μαζί με την ιστορική συγκυρία τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο και τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, το 1878, την πρωτοφανή άνθιση της παιδείας και της οικονομίας, των γραμμάτων και του πολιτισμού στη Μάκρη και το Λιβίσι. Γράφει για τους Μουχτάρηδες, τους Προεστούς της Κοινότητας, την Δημογεροντία και την Εφοροδημογεροντία. Για τον Κανονισμό της «Πλάκας», την οποία αναθεώρησε και τροποποίησε ο γιατρός Βασίλειος Ιω. Σαράφης, ο Μεγάλος Γιατρός της Κοινότητα, και στη συνέχεια ένας άλλος φωτισμένος γιατρός, ο Χριστόδουλος Θ. Παπαδουλής (σελ. 245). Από εκεί και πέρα, έχουμε μια μεγάλη τοιχογραφία πατριωτών, που από διάφορες θέσεις, ως γραμματείς, προεστοί, δήμαρχοι, δάσκαλοι, ιερείς, νομικοί, υπηρέτησαν την Κοινότητα και λάμπρυναν το όνομά τους, με την προσφορά τους στα κοινά.

Μια άμιλλα για το καλύτερο, για προσφορά και διάκριση, χαρακτηρίζει τους ανθρώπους της Κοινότητας αυτή την εποχή. Στην οποία έχουμε και ένα άλλο φαινόμενο, αυτό των ευεργετών. Την τάση δηλαδή των πιο πλουσίων από αυτούς να διαθέτουν για την αρωγή και ευδοκίμηση της ζωής των πατριωτών τους. Με αυτό τον τρόπο χτίζονται σχολεία και εκκλησίες, υδραγωγεία, δημόσια κτίρια, στέλνονται υπότροφοι στην Αθήνα και στο εξωτερικό, Γαλλία, για να γίνουν δάσκαλοι, γιατροί, νομικοί, προικίζονται άπορες κοπέλες κ.ά. Και όλα αυτά, ιδιαίτερα οι ευεργέτες δρουν και διαθέτουν, σύμφωνα με ένα αίσθημα γενναίο και πατριωτικό, και οπωσδήποτε σύμφωνα με τις διδασκαλίες και το παράδειγμα του Μεγάλου Δασκάλου, του Μιχαήλ Μουσαίου. Ακόμα και δάσκαλοι διακεκριμένοι στις σπουδές και στη διδασκαλία, όπως ο παπα-Διονύσιος Καλαφάτης, και Γεώργιος Τσακίρης, παπα-Γρηγόριος, μαθητές και οι δυο του Μ. Μουσαίου, γίνονται ιερείς για να διδάξουν και κατευθύνουν με το παράδειγμά τους το λαό. Μια μεγάλη και λαμπρή τοιχογραφία από ονόματα σπουδαίων ανθρώπων και πατριωτών είναι το μέρος αυτό της «Αρχαίας και Σύγχρονης Λυκίας», που κατά την άποψή μας έχει και τα μειονεκτήματά της. Είναι μια λαμπρή τοιχογραφία προσώπων, που γίνεται σχεδόν σαν αυτοσκοπός, κι αυτό είναι ένα μέγα μειονέκτημα όλων των σχετικών μαρτυριών, που προκαλούν σύγχυση και αμηχανία. Γιατί με την παράθεση τόσων λαμπρών ονομάτων και βιογραφιών, δεν δίνεται σαφώς η πορεία, ιστορική, διοικητική και αυτοδιοικητική των δυο Κοινοτήτων, της Μάκρης και του Λιβισιού, καθώς και η σχέση των πραγμάτων σε αυτές τις δυο Κοινότητες, με την πορεία και τους ιστορικούς κλυδωνισμούς της Τουρκίας, την εθνοκάθαρση και τη γενοκτονία που εφήρμοσαν οι Νεότουρκοι, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα,

μέχρι την οριστική «Έξοδο» των προγόνων μας από τη μικρασιατική γη.

Κατ' αρχήν αυτές οι δυο πράγματι δίδυμες Κοινότητες, Μάκρη και Λιβίσι, ήταν μία ή δυο Κοινότητες από την αρχή; Δηλαδή, η Μάκρη από το 1840 π.χ. ως το 1922 είχε χωριστή αυτοδιοίκηση, όπως είχε το Λιβίσι; Οι αρχαιρεσίες γίνονταν χωριστά; Όταν δηλαδή εκλέγονταν οι Δημογέροντες και Εφοροδημογέροντες, Γραμματείς, Προεστοί, Μουχτάρηδες κλπ. εκλέγονταν άλλοι στη Μάκρη και άλλοι στο Λιβίσι; Αν ήταν ένα και το αυτό και οι δυο Κοινότητες, γιατί τα έγγραφα από έξω ή από αλλού, απευθύνονταν τότε στην Κοινότητα Λιβισίου και άλλοτε στην Κοινότητα Μάκρης; Όταν έγινε η αδελφοποίηση Μάκρης και Λιβισίου, και έγινε η «Αδελφότης», ποιος λόγος υπήρχε για να γίνει κάτι τέτοιο, αν οι δυο Κοινότητες ήταν ένα και το αυτό; Ο θεσμός επίσης των Δημάρχων και των Προεστών, υπήρχε και στις δυο Κοινότητες και από πότε; Ήταν οι ίδιοι οι Δήμαρχοι και οι Προεστοί και στις δυο πόλεις; Η Εφοροδημογεροντία είχε 12 μέλη; Γιατί ο Ν. Καραγεωργίου γράφει ότι τα συμβούλια αυτά «εκκλησιαστικά» και «αυτοδιοικητικά» ήταν 3μελή. Μάλλον πρέπει να ήταν 12μελή, που είναι και ένας συμβολικός αριθμός και αναφέρεται στα παραμύθια... Επίσης, οι εκλογές κάθε πότε γίνονταν; Κάθε τρία έτη; Όμως αυτό δεν το γράφει ο Σ. Πασχαλίδης, ίσως γιατί το θεωρεί δεδομένο. Και τι πράγμα ήταν η Ιερά Κλήρα», που την αναφέρουν τόσο ο Νικόλαος Εμμ. Καραγεωργίου, και προπαντός ο Μιχαήλ Μουσαίος στο «Ο Γάμος του Μαλώνη Αντιφάτου»... Εντύπωση κάνουν τα «εκκλησιαστικά συμβούλια», όπως και ο ρόλος του εκάστοτε μητροπολίτη Πισιδίας στον οποίο υπάγονταν το Λιβίσι και η Μάκρη. Και βέβαια αναφέρεται με καλά λόγια στον

μητροπολίτη Πισιδίας Παρθένιο, όπως και στον επίσκοπο Μελέτιο Χατζάπογλου επίσης, που από το 1911 έγινε επίσκοπος Λιβισίου και Μάκρης, αλλά αναφέρεται με δυο λόγια μονάχα, ενώ εγώ ξέρω πολύ καλά από τον πατέρα μου τον Παναγιώτη Δελησάββα, ότι ο Μελέτιος είχε μεγάλη και ευεργετική δράση για το ποίμνιό του στις εξορίες, τόσο των οικογενειών της Μάκρης και του Λιβισιού, 1815-1918 και 1917-1920, αλλά και μετά, στη γενική εξορία του άρρενος πληθυσμού, από 13 ως 70 ετών τον Νοέμβριο του 1921 με προορισμό την Καισάρεια, μέσα στο χειμώνα και με σκοπό την εξόντωσή τους βέβαια.

Παρά ταύτα η αναφορές του Σάββα Πασχαλίδη, στις εξορίες, στις βιαιοπραγίες, στις αυθαιρεσίες και στους διωγμούς των πατριωτών μας είναι πολύτιμες, όπως και για τα στοιχεία που δίνει για πλήθος πατριωτών εδώ στην Ελλάδα, τη δράση και τις επιδόσεις τους στις επιστήμες, στο εμπόριο και στην αποκατάστασή τους. Τονίζεται και πάλι ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας του έργου, η μεγάλη ιστοριοδιφική του αξία, και η καταγραφή πολύτιμων στοιχείων της Ιστορίας μας. Ένα σύγγραμμα πολύτιμο, και έργο μεγάλης πνοής, έργο ζωής για τον συγγραφέα του. Ένα έργο που στέκεται δίπλα ακριβώς από το «Η Μάκρη και το Λυβήσι» του Κωνσταντίνου Λαμέρα. Και βέβαια η εντύπωση που προκαλεί το «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» σε έναν απόγονο ΜακρηνοΛιβισιανό της γενιάς μας, είναι συγκλονιστική. Γι' αυτό το λόγο ακριβώς, μετά την έκδοσή του από την «Λυκία» το 2018, κάθισα και έγραψα κι εγώ το μικρό μου πόνημα, για να ρίξω κι εγώ μια ματιά κι ένα αμυδρό φως, μαζί με τα πολλά μου ερωτηματικά σ' εκείνη την περίοδο, το χρονικό διάστημα 1840 με 1922, το πιο λαμπρό και το τραγικό της Ιστορίας των προγόνων μας πάνω στη

μικρασιατική γη. Από σεβασμό και θείο έρωτα στο «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία», του σπουδαίου Δασκάλου και πατριώτη Σάββα Πασχαλίδη...

Χαλάνδρι, 15/1/2020

Κωνσταντίνου Γ. Λαμέρα: «Η Μάκρη και το Λιβήσι»

Αθήνα 1964

Η έκδοση του «Η Μάκρη και το Λιβήσι» του Κων/νου Λαμέρα το 1964, υπήρξε ένα ιδιαίτερο γεγονός για τους Μακρηνολιβισιανούς πρόσφυγες και τους απογόνους τους όπου γης, και χαιρετίστηκε από αυτούς τότε, τόσο στην Αθήνα και Πειραιά, όσο και στην περιφέρεια. Ιδιαίτερα για εμάς, στη Νέα Μάκρη. Η έκδοση του βιβλίου αυτού, του τόσο αγαπητού σε όλους γιατρού, του Κωνσταντίνου Λαμέρα, που όλα εκείνα τα σκοτεινά χρόνια της Κατοχής, είχε ζήσει εδώ στη Νέα Μάκρη, είχε πεινάσει μαζί μας, και είχε γιατροπορέψει τον κόσμο, όπου και όσο μπορούσε, ήτανε σαν ένα εξαιρετικό και θείο δώρο.

Τον Κ. Λαμέρα τον θυμόμασταν όλοι στο χωριό, ως ένα αγαθότατο κι άλλο τόσο ακμαίο γεροντάκι. Κουντούλης, με γελαστά μάτια και εξυπνότατο βλέμμα, και με τον καλό λόγο πάντοτε στο στόμα. Στο σπίτι που καθόταν, το βράδυ πάντοτε, από τα δυο του παράθυρα, βλέπαμε να ανάβει ένα φως. «Το φως του γιατρού του Λαμέρα» λέγαμε, του απόγονου του Ιπποκράτη, που είναι πάντοτε έτοιμος να τρέξει στην ανάγκη, «με την οζώδη ράβδο», τη συμβολική, και παρηγοριόμαστε. Για μας ερχομός του Κ. Λαμέρα στο χωριό μέσα στην Κατοχή, ήταν παράξενη, ένα μυστήριο. Δεν μπορούσαμε να εξηγήσουμε πώς είχε αφήσει την οικογένειά του και την Κλινική που είχε στην Αθήνα, και είχε έρθει να κατοικήσει στη Νέα Μάκρη. Κι όμως η εξήγηση ήταν απλή. Ο Κ. Λαμέρας, αφού είχε κάνει όλα εκείνα σαν γιατρός και σαν σύμβουλος του Ελ. Βενιζέλου, άφησε την Κλινική στο μεγάλο του γιο τον Γιαννάκη Λαμέρα, υφηγητή και αυτόν της ιατρικής και δέχτηκε

να γίνει διευθυντής στο Σανατόριο των δημοσίων υπαλλήλων στο Σανατόριο της Νταού Πεντέλης. Ένα ισχυρό κίνητρο για την απόφασή του αυτή θα πρέπει να ήταν και η επιθυμία του να βοηθήσει σαν γιατρός τους πατριώτες του στη Νέα Μάκρη που μαστίζονταν από την ελονοσία. Αλλά και ένα δεύτερο, πολύ δυνατό κίνητρο θα πρέπει να είχε επίσης: Τη συμπλήρωση της λαογραφικής και ιστορικής του μελέτης «Μάκρη και Ληβύσι» με μαρτυρίες από τους πατριώτες του της Νέας Μάκρης, μια μελέτη που τιμήθηκε με το βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών το 1945.

Είχε ενοικιάσει ένα σπιτάκι από αυτά του Συνοικισμού, στην οδό Λιβισίου, τρία σπίτια πριν από το δικό μας, το σπίτι της Χασταλλούς, μιας γριάς ψηλής και καθαρευουσιάνας, κόρης παπά, που είχε παιδιά φευγάτα στην Αμερική και στο Κογκό, Αφρική, Κένυα και Ταγκανίκα, από όπου της έστελναν δολάρια και γράμματα, τα οποία εγώ και ο φίλος και συμμαθητής μου, ο Μάκης Λιβιεράτος, της κάναμε δουλειές και αγγαρείες για να τα αποκτήσουμε τα γραμματόσημα που ήτανε κολλημένα στους φακέλους αυτών των γραμμάτων, από την Κένυα-Ταγκανίκα και αλλού, σωστοί θησαυροί για μας. Κι αυτή «η γραία», με αυτή την έκφραση την εκδικούμασταν κι εμείς τότε μαθητές γυμνασίου, με την καθαρεύουσα με την οποία μας «έκοβε», ως ανεπαρκείς στη γλώσσα, η καθαρευουσιάνα Χασταλλού, για τα μαρτύρια που μας έκανε για να μας τα δώσει κάποτε εκείνα τα πολύτιμα γραμματόσημα....

Το «Μάκρη και Λυβήσι» του Κ.Λαμέρα εκδόθηκε μετά το θάνατό του, το 1964, από το γιο του Γιαννάκη Λαμέρα. Της διανομής του βιβλίου στη Νέα Μάκρη είχε προηγηθεί προεγγραφή συνδρομητών, ανάμεσά μας στη Νέα Μάκρη. Έτσι γινόταν τότε με τα βιβλία, γιατί τα έξοδα ήταν πολλά, και η

διαδικασία έκδοσης μεγάλη.Κι εκείνη την ημέρα, που είχε έρθει και θα μοιραζόταν το βιβλίο, θυμάμαι, μαζευτήκαμε στου Βασίλη του Κόλλια το καφενείο, που ήτανε κεντρικό στην πλατεία, και με βάση τον κατάλογο των συνδρομητών, παίρναμε ο καθένας το δικό του. Και ήταν εκεί όλη η «καλή» - γιατί όχι- Νέα Μάκρη. Καλή, και ωραία είναι η ώρα, όταν σε στιγμές και ώρες, οι άνθρωποι γίνονται άνθρωποι. Ήταν εκεί ο Σίμος ο Παπαδόπουλος, πρόεδρος τότε της Κοινότητας Νέας Μάκρης και αντιστασιακός, ο Γιώργος ο Δημητριάδης σημαντικό μέλος της Κοινότητας επίσης, ο Νικόλαος Εμμ. Καραγεωργίου, αγαπητός και σεβαστός από όλους, που είχε μαζέψει τις συνδρομές και είχε καταρτίσει τον Κατάλογο για το βιβλίο, ο Νίκος ο Κούρτης, ο Βασίλης ο Λειβαδινός, ο Ευριπίδης ο Λεωνίδου, παλικάρια και εκλεκτοί του τόπου επίσης, καθώς και άλλοι πολλοί, όπως τους βλέπουμε σε μια επίκαιρη φωτογραφία που δημοσίευσε τότε η εφημερίδα «Η Μάκρη» των Μακρηνολιβισιανών Συλλόγων της Αθήνας. Πήρανε το βιβλίο του Λαμέρα οι ΝεοΜακρηνοί, και είδανε εκεί μέσα, γνωστούς και συγγενείς, δασκάλους και ιερείς και ευεργέτες...

Και είδανε τότε ότι κατάγονται «από καλή γενιά», και είδανε προπαντός, ότι δεν ήταν μονάχα πρόσφυγες, πεινασμένοι και άθλιοι, όπως ήταν μέχρι εκείνη τη στιγμή, αλλά κάτι καλύτερο. Πως είχανε μια καταγωγή άλλη, ακόμα και αρχοντική, που κόντευαν να την ξεχάσουν μετά από τόσα βάσανα, θανάτους και δυστυχίες, και ότι μπορούσαν να ξαναγίνουν πάλι αυτοί που ήταν. Καταλάβαιναν, και χάρη σ' αυτό το βιβλίο του Κ. Λαμέρα, πως τελικά είχανε επιζήσει μετά από τόσες περιπέτειες και κινδύνους, κι επομένως η ζωή ήτανε μπροστά τους και καιρός ήτανε πια να κερδίσουν το χαμένο έδαφος.

Πραγματικά το «Η Μάκρη και το Λυβήσι» του Κ. Λαμέρα είναι ένα βιβλίο μεγάλης αξίας. Απλό, χαριτωμένο, έξυπνο, αυθεντικό, γραμμένο με έμπνευση και κέφι. Θάλεγα με πλήρη πεποίθηση και χωρίς καμιά αμφιβολία, ότι ο Κ. Λαμέρας, ως συγγραφέας είναι όχι μόνο ιστορικός και λαογράφος αυθεντικός, και αξιόπιστος, μεγάλης αξίας, αλλά προπαντός ποιητής.

Στη Νέα Μάκρη περηφανευόμαστε επίσης ότι ένα μεγάλο μέρος του «Η Μάκρη και το Λυβήσι» προέρχεται από εμάς, από διηγήσεις πατριωτών μας, που ο γιατρός είχε πληροφορητές σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Θυμάμαι προσωπικά τον Κ. Λαμέρα να τον έχουμε στο σπίτι μας τα βράδια του χειμώνα, δίπλα στο τζάκι. Να παίρνει μαζί μας το φτωχό μας δείπνο, να παίζει τα δάχτυλά του ταμπούρλο στο τραπέζι με ένα δικό του πρωτότυπο τρόπο, και να λέει σε μας τα παιδιά ποιήματα και τραγουδάκια παιδικά. Έπειτα για ώρες να απομονώνεται με τον πατέρα μου στην τραπεζαρία και να συζητάνε ατέλειωτες ώρες για την πατρίδα, για τα σχολεία, για τους δασκάλους, τα επαγγέλματα, τα ήθη και τα έθιμα, τους ιερείς και τους ευεργέτες. Για τον Δημήτριο Παπαντωνίου επίσης, το δάσκαλο του πατέρα μου και δικό μου νομό, για τις αλλεπάλληλες εξορίες των οικογενειών, του παππού μου, αλλά και του ίδιου. Για την τελευταία εξορία, τον Νοέμβριο του 1921 στην Καισάρεια, και άλλα πολλά. Δεν λέω πως το «Η Μάκρη και το Λυβήσι» γράφτηκε στη Νέα Μάκρη, όχι. Οι πληροφορίες μου λένε ότι η συγγραφή του, τουλάχιστον το σχέδιό του, είχε αρχίσει από πολύ πιο μπροστά. Όμως πιστεύω ακράδαντα, ότι η έλευση του γιατρού στη Νέα Μάκρη μέσα στην Κατοχή, είχε και αυτό το κίνητρο, εκτός της επιβίωσης, και ότι το βιβλίο ολοκληρώθηκε εδώ, έχοντας μάλιστα σαν

κύριο πληροφορητή τον πατέρα μου όλα αυτά τα χρόνια της Κατοχής, από το 1941-42 ως το 1945 που ο γιατρός έφυγε από τη Νέα Μάκρη, μάλλον άρρωστος, γιατί έζησε ακόμα κάποια χρόνια ακόμα, λίγα, μέχρι το 1949, οπότε και πέθανε στην Αθήνα. Πιστεύω επίσης, ότι το « Η Μάκρη και το Λυβήσι» ολοκληρώθηκε στη Νέα Μάκρη, γιατί πολλά, πάρα πολλά πράγματα από τις διηγήσεις, ανέκδοτα, παροιμίες, ήθη και έθιμα, και ιστορικά γεγονότα που έχω ακούσει από τον πατέρα μου, τα βρίσκω ατόφια και εκεί.

Στη Νέα Μάκρη, ο Κ. Λαμέρας, ήτανε γιατρός με «κοντότα», που λένε, με το χρόνο δηλαδή. Τις πιο πολλές φορές με είδος. Φανταστείτε τώρα εκείνον όλο τον κόσμο, τον καιρό της Κατοχής να μην έχει να φάει και να πρέπει να δώσει τρόφιμα ή χρήματα στο γιατρό. Κανένας σχεδόν δεν έδινε, κι ο πατέρας μου να τρέχει να παρακαλάει τους πατριώτες να δώσουν κάτι τέλος πάντων, για να μπορέσει να ζήσει και ο γιατρός να μην πεθάνει της πείνας, όπως τόσοσ κόσμος τότε. Γιατί ο Κ. Λαμέρας δεν ζήτησε από κανέναν ποτέ. Έδινε και δεν έπαιρνε. Και οι παρέες του στη Νέα Μάκρη ήταν ελάχιστες ή και μηδενικές. Τους αντάρτες και τους κυνηγημένους τους περιέθαλπε με μεγάλη προθυμία. Στα μπλόκα μάλιστα, που μάζευαν τον κόσμο στην πλατεία γύρω από το μεγάλο πεύκο, οι Γερμανοί, χτυπώντας με τους υποκόπανους των όπλων τους άντρες. Κι έπειτα όταν τους ξεχώριζαν για αγγαρείες, κράτηση, φυλάκιση ή εκτέλεση, όλοι τότε έστρεφαν το βλέμμα στον Κ. Λαμέρα. Γιατί είχε σθένος και ήτανε γιατρός, και τους μιλούσε στα γαλλικά, που τα ήξερε από τις σπουδές του στο Παρίσι, προσπαθώντας να τους καλμάρει και κάτι να πετύχει για τους κρατούμενους. Και το παράθυρό του τα βράδια του χειμώνα με την αναμμένη λάμπα, αυτό προπαντός, ήτανε μια

παρηγοριά και μια ανακούφιση για όλον εκείνο τον κόσμο, που ήξερε πως ο γιατρός αγρυπνούσε και ήταν έτοιμος να τρέξει.

Από ένα τέτοιο άνθρωπο και πατριώτη είχε γραφτεί αυτό το βιβλίο, το ήξεραν καλά αυτό οι ΝεοΜακρηνοί του 1964, όταν ο Γιαννάκης ο Λαμέρας ο μεγάλος γιος του γιατρού, είχε φέρει το βιβλίο στο καφενείο του Βασίλη του Κόλλια και καθένας που το έπαιρνε έτρεχε να το πάει στο σπίτι του, να το διαβάσει και να το χαρίσει στα παιδιά του ή να το βάλει κάπου ψηλά σαν κειμήλιο, πολλές φορές κοντά στα εικονίσματα. Το «Η Μάκρη και το Λιβίσι», υποβλήθηκε από τον Κ. Λαμέρα στην Ακαδημία σαν μια λαογραφική-ιστορική μελέτη, υποβλήθηκε και έλαβε βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών το 1945. Ο Κων/νος Λαμέρας όταν είχε έρθει στη Νέα Μάκρη το 1941, ήταν ήδη 82 ετών. Γεννημένος στην Τήνο το 1859, μεγάλωσε στο Λιβίσι και σπούδασε, γυμνάσιο και πανεπιστήμιο, στην Αθήνα. Το 1889 πήρε το δίπλωμα του γιατρού. Στην αρχή πρόσφερε τις υπηρεσίες του ως κοινοτικού γιατρού στο Λιβίσι για κάποια χρόνια, στην πατρίδα από όπου ξεκινήσει και είχε τους φίλους και τους συμμαθητές του, και έπειτα έφυγε για το Παρίσι, σε δυο μάλιστα περιόδους, 1887-1889 και 1900-1902, όπου ειδικεύτηκε στη γυναικολογία. Επιστρέφοντας στην Αθήνα, όπου εγκαταστάθηκε τελικά, έγινε υφηγητής της γυναικολογίας το 1906. Υπέρμαχος της μικρασιατικής ιδέας, πήρε μέρος στους βαλκανικούς πολέμους 1912-1913. Σύμβουλος του Ελευθερίου Βενιζέλου στη συνέχεια, δόθηκε με όλες του τις δυνάμεις στην αφύπνιση του εθνικού φρονήματος στις ελληνικές Κοινότητες της Μικρασίας, με περιοδικά, διαλέξεις και υποτροφίες, και στη συνέχεια στην περίθαλψη και αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων.

Ελληνολάτρης και αρχαιομαθής μετέφρασε αρχαίους συγγραφείς και φιλοσόφους, όπως και ένα μεγάλο μέρος των έργων του Ιπποκράτη.

Ιδιαίτερα με τον Μικρασιατικό Σύλλογο «Η Ανατολή», προσέφερε τα μέγιστα στον μικρασιατικό ελληνισμό, προ και μετά την «Έξοδο» του 1922, όπως και με τον «Παλλύκιο» Σύλλογο με τις ενέργειες του οποίου 93 οικογένειες Μακρηνολιβισιανών προσφύγων αποκαταστάθηκαν στο κτήμα Ξυλοκέριζα του Μαραθώνα, το 1923 και ίδρυσαν τη Νέα Μάκρη Αττικής. Γι' αυτό και για όλα τα άλλα που αντιπροσώπευε ο Λαμέρας γι' αυτούς έδωσαν το όνομά του σε μια από τις οδούς του Συνοικισμού, όπως και πιο μπροστά είχαν κάνει για τον Μιχαήλ Μουσαίο, τον παπα-Διονύσιο Καλαφάτη, τον Αλκιβιάδη Σαράφη κ.ά.

«Η Μάκρη και το Λυβήσι» του Κωνσταντίνου Λαμέρα είναι έργο εμπνευσμένο, μεγάλης αξίας. Αναδιφώντας και μπαίνοντας στο πνεύμα του, νιώθουμε την αύρα της πνοής και της αγάπης του συγγραφέα για το αντικείμενό του. Ωραία γλώσσα, σωστή, ακριβής και ποικίλη – καθαρεύουσα βέβαια, αυτή που του είχε μάθει στο Σχολείο του Λιβισιού, ο δάσκαλός του, ο Μεγάλος Δάσκαλος ο Μιχαήλ Μουσαίος. Πρώτα η «Εισαγωγή» με πολλά επί μέρους κεφάλαια και αντικείμενα: για τη Λυκία, και τους πρώτους αποίκους Αθηναίους και Κρήτες. Οι Λύκιοι σύμμαχοι των Τρώων, Βελλεροφόντης, Σαρπηδών, Γλαύκος. Η Χίμαιρα, οι Αμαζόνες και οι Σόλυμοι. Και έπειτα στους ιστορικούς χρόνους, οι Λύκιοι και η Ιωνική επανάσταση στους Μηδικούς πολέμους. Ο Μ.Αλέξανδρος και η Λυκιακή Ομοσπονδία. Οι Λύκιοι «εισηγηταί της λατρείας του εν Τριάδι Θεού». Και επίσης «Η λατρεία του Απόλλωνος». Στα επόμενα κεφάλαια περιγράφονται το Λιβίσι και η Μάκρη. Οι

γειτονιές του Λιβισιού, οι εκκλησίες, ο Καθαρράκτης, ο Ταρσανάς και η Καλάμια. Και μετά από αυτά ακολουθεί η περιγραφή της Μάκρης, το Κορδόνι, και το Τογρού, ο δρόμος από τη Μάκρη στο Λιβίσι, οι σαρκοφάγοι. Πώς επεκράτησε το όνομα Μάκρη, η Διοίκηση, η στάση του 1878 με τον Απόστολο Βασιλειάδη.

Ακολουθεί το μεγάλο κεφάλαιο με τίτλο: Εκκλησία και Εκπαίδευσις. Με άφθονα στοιχεία για την πρωτοφανή εκείνη έκρηξη και άνθιση της Παιδείας στο Λιβίσι και στη Μάκρη, και το άλλο επίσης φαινόμενο της Δημογεροντίας και της Εφοροδημογεροντίας που όμοιό του θα πρέπει να είναι σπάνιο στην Ιστορία της τοπικής Αυτοδιοίκησης. Και τελευταίο κεφάλαιο: Τα ήθη και τα Έθιμα του Λιβισιού και της Μάκρης. Με όμορφες και πνευματώδεις περιγραφές, και με οξεία παρατήρηση, με κέφι και με αγάπη. Ευτράπελες Διηγήσεις και Ανέκδοτα, Παροιμίες, Παιδικά Παιχνίδια και Δεισιδαιμονίες. Ένα βιβλίο που σφύζει από ζωή και μνήμες. Ανάμεσα σε όλα αυτά, έργα και ημέρες και πρόσωπα προπαντός που διέπρεψαν σαν δάσκαλοι, ιερείς, γιατροί και επιστήμονες, που προπαντός προσέφεραν με όλους τους τρόπους στην ανακούφιση των συμπατριωτών τους, ένα φαινόμενο σπάνιο επίσης. Ανάμεσα σε όλα αυτά ο λαογράφος Κωνσταντίνος Λαμέρας, που διηγείται με κέφι, που συλλέγει, που επισημαίνει, που δακρύζει αναλογιζόμενος τα όσα υπήρξαν κάποτε και τώρα θα πρέπει να τα θεωρήσουμε χαμένα. Μια μεγάλη τοιχογραφία εικόνων ζωής. Πίνακες και εικόνες χλωρού παραδείσου. Πορτραίτα προσώπων που υπερβαίνουν τα μέτρα, κι όμως υπήρξαν. Που έζησαν και προσέφεραν, όπως τα περιγράφει ο Κ. Λαμέρας. Κι ένας τόπος, δυο βήματα πριν από τον παράδεισο, το Λιβίσι και η Μάκρη της Μ. Ασίας, με

τους λόφους, με τα κάστρα του, με τον Κάμπο και τις εξοχές τους, με το Σύμπολον και με τον Ταρσανά, εκεί που έζησαν και μεγάλωσαν οι πρόγονοί μας...

Αυτά, καθώς και πολλά άλλα είναι το βιβλίο «Η Μάκρη και το Λυβήσι» του Κων/νου Λαμέρα. Στην έκδοσή του, του 1964, την μοναδική άλλωστε που έχουμε, την επιμέλειά του είχε ο γιος του Κ. Λαμέρα, ο Ιωάννης Λαμέρας. Και εδώ φαίνεται πως υπάρχει μια μεγάλη περιπέτεια της όλης μελέτης του γιατρού, αυτής που είχε υποβληθεί τότε, για τη βράβειυσή της από την Ακαδημία Αθηνών, το 1945. Γιατί: Πρώτα-πρώτα στο εξώφυλλο του βιβλίου διαβάζουμε το εξής: «Η Μάκρη και το Λυβήσι» Λαογραφική μελέτη Τόμος Α΄ κλπ. και προχωρώντας βρίσκουμε ανάμεσα στο εξώφυλλο και την πρώτη σελίδα του βιβλίου, ένα ένθετο κολλημένο με κόλλα, που γράφει τα εξής: «Η έκδοση του Β΄ τόμου του Βιβλίου θα ακολουθήσει αμέσως. Παρακαλούμεν»... κλπ. Επομένως το βιβλίο που εξέδωσε ο υιός Λαμέρας, ασφαλώς δεν είναι η όλη λαογραφική μελέτη του πατέρα του, τουλάχιστον αυτή που είχε υποβάλει στην Ακαδημία Αθηνών. Αυτό εξάγεται επίσης από το φωτογραφημένο απόσπασμα της βράβευσης αυτής της μελέτης του Κ. Λαμέρα, στην οποία διαβάζουμε: « α) Βραβείον εις τον Κωνσταντίνον Γ. Λαμέραν, ιατρόν, δια την Λαογραφικήν συλλογήν εκ Λιβυσίου, ήτις κρίνεται αξιόλογος, και διά τα καταγραφέντα μνημεία και διά τας γλωσσικάς και άλλας ιστορικάς και τοπογραφικάς παρατηρήσεις του συγγραφέως, ως και τα μουσικά διαγράμματα δια τα δίστιχα....» Και «δια τα μουσικά διαγράμματα» λοιπόν, τα οποία δεν βρέθηκαν ποτέ, όσο και να προσπαθήσαμε τόσο στην Ακαδημία Αθηνών όσο και σε άλλες πιθανές πηγές. Επομένως ένας δεύτερος τόμος, όπως μας τον είχε υποσχεθεί

ο Ιωάννης Λαμέρας θα ήταν το συμπλήρωμα αυτού του πολύτιμου βιβλίου, που μέχρι να εκδοθεί το «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» του Σάββα Πασχαλίδη, ήταν η μοναδική πηγή για την Ιστορία και τη Παράδοση των προγόνων μας. Ένα βιβλίο πολύτιμο και ανεπανάληπτο, και ένας άνθρωπος, γιατρός και συγγραφέας, που αξίζει όλη την αγάπη μας, και το σεβασμό μας, ως θυμίαμα στη μεγαλοσύνη του.

**Νικολάου Εμμ. Καραγεωργίου: «Μάκρη και Λιβίσι Μικράς
Ασίας» (Τόποι, Ήθη, Έθιμα, Ενθυμήματα, Εξορίες), και «Από
τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη Αττικής»
Πρόλογος-Επιμέλεια Μ. Π. Δελησάββα α΄ έκδοση 1986 και
β΄ έκδοση 2009**

Το βιβλίο αυτό του Νίκου Εμμ. Καραγεωργίου, αγαπητού σε όλους και σεβαστού Νεομακρηνού, της 1^{ης} γενιάς των προσφύγων, γεννημένου στη Μάκρη της Μ. Ασίας, όπως καταλαβαίνει εύκολα κανείς έχει δύο σκέλη, το ένα είναι το «Μάκρη και Λιβίσι της Μικράς Ασίας», που σαν βιβλίο εκδόθηκε το 1986, και το άλλο του σκέλος είναι το «Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη Αττικής», που μαζί με το πρώτο απετέλεσαν την β΄ έκδοση του έργου το 2009. Η γραφή του δεύτερου αυτού κομματιού, του «Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη Αττικής» προηγήθηκε κατά μερικά χρόνια του πρώτου. Και έγινε ως εξής, όπως το αφηγείται ο ίδιος στο Εισαγωγικό Σημείωμα, που έγραψε για την έκδοση του «Μάκρη και Λιβίσι»: «Το 1977 νέοι Μακρηνοί, με παρακάλεσαν να γράψω για τα δύσκολα χρόνια της αποκαταστάσεώς μας λέγοντας, ότι εάν δεν γράψεις εσύ, δεν θα μάθουμε ποτέ πόσα υποφέρατε τα πρώτα χρόνια της αποκαταστάσεώς σας εδώ στη Νέα Μάκρη. Τότε κατάλαβα την δίψα των νέων μας και αποφάσισα να γράψω για να μάθουν το παρελθόν. Και συγκεντρώνοντας όλη μου την μνήμη και τα λίγα μου γράμματα, άρχισα να γράφω με δειλίαν, γιατί δεν γνώριζα αν τελικώς θα τα κατάφερα. Γράφοντας τα ίδια πράγματα δυο και τρεις φορές, και τοποθετώντας τα πίσω μπροστά και τα μπροστά πίσω, κατάφερα να τα βάλω χρονολογικώς με μεγάλη δυσκολία σε τάξη, γιατί είχαν

περάσει και 55 χρόνια από τότε. Όταν ολοκλήρωσα αυτές τις σημειώσεις μου, τις έδωσα να τις διαβάσουν οι ίδιοι άνθρωποι και τους άρεσαν, Και αυτοί με τη σειρά τους τις έδωσαν να τις διαβάσει η αείμνηστη Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου. Άρεσαν και της Καλλιόπης Μουσαίου, η οποία ήταν μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών και γι' αυτό εφρόντισε να συμπεριληφθούν στον Α' Τόμο του Δελτίου Μικρασιατικών Σπουδών, τέλος του 1977»...

Αυτό είναι το χρονικό της γραφής του «Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη Αττικής», όπως το περιγράφει ο ίδιος ο συγγραφέας του. Όμως αυτή η τόσο σημαντική προσπάθεια δεν έμεινε εκεί, γιατί φαίνεται πως περισσότερο ο ίδιος, παρά το περιβάλλον του, μετά την πρώτη εκείνη προσπάθεια του 1977, πλημμυρισμένος από τις αναμνήσεις της πατρίδας, των γονιών και συγγενών του, από το σχολείο, τους δασκάλους του, και τις εξορίες, και με μεγάλη δυσκολία ασφαλώς, όπως και την πρώτη φορά, κάθισε πάλι και έγραψε το «Μάκρη και Λιβίσι». Στο ίδιο Εισαγωγικό Σημείωμα γράφει και πάλι: ... «Έκτοτε τόσον οι νεώτεροι Μακρηνοί, όσον και η Καλλιόπη Μουσαίου, μου συνιστούσαν να γράψω περισσότερα για τις Χαμένες μας Πατρίδες στη Μικρά Ασία, Μάκρη και Λιβίσι, για τις οποίες έχουν γράψει και ο Κων/νος Λαμέρας και Σάββας Πασχαλίδης δημοδιδάσκαλος Λιβισίου»... Επομένως ο Ν Εμμ. Καραγεωργίου, πριν γράψει ο ίδιος γι' αυτά, είχε υπόψιν του το «Η Μάκρη και το Λυβήσι» του Κ. Λαμέρα, που είχε κυκλοφορήσει το 1964, και είχε μάλιστα πρωταγωνιστήσει στην κίνηση για την έκδοση του βιβλίου στη Νέα Μάκρη. Φαίνεται επίσης ότι ήταν ενήμερος και για το «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» του Σάββα Πασχαλίδη, από τα σχετικά δημοσιεύματα αποσπασμάτων του έργου στις

εφημερίδες των Μακρηνολιβισιανών Συλλόγων της Αθήνας «Η Μάκρη», «Η Φωνή του Λιβισιού και της Μάκρης» και «Λιβίσι» 1956-1967. Και είναι αυτό ακριβώς, για το οποίο παραπονείται αυτός ο σπουδαίος δάσκαλος και πατριώτης ο Σάββας Πασχαλίδης, γιατί από τους 300 τόσους επιστήμονες και έξοχους πατριώτες του Λιβισιού και της Μάκρης, τους κατονομάζει μάλιστα στη σελίδα 256 του «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία», δεν έγραψαν γι' αυτά, ενώ ήσαν οι πλέον ενδεδειγμένοι. Δεν έγραψαν, ενώ θάπρεπε, γιατί ήταν οι άνθρωποι και οι προσωπικότητες που είχαν διαμορφώσει το θαύμα εκείνο της πνευματικής άνθισης στις δυο εκείνες Κοινότητες, αλλά και είχαν υποστεί και την ανατροπή από την ανθελληνική μανία των Νεοτούρκων, όλων εκείνων. Έτσι η πνευματική αυτή σκυτάλη, της συνέχειας, της μνήμης και της καταγραφής εκείνου του λαμπρού φαινομένου και της συντριβής του, «παραδόθηκε σε άγνωστα χέρια» ...

Ο Νίκος Εμμ. Καραγεωργίου γεννημένος στη Μάκρη το 1903, δεν μπόρεσε να τελειώσει το σχολείο, πήγε μέχρι την Ε' τάξη του δημοτικού και είχε δάσκαλο τον Γεώργιο Πολίτη, για τον οποίο έτρεφε απέραντο σεβασμό. «Είμαι υπερήφανος γιατί υπήρξα μαθητής του Γεωργίου Πολίτη», γράφει κάπου στο «Μάκρη και Λιβίσι». Δεν μπόρεσε να τελειώσει το σχολείο, γιατί με τον πόλεμο, τους βομβαρδισμούς και τις εξορίες των δασκάλων, οι Τούρκοι έκλεισαν τα σχολεία στη Μάκρη και στο Λιβίσι. Το 1915-16 και 1917-19, στην α' και την β' εξορία των οικογενειών, βρίσκεται εξόριστος με την οικογένειά του στο Δενισλή, γιατί ο πατέρας του, φυγόστρατος από τα τάγματα εργασίας, τα αμελέ ταμπουρού, δρούσε στην περιοχή εθελοντικά, προς όφελος της γαλλικής αντικατασκοπείας. Το 1921 στη μεγάλη και τελευταία εξορία όλου του άρρενος

πληθυσμού Μάκρης και Λιβισιού, ηλικίας από 13 έως 70 ετών, ο Ν. Εμμ. Καραγεωργίου, στέλνεται εξορία μαζί με άλλους 450 άρρενες ΜακρηνοΛιβισιανούς στην Καισάρεια-Χαμητιέ, στα ενδότερα της Μ. Ασίας, κοντά στα σύνορα με τη Συρία. 55 μέρες πορεία μέσα στα χιόνια, και όσοι απέμειναν έφτασαν εκεί την παραμονή των Χριστουγέννων του 1921. Έπειτα, μετά την λήξη του πολέμου και την ανακωχή, όσοι είχαν επιζήσει και πάλι, κατέβηκαν στη Μερσίνα, και από εκεί με το ατμόπλοιο «Καβάλα», ήρθαν στην Ελλάδα. Στο πλοίο ο Νίκος Καραγεωργίου, αρρώστησε με εξανθηματικό τύφο, από τις ψείρες, όπως και πολλοί άλλοι, και άρρωστο τον κατέβασαν στη Ζάκυνθο, όπου έμεινε νοσηλευόμενος 1-2 μήνες στο λαζαρέτο της Ζακύνθου. Στη Νέα Μάκρη, ήρθε και εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του τον Νοέμβρη του 1923. Στη Νέα Μάκρη ο Ν. Καραγεωργίου απετέλεσε ένα από τα πιο σεβαστά και αγαπητά μέλη της νέας Κοινότητας. Συμμετείχε σε όλες τις φάσεις της ζωής της και της εξέλιξής της, με το λόγο, τις συμβουλές, και τη στάση ζωής του, χωρίς να επιδιώξει ποτέ διακρίσεις.

Το «Μάκρη και Λιβίσι» του, είναι ο γραπτός λόγος, εικόνα και αντανάκλαση της προσωπικότητάς του: Ευθύς, αληθινός, νοσταλγικός, πονεμένος, πάντοτε αποβλέποντας στο καλό και στο ορθό, με ιδιαίτερη μέριμνα και έγνοια για τους νέους. Ότι έχει γράψει ο Νικ. Εμμ. Καραγεωργίου στα δυο αυτά μέρη του βιβλίου του, είναι αυθεντικά, γνήσια και αληθινά, χωρίς καμιά υπερβολή και αμφισβήτηση. Είναι ατόφια, και είναι πολύτιμα. Απλά και συγκρατημένα, μετριοπαθή, αληθινά. Το «Μάκρη και Λιβίσι» του Νίκου Μ. Καραγεωργίου είναι ένα πολύτιμο ντοκουμέντο, που στέκεται τηρουμένων των αναλογιών δίπλα στο «Η Μάκρη και το Λυβήσι» του Κωνταντίνου Λαμέρα και το

«Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» του Σάββα Πασχαλίδη. Ένα ντοκουμέντο, με μια γνήσια λαϊκή αφήγηση, χωρίς καμιά υπερβολή, με σοφία λόγου, καθαρότητα και αυθεντικότητα. Τώρα, ως προς την περιπέτεια που είχε για την έκδοση του βιβλίου, ο καλός Νικ. Καραγεωργίου, δείχνει μια μεγαλοψυχία χαρακτηριστική. Γιατί ενώ στάθηκε τυχερός στη δημοσίευση του «Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη Αττικής», που γράφτηκε πράγματι με την προτροπή της Καλλιόπης Μουσαίου-Μπουγιούκου, μέλους τότε του ΔΣ του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, που αναζητούσε θέματα ουσίας, κατάλληλα για την έκδοση του Α΄τόμου του Δελτίου Μικρασιατικών Σπουδών (ΔΚΜΣ), και που η έκδοσή του, πραγματοποιήθηκε το 1977. Όμως το άλλο μέρος των αναμνήσεών του, που για μας έχει ίσως ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον, γιατί μιλάει για τα γεγονότα στη Μάκρη και το Λιβίσι από το 1911 ως το 1922, δεν είχε την ίδια τύχη με το πρώτο μέρος. Γιατί ογδοντάρης πια, και αν και αγαπητός και σεβαστός από όλους ο Νίκος Καραγεωργίου, για καιρό πολύν περιέφερε τα χειρόγράφά του κάνοντας εκκλήσεις και στην Κοινότητα, και σε συλλόγους, για την έκδοση ή τουλάχιστον τη δημοσίευσή τους, και έβρισκε την ίδια πάντοτε απροθυμία, και αμφισβήτηση, γιατί όχι, πράγμα πολύ συνηθισμένο γι' αυτού του είδους τις πέραν του άρτου δραστηριότητες... Εν τω μεταξύ και η Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου, που θα μπορούσε κάτι να κάνει, πάλι μέσω του ΚΜΣ, είχε πεθάνει, το 1982. Έτσι το «Μάκρη και το Λιβίσι» έμενε ανέκδοτο, προς μεγάλη λύπη του συγγραφέα του. Το εξέδωσε τελικά ο γιος του Ν. Καραγεωργίου, ο Μανώλης Καραγεωργίου, με Πρόλογο και Επιμέλεια έκδοσης δική μου, και με έξοδά δικά του, α΄ και β΄ έκδοση, σαν ένα δώρο στον πατέρα του που το χάρηκε ιδιαίτερα, και το διανέμει έκτοτε δωρεάν στη μνήμη του.

Το «Μάκρη και Λιβίσι» και το «Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη Αττικής», είναι ένα σχετικά μικρό βιβλίο 91 σελίδων, αλλά σαν μαρτυρία και ντοκουμέντο των τόπων και των χρόνων εκείνων (1911-1922), είναι πολύτιμο. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου, με τον χαρακτηριστικό του άμεσο, ζεστό και λακωνικό τρόπο, ο Ν. Καραγεωργίου, περιγράφει το Λιβίσι, για το οποίο μας δίνει να καταλάβουμε ότι πράγματι ήταν η κοιτίδα των ΜακρηνοΛιβισιανών. Με το Κάστρο του το μεσαιωνικό-ενετικό, με τους λόφους του γύρω και τον πράσινο Κάμπο του, μέχρι τις παραλίες κάτω, το Βαϊ και τα Αλίκιντα, και το Ολού Ντενίζ, το Σύμπολον. Με τις εκκλησίες και τις Γειτονιές του επίσης, τον Ταξιάρχη, την πλατεία του, του Στούμπου την Λάκκα, τον Ταξιάρχη, τα σχολεία και τους δασκάλους του, τον Γεώργιο Πολίτη, και τον Μεγάλο Δάσκαλο το καύχημα της πατρίδος, τον Μιχαήλ Μουσαίο. Τρία ήταν τα «καλά» του Λιβισιού για τους Λιβισιανούς: «Η καμπάνα του Ταξιάρχη, η Μιχάλης η Δάσκαλους, κι η Χριστουφής η λυριτζής». Έπειτα η Μάκρη, με το Κορδόνι της, την παραλία και το λιμάνι της, τη Σκάλα, με τα αρχαία, τις σαρκοφάγους και τις λυκήθους, την αγορά και τα δικαστήρια, τα δημόσια κτίρια και τα σχολεία. Τους Μουχτάρηδες και τους Προεστούς, την Εφοροδημογεροντία, και την Αγία Κλήρα, τις Γιορτές και τα Φώτα, τα Θεοφάνεια, όπου πήγαιναν όλοι μαζί να ρίξουν το σταυρό και να αγιαστούν τα νερά. Ο παπα-Διονύσιος Καλαφάτης και ο μεγάλος ευεργέτης Νικόλαος Λουιζίδης, και τόσοι και τόσοι, δάσκαλοι, ιερείς, πατριώτες και ευεργέτες. Στο τέλος τα βάσανα και οι εξορίες, τα χρόνια των Νεοτούρκων, των διωγμών, των εκτοπίσεων, δυο γενικές επιστρατεύσεις των ανδρών στα τάγματα εργασίας, το 1909 και το 1914, με στράτευση όλων των ανδρών και παράλυση της οικονομίας. Δύο εξορίες οικογενειών, στο Δενισλή 1915-1917 και 1917-

1920, και μια τελική το 1921 όλου του άρρενος πληθυσμού από 13 ως 70 ετών και πορεία 55 ημερών με τελικό προορισμό την Καισάρεια-Χαμητιέ, από τις 8 Νοεμβρίου του 1921 ως τις 24 Δεκεμβρίου του 1921. Στο τέλος του βιβλίου η αντίσταση στη ληστοκρατία και οι ήρωες του Λιβισιού καπετάν Μάρκος, Σταυριανός, οι Ταρσαναλήδες κ.ά...

Στο «Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη Αττικής» έχουμε την ιστορία της προσφυγιάς και της αποκατάστασης των 93 οικογενειών προσφύγων από τη Μάκρη και το Λιβίσι. Τις κινήσεις και τις ενέργειες του «Παλλυκίου Μικρασιατικού Συλλόγου» της Αθήνας, που με πρόεδρο του παπα-Διονύσιο Καλαφάτη, και μέλη τους Κων/νο Λαμέρα, Νίκο Καραβασίλη γιατρό, Κ. Μακρή και άλλους, όπως τον Αντώνη Τζιζή, δικηγόρο, που με πρωτοβουλία του (του Α.Τζιζή) η επιτροπή των οικιστών επέλεξε το μοναστηριακό κτήμα, τμήμα από το τσιφλίκι της Ι. Μονής Πεντέλης, και που μετά από απαλλοτρίωση δόθηκε στους νέους οικιστές. Αυτοί εγκαταστάθηκαν στο απαλλοτριωμένο τσιφλίκι της Μονής Πεντέλης και ίδρυσαν τη Νέα Μάκρη Αττικής. Το χτίσιμο των σπιτιών του Συνοικισμού έγινε μεταξύ των ετών 1924 με 1927. Η οικοδόμηση έγινε από συνεργεία του Εποικισμού και με προσωπική εργασία των οικιστών. Η οριστική διανομή της γης έγινε το 1931, και η αποξήρανση του Βάλτου (της Μπρεξίζας) μεταξύ των ετών 1931-1932. Από εκεί και πέρα αναφέρονται οι δυσκολίες των νέων οικιστών με το ξεχέρσωμα της γης για να γίνουν κτήματα καλλιεργήσιμα. Την έλλειψη του νερού και τον μεγάλο κίνδυνο που διέτρεξαν, μια ολόκληρη γενιά από την ελονοσία λόγω του Βάλτου και των κουνουπιών που την μετέδιδαν, όπως και άλλα πολλά.

Το μέρος αυτό του βιβλίου διαπνέεται από ένα ύφος, καρτερίας ακατάβλητης και ένα ήθος ηρωικής αντίστασης και αγώνα για την επιβίωση. Αλλά ακόμα πιο πέρα, διαπνέεται από ένα αγωνιστικό πνεύμα «θανάτω θάνατον», κυριολεκτικά, για ανάκαμψη και πρόοδο. Κι όλα αυτά κάτω από συνθήκες απελπιστικές, θανάτους και πένθη. Στη συνέχεια ιστορικά γεγονότα δυσμενή, διχασμού, πολέμου και Κατοχής με αποκορύφωμα τον εμφύλιο.

Οι Μακρηνολιβισιανοί της Νέας Μάκρης, επιβίωσαν, έκαναν αγώνες μαζί με όλους τους Έλληνες όταν τους κάλεσε η πατρίδα, αλλά στη συνέχεια φαίνεται να μην διδάχτηκαν από τα παθήματα των προγόνων τους. Και ενώ, πρόσφατα, το 2000 με 2005, πρόσφεραν το 1/4 της περιουσίας τους από τη γη που κληρονόμησαν από τους βασανισμένους προγόνους τους, για να τη δώσουν στο Σχέδιο Πόλης, ώστε να έχουν μια πόλη με ρυμοτομικό σχέδιο, κοινόχρηστους χώρους κλπ. παρασύρθηκαν τελικά κατά τα άλλα σε πρόχειρες λύσεις, και έγιναν μια γειτονιά της Αθήνας. Ίσως και γιατί δεν μπόρεσαν να αναδείξουν ηγετικές φυσιογνωμίες μέσα σε αυτή τη δίνη, αντιγράφοντας πρότυπα διαφορετικά από αυτά της παράδοσής τους, και επηρεασμένοι άμεσα από το κέντρο και την κεντρική εξουσία, με αποτέλεσμα τη σύγχυση και την αδιαφορία.

Χαλάνδρι, 18/1/2020

**Μιχ. Π. Δελησάββα : «Λαογραφικά Μάκρης και Λιβισίου
Λυκίας Μ. Ασίας» α΄ έκδοση 1988 β΄ έκδοση 2002**

Το «Λαογραφικά Μάκρης και Λιβισίου Λυκίας Μ. Ασίας» είναι ένα βιβλίο 271 σελίδων (α΄ έκδοση 1988 και β΄ έκδοση 2002). Η έρευνα και η καταγραφή των λαογραφικών αντικειμένων έγινε στη Νέα Μάκρη, τη δωδεκαετία ανάμεσα στα 1975 με 1987, και το λαογραφικό υλικό (υλικός και πνευματικός βίος, ήθη και έθιμα κλπ.) δόθηκαν από πληροφορητές, σύνολο 60 περίπου, από ΜακρηνοΛιβισιανούς της 1^{ης} γενιάς που ζούσαν ακόμα, όπως και από τους απογόνους τους. Η χρονολογία της έρευνας συμπίπτει με την έξοδο της χώρας μας από τη δικτατορία των συνταγματαρχών και την ίδρυση του Πολιτιστικού (Επιμορφωτικού) Συλλόγου Νέας Μάκρης. Η προσπάθεια αυτή, έρευνας και καταγραφής της Ιστορίας και του Πολιτισμού μας, οφειλόταν στην προσπάθειά μου να κρατήσω κοντά μου, όσο μπορούσα, την παρουσία και τη μνήμη του πατέρα μου Παναγιώτη Μ. Δελησάββα, του οποίου η ζωή, και η τύχη, αντιπροσώπευε, την τύχη και τους αγώνες όλων των συμπατριωτών μας για να εγκατασταθούν εδώ, να επιζήσουν και να προοδέψουν. Κατάλαβα επίσης πολύ καλά πως έπρεπε να σπεύσω, πως η προσπάθεια αυτή είχε αρχίσει την τελευταία στιγμή, στο παρά πέντε.

Ευτυχώς η Νέα Μάκρη ακόμα και μέχρι τη δεκαετία του '70 διατηρούσε στην ουσία την αγροτική της σύνθεση και οργάνωση, μαζί με την «κλειστή» της λαογραφικά οικονομία. Ζούσαν ακόμα πολλοί από τους βασανισμένους μας πατριώτες, τους οποίους οι μνήμες της μικρασιατικής τους πατρίδας, δεν έλεγαν να τους εγκαταλείψουν. Και βέβαια

πολλοί από αυτούς προτού τελειώσει η έρευνα και τυπωθεί το βιβλίο, το 1988, είχαν φύγει από τη ζωή...

Χρονολογικά είχαν προηγηθεί από εμένα, σ' αυτή την προσπάθεια, να διασώσουν ό,τι μπορούσαν, σπουδαίοι λαογράφοι και πατριώτες, δεν ήμουν ο πρώτος. Είχαν προηγηθεί οι Κωνσταντίνος Λαμέρας, η Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου, ο Νίκος Εμμ. Καραγεωργίου, ο Γιώργος Αμαργιανάκης κ.ά. Και ακόμα πιο μπροστά, είχαν προηγηθεί ο μεγάλος Δάσκαλος Μιχαήλ Μουσαίος, και μετά από αυτόν, οι Σάββας Πασχαλίδης, Αυγερινός Πανηγύρης, κ.ά. που τους μαθαίναμε από τις εφημερίδες των ΜακρηνοΛιβισιανών Συλλόγων της Αθήνας, «Η Μάκρη», «Η Φωνή του Λιβισιού και της Μάκρης» και «Λιβίσι» 1956-1967.

«Κρούετε και ανοιγήσεται», και «ζητήσετε και ευρίσετε»... Με βάση τις αρχές αυτές, οι προσπάθειές μου για έρευνα, καταγραφή και διάσωση, και οι σχετικές πληροφορίες, με έφεραν κοντά στον Καθηγητή μουσικολόγο στο Θεατρικό Τμήμα του Παν/μίου Αθηνών Γιώργο Αμαργιανάκη, γιο του τότε εφημέριου της Νέας Μάκρης, που έχαιρε μεγάλης εκτίμησης από όλους. Τον παρακάλεσα να γίνει ο καθοδηγητής μου σε αυτή την προσπάθεια κι αυτός δέχτηκε ευχαρίστως. Κι εκείνο που έκανε ο Καθηγητής, ήταν να μου προμηθέψει δυο βιβλία σχετικά με τη δουλειά που ήθελα να κάνω. Το ένα ήταν του Γ. Μέγα, τα «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας» (1975), και το άλλο του Γ. Σπυριδάκη, το «Οδηγία προς Συλλογήν Λαογραφικής Ύλης» (1962). «Αυτά», μου είπε «και για οποιανδήποτε απορία σου θα τα συζητάμε μαζί». Αυτή ήταν η βοήθεια του καλού μου, τώρα αείμνηστου φίλου Γιώργου Αμαργιανάκη, γιατί με βάση αυτά τα βιβλία, όπως βέβαια και με άλλα που χρειάστηκα στη συνέχεια, του Δημ. Λουκάτου,

Μιχ. Μερακλή, Στίλπωνος Κυριακίδη, Γ. Ρωμαίου κ.ά.
προχώρησα όπως νομίζω, σε σωστούς δρόμους για την
«συλλογή» της λαογραφικής μου ύλης:

Για τον πνευματικό, και κοινωνικό βίο, τον υλικό βίο, τα έθιμα του λαϊκού εορτολογίου κ.ά, καταγράφοντας, και διασώζοντας με αυτό τον τρόπο, «συντρίμμια και θρύψαλα», ό,τι είχε μείνει, και είχε επιζήσει. Καλύτερα ό,τι είχε περισσέψει από το πλούσιο σε αυτά, τραπέζι της Παράδοσής μας, παραμύθια, παροιμίες και ευτράπελες διηγήσεις. Ιδιωματικές εκφράσεις επίσης, ανέκδοτα, αινίγματα, επιφωνήματα κ.ά, που πολλά μάλιστα από αυτά, οι προηγούμενοι από εμένα δεν τα είχαν συναντήσει, ίσως δεν τα είχαν προσέξει, ή δεν τα είχαν επισημάνει. Γιατί ο ερασιτέχνης λαογράφος, ακόμα και ο ειδικός, όταν αρχίσουν μια τέτοια δουλειά, και μπουν σε ένα τέτοιο περιβάλλον, το πρώτο που θα κάνουν είναι να κόψουν τα πιο όμορφα λουλούδια, τα πιο εντυπωσιακά, κι αυτά είναι τα παραμύθια και οι παροιμίες, και έπειτα τα τραγούδια... Στην περίπτωση τη δική μου, όλα αυτά σε μεγάλο βαθμό είχαν γίνει πιο μπροστά από μένα. Έτσι εγώ εκείνο που είχα να κάνω ήταν να ψάξω σε βάθος. Να κάνω μια βουτιά από πάνω για να φτάσω μέχρι τον πάτο, «να δώσω έναν καρφίδιν» που θάλεγαν οι δικοί μας, να βουτήξω στο βάθος της μνήμης και των αναμνήσεων όλων αυτών των ανθρώπων, που μου στάθηκαν όλα αυτά τα χρόνια που μάζευα το υλικό μου, και έγιναν οι «πληροφορητές», και «συνεργάτες» μου, όπως τους δέχεται και τους χαρακτηρίζει, με εκείνο το υπέροχο πνεύμα της αγάπης και του σεβασμού της, η Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου. Γιατί «ό,τι δεν γράφεται, χάνεται», αυτό είχε κυριαρχήσει εκείνο τον καιρό στη συνείδησή μου. Κι εγώ έλαβα την απόφαση, σαν μια εντολή, αυθαίρετα, αλλά με

πλήρη ευθύνη αφού το καλούσε η ανάγκη, να κάνω αυτή τη δουλειά όσο γινόταν καλύτερα.

Είναι ενδιαφέρον επίσης, ο τρόπος που ο συλλέκτης, ο ερασιτέχνης λαογράφος, όπως εγώ, πλησιάζει και συνδέεται με τον πληροφορητή του, ώστε να εξασφαλίσει την συμπάθεια και την εμπιστοσύνη του. Ο Γ. Σπυριδάκης γράφει κάποια σχετικά, όμως πιστεύω ότι όλη αυτή η ιστορία, κάθε φορά και σε κάθε περίπτωση, ανάγεται στην προσωπική σχέση ανάμεσα στον συλλογέα και τον πληροφορητή. Στην περίπτωση μου, και για τη Νέα Μάκρη ειδικά, δεν είχα καμιά απολύτως δυσκολία. Ήμουν ίσως και κάτι παραπάνω από γνωστός σε όλους, στον μικρό εκείνο κύκλο των 92-93 οικογενειών, των πατριωτών μας που είχαν εγκατασταθεί στο κτήμα της Ξυλοκέριζας και ίδρυσαν τη Νέα Μάκρη. Όλα τα σπίτια με δέχτηκαν με πατροπαράδοτη αγάπη και φιλοξενία. Αλλά και πάλι έπρεπε να γίνει μια δεύτερη επίσκεψη, κι εκεί στην αυλή, στο χαγιάτι κάτω από την κληματαριά το καλοκαίρι, ή γύρω από τη φωτιά, στο τζάκι το χειμώνα, με τον καφέ ή μπροστά σε ένα ποτήρι τσίπουρο, μπορούσαμε να περάσουμε ώρες συζητώντας με τον νοικοκύρη. Και όχι μόνο, τις πιο πολλές φορές, ακόμα καλύτερα με τη νοικοκυρά, που συμπλήρωνε αυτά που μου διηγούνταν ο «αφέντης» του σπιτιού, και πάρα πολλές φορές τον διόρθωνε και τον συμπλήρωνε. Γιατί οι άντρες, οι βασανισμένοι εκείνοι νοικοκυραίοι, όλο μου έστριβαν τη συζήτηση, λέγοντας τα «δικά» τους, τι έκαναν και τι έπαθαν από τον Κεμάλ και τους τζανταρμάδες στις εξορίες, και έπειτα τις περιπέτειές τους στην «Έξοδο» και στην προσφυγιά. Ενώ οι γυναίκες «διηγώντας» τα, και με μεγάλη συγκίνηση πολλές φορές, ξαναζούσαν τα έθιμα του γάμου και της «Χαράς», τα τραγούδια και τη σούστα, τις μαντινάδες, με τα τραγούδια στα

καλντερίμια του Λιβισιού και με τα αναμμένα δαδιά και τις λαμπάδες στα χέρια, καθώς και άλλα πολλά από τον «υλικό», και «πνευματικό», «κοινωνικό» βίο κλπ. κατά την ορολογία των λαογράφων, όσα μπόρεσα δηλαδή να διασώσω τελικά στα «Λαογραφικά» μου, που εκδόθηκαν το 1988.

Γράφοντας τα «Λαογραφικά» μου, είχα ασφαλώς υπόψιν μου και του Κων/νου Λαμέρα το «Η Μάκρη και το Λυβήσι» (1964), και τις «Παροιμίες» (1961), και τα «Παραμύθια» (1976), της Καλλιόπης Μουσαίου-Μπουγιούκου, όπως και τα δημοσιευμένα στα «Μικρασιατικά Χρονικά» (1965 και 1970) μελετήματά της για την εγκυμοσύνη, τη θανά και το θρήνο στο Λιβίσι και τη Μάκρη. Είχα επίσης υπόψιν μου τα «Μοιρολόγια» του φίλου μου Καθ. Γιώργου Αμαργιανάκη τα δημοσιευμένα στα «Μικρασιατικά Χρονικά», (1970). Από όλα αυτά ερεύνησα, διασταύρωσα, κατέγραψα και συμπλήρωσα όσα μπόρεσα. Όμως, όπως πίστευα από την αρχή και το πιστεύω ακόμα και τώρα, παρόλα όσα έχουν γραφτεί για τη Μάκρη και το Λιβίσι και για τη Λυκία γενικώς, πολλά πράγματα, πάρα πολλά μάλιστα από την Παράδοση, ακόμα και από την Ιστορία μας, θα παραμείνουν άγνωστα, παραδομένα στη λήθη και στο έλεος του χρόνου.

Τα «Λαογραφικά Μάκρης και Λιβισιού Λυκίας Μικράς Ασίας» είναι μια καθαρά λαογραφική έρευνα και καταγραφή, σύμφωνα με τους όρους της κλασικής λαογραφίας. Ως «λαογραφική συλλογή» επίσης χαρακτηρίζει και η Ακαδημία Αθηνών, το «Η Μάκρη και το Λυβήσι» του Κων/νου Λαμέρα το 1945, όπως και είναι. Όμως η λαογραφία της Παράδοσής μας είναι κυριολεκτικά απέραντη, κι έτσι έμενε και για εμένα έστω το 1975 με 1987, ένα πεδίο κυριολεκτικά απέραντο, ακόμα και μετά τον μεγάλο μας Μ. Μουσαίο, τον Κ. Λαμέρα, την

Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγούκου, Νικ. Εμμ. Καραγεωργίου, Σάββα Πασχαλίδη κ.ά.

Τα «Λαογραφικά» μου γράφτηκαν σύμφωνα με αυτό το τυπικό, το «πρωτόκολλο» των Γ. Σπυριδάκη και Γ. Μέγα: Υλικός και Πνευματικός βίος, Κοινωνικός βίος. Έθιμα Γάμου. Έθιμα Λαϊκού Εορτολογίου, Μαγεία, Λαϊκή Ιατρική, Αστρολογία-Μετεωρολογία, Σκοποί και Τραγούδια, Χοροί, Παραμύθια και Διηγήσεις, Ευτράπελες Διηγήσεις, Παροιμίες, Αινίγματα, Προσφωνήσεις, Επιφωνήματα, Ευχές, Κατάρες, Ιδιωματικές Εκφράσεις κ.ά. Στα «Λαογραφικά» μου επίσης το ιστορικό μέρος περιορίζεται μόνο στην «Εισαγωγή», από την 7^η ως την 16^η σελίδα, και έχει σκοπό να κατατοπίσει τον αναγνώστη, για τους τόπους όπου υπήρξαν και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκαν αυτά τα έθιμα. Την όλη Ιστορία του Λιβισιού και της Μάκρης, τη γνωρίζαμε κυρίως από το «Η Μάκρη και το Λυβήσι» του Κων/νου Λαμέρα, που τον θεωρούμε όλοι μέχρι σήμερα, πέρα για πέρα αξιόπιστο, και από εκεί έλαβα κι εγώ τα ιστορικά στοιχεία γι' αυτή την Εισαγωγή. Στη συνέχεια βέβαια έχουμε και το «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» 2018 του Σάββα Πασχαλίδη, που και αυτό συνέβαλε τα μέγιστα στις γνώσεις μας πάνω στη μακραίωνη, τη λαμπρή όσο και τραγική Ιστορία των προγόνων μας πάνω στην πατρογονική τους Μικρασιατική γη. Ο Κ. Λαμέρας επίσης, μαζί με τα τόσα, γνήσια και αυθεντικά λαογραφικά στοιχεία που καταγράφει στο «Η Μάκρη και το Λυβήσι», αναμιγνύει και πολλά ιστορικά στοιχεία, τα οποία είναι μεν πολύτιμα, πολυτιμότερα μάλιστα, αλλά φαίνεται, δυστυχώς, πως προτιμήθηκαν από τον επιμελητή της έκδοσης, να περιληφθούν αυτά, σ' αυτό τον Α' τόμο, έναντι άλλων λαογραφικών, όπως τα «μουσικά διαγράμματα», που

αναφέρονται στο έγγραφο της βράβευσης της μελέτης από την Ακαδημία Αθηνών το 1945 και που δεν βρέθηκαν ποτέ.

Τα «Λαογραφικά» μου, του 1988, είναι μια καθαρά λαογραφική συλλογή και τα στοιχεία που δίνονται είναι αυθεντικά. Προέρχονται από τις μαρτυρίες ανθρώπων που ζούσαν μέχρι τότε, σε μια Κοινότητα λαογραφικά «κλειστή», όπως θα την χαρακτήριζε ένας επαγγελματίας λαογράφος, με αγροτική οργάνωση, λειτουργία και διαστρωμάτωση. Πολλά στοιχεία του στα επί μέρους κεφάλαια, είναι ελλιπή και ανολοκλήρωτα. Είναι τα «συντρίμια και θρύψαλα» της συλλογικής μνήμης, κυριολεκτικά «κτερίσματα», κι όμως θησαυροί, που εγώ σαν συλλογέας μπόρεσα να ανασύρω από το βάθος της μνήμης αυτών των ανθρώπων και να τους φέρω στο φως. Εκτός των επί μέρους στοιχείων, για τόσες λαογραφικές λεπτομέρειες, με τις οποίες οι προηγούμενοι από εμένα δεν είχαν καταγίνει, και που «οι οδηγοί» μου προς «συλλογήν λαογραφικής ύλης» Γ. Σπυριδάκης και Γ. Μέγας, με είχαν κατευθύνει με τα «πρωτόκολλά» τους, συνέβαλα επίσης στη διεύρυνση και προώθησή τους ακόμα πιο πέρα. Στις Παροιμίες π.χ. στις 2.500 (!), τόσες περίπου, παροιμίες του λαού μας (1.510 της Καλλιόπης Μουσαίου-Μπουγιούκου, συν 416 του Μ. Μουσαίου, και συν 312 του Κ. Λαμέρα, από το Εθνικό Κέντρο Παροιμιών), έχω προσθέσει με τα «Λαογραφικά» 1988 και τα «Λαογραφικά Σύμμεικτα» 2009, άλλες 500 περίπου παροιμίες. Με τα «Λαογραφικά Συμπληρώματα», που ετοιμάζω, επίσης, θα προσθέσω και άλλες 230-250 Παροιμίες. Ένας λαός που είχε στο στόμα του και κάτω από τη γλώσσα του, στην καθημερινή του ομιλία, πάνω από 3.000 παροιμίες!

Στα τραγούδια μας τώρα: Είμαι ο πρώτος που κατάταξα τα τραγούδια της μουσικής μας Παράδοσης σε μια σειρά, σε μια τάξη (του γάμου, της σούστας, μαντινάδες, της ξενιτειάς, του θρησκευτικού κύκλου κ.ά.) Εδώ μάλιστα έκανα κυριολεκτικά ένα βήμα μπροστά στην καταγραφή της μουσικής μας Παράδοσης: Κατέγραψα χάρη στην συνεργασία με την πολύτιμη φίλη, την κ. Βάλια Κουλάκου, διακεκριμένη μουσικοπαιδαγωγό, διευθύντρια του Εθνικού Ωδείου Αθηνών στο παράρτημα της Αγίας Παρασκευής, δέκα εφτά (17), τα πιο γνωστά και δημοφιλή τραγούδια μας και με τα μουσικά τους διαγράμματα κόσμησα το βιβλίο μου αυτό, τα «Λαογραφικά», μια δουλειά που δεν είχε γίνει ποτέ μέχρι σήμερα. Μόνο στη μελέτη του Κ. Λαμέρα αναφέρεται ότι υπήρχαν «τα μουσικά διαγράμματα των δίστιχων», και ποιων δίστιχων άραγε, αλλά αυτά δεν βρέθηκαν ποτέ. Και εδώ πρέπει να αναφέρω το εξής: Σε όλη τη διαδρομή της καταγραφής των λαογραφικών αντικειμένων του βιβλίου, ο κυριότερος πληροφορητής μου ήταν η μητέρα μου Ειρήνη Δελησάββα το γένος Αντωνίου Λουίζου, γεννημένη στο Λιβίσι το 1912, στην οποία και το αφιερώνω. Από τη μητέρα μου έχω και τα ακούσματα από τα τραγούδια της Παράδοσής μας, σωστά και πιστά όπως τα τραγουδούσε η ίδια. Ο άλλος πληροφορητής, και θάλεγα οδηγός σ' αυτή την καταγραφή των σκοπών και των τραγουδιών, και κυριότερα στην κατάταξή τους, ήταν ο σεβαστός φίλος και πραγματικά δάσκαλος για μένα, ο Νικόλαος Εμμ. Καραγεωργίου. Επομένως οι καταγραφές αυτές, είτε στο βιβλίο, είτε ηχητικά, στις μαγνητοταινίες που έκανα πρόσφατα, έχουν αυτή τη σφραγίδα, της αυθεντικότητας των δυο παραπάνω αξιόπιστων πληροφορητών, μαζί βέβαια και με τα ακούσματα από τους ανθρώπους που έζησα μαζί τους όλα αυτά τα χρόνια στις γιορτές και στα πανηγύρια μας.

Αλλά και στα «Παραμύθια» μας, μια και κάνω αυτό τον «απολογισμό» του βιβλίου εδώ, κάτι έχω προσθέσει επίσης. Δεν είναι μεγάλα τα παραμύθια στα «Λαογραφικά», ούτε μεγάλα, ούτε πρωτότυπα, κάποια μάλιστα, κανα-δυο, είναι επανάληψη της μεγάλης τοιχογραφίας, της ανεπανάληπτης, των «Παραμυθιών» της Καλλιόπης Μουσαίου-Μπουγιούκου. Όμως και αυτά ακόμα έχουν την αξία και τη σημασία τους. Γιατί πρώτα-πρώτα έχουν κάποιες λεπτομέρειες και κάποιες παραλλαγές, κάποιο ανακάτεμα περίεργο, αλλά τόσο δικαιολογημένο, γιατί έτσι ακριβώς, αυτό γίνεται φαίνεται με την προφορική, τη λαϊκή Παράδοση, να φτάνουν στη μνήμη κι από εκεί στη γλώσσα του λαού, ό,τι επικρατεί, ό,τι κάνει την πιο μεγάλη εντύπωση. Έτσι έκανα και με τα παραμύθια μου, σ' αυτό το βιβλίο. Ήταν η εποχή, τέλος της δεκαετίας του '70, όπου οι μεγάλοι παραμυθάδες στη Νέα Μάκρη, που τόσα παραμύθια είχανε «ιστορήσει» στην Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου τα καλοκαίρια 1949-1952, που τους άκουγε και τα κατέγραφε με τόση προσοχή και ευλάβεια, κι έμεναν οι μικρότεροι τουλάχιστον στην ηλικία. Κι εγώ από την άλλη μεριά, με το μικρόφωνο στο χέρι να τους παρακαλάω να θυμηθούν, τη μάνα, τον πατέρα τους, τον παππού τους, τον αδερφό τους και τα παραμύθια τους. Να θυμηθούν νύχτες του χειμώνα στο Λιβίσι, όταν ήταν παιδιά, τις βεγγέρες, το τζάκι και το χαλβά της νοικοκυράς... «Ο Τελή-Βασίλης», «Η Τέχνη που δεν την ήξερε κανείς στον Κόσμο, -μια παραλλαγή του «Εϊβάχη»- «Οι Αλαφανταριγιές του Νιρού», «Οι Δυο Γειτόνοι από το Λιβίσι και οι Διαβόλοι», όπως και άλλα πολλά. Παραλλαγές πολλές, γιατί πάρα πολλά παραμύθια είναι παραλλαγές, όπως εξάγεται από τα σχόλια του Καθ. Μιχάλη Μερακλή, στο τέλος των «Παραμυθιών» της Καλλιόπης Μουσαίου-Μπουγιούκου, και του Μ. Μουσαίου, και των

μεγάλων παραμυθάδων της Ν. Μάκρης, των Βασίλη και Δέσποινας Τσακιργιάννη, Κάκου, Αχλάδας, Καραγεωργίου κ.ά.

Εκείνα όμως που θεωρώ ότι έχουν δικαιωματικά την πρωτοτυπία τους στα «Λαογραφικά» αυτά, είναι: Τα Αινίγματα, οι Προσφωνήσεις και τα Επιφωνήματα. Εκεί διασώζονται 16 πρωτότυπα αινίγματα, 30 περίπου προσφωνήσεις, και 16 επίσης επιφωνήματα. Ας σημειωθεί εδώ, ότι κατά την άποψή μας τα δυο τελευταία στοιχεία, οι προσφωνήσεις και τα επιφωνήματα, είναι αντικείμενα σπάνια στην έρευνα και στις λαογραφικές συλλογές.

Χαλάνδρι, 23/1/2020

**Μιχ. Π. Δελησάββα: «Η Ιστορία μας 1840-1922»
Ξαναβάζοντας και πάλι μπροστά μας τα ίδια ερωτηματικά**

«Η Ιστορία μας 1840-1922» είναι ένα σχετικά μικρό βιβλιαράκι 67 μεγάλων σελίδων, που εκδόθηκε το 2019 από τις εκδόσεις «Έμβρυο» με την ευγενική προσφορά του πατριώτη μας εκδότη Στέλιου Γ. Βασιλειάδη στη μνήμη του πατέρα του Γεωργίου Βασιλειάδη, και με την επιμέλεια της Εταιρείας Ιστορικών Ερευνών «Λυκία». Στη συνοπτική αυτή και επίτομη σαν εξιστόρηση και έκθεση ιστορικών γεγονότων, εκτός άλλων πολλών θεμάτων (παιδείας, οργάνωσης, και διώξεων, εξοριών, κ.ά.), γίνεται αναφορά και σε θεσμούς, γεγονότα και πρόσωπα της πατρίδας των προγόνων μας Μάκρης και Λιβισίου, για τα οποία οι υπάρχουσες ελλιπείς πληροφορίες αφήνουν κενά και δημιουργούν πολλά ερωτηματικά.

Με τη «συγγραφή» της «Ιστορίας μας» αυτής, εκτός της γενικής ενημέρωσης που επιχειρήσαμε, σε πολλά σχετικά θέματα, προσπαθήσαμε να τα φωτίσουμε και να δώσουμε μια απάντηση, όσο μας ήταν δυνατόν. Όμως φοβάμαι πως πολλά από αυτά, ούτε φωτίστηκαν επαρκώς, ούτε απαντήθηκαν. Έμειναν σκοτεινά ακόμα και σε εμένα τον ίδιο που επεχείρησα να κάνω κάτι τέτοιο, γιατί μάλλον δεν διαθέτουμε ακόμα τις κατάλληλες πηγές, ή και ερευνητές-ιστορικούς, για να κάνουν αυτή τη δουλειά. Η μόνη παρηγοριά επ' αυτού για την ώρα φαίνεται να είναι η ΕΙΕ «Λυκία» που οι δραστηριότητές της στην έρευνα και τη διάσωση των ιστορικών μας αρχείων, όπως και οι ιστοριοδιφικές της επιδόσεις μέχρι τώρα, και πολλές και εκτεταμένες, τόσο που προκαλούν το θαυμασμό, ακόμα και την απορία. Με τα παραπάνω υπαινίσσομαι σαφώς, την αξία

της προσφοράς της ΕΙΕ «Λυκίας», που είναι και μεγάλη, και πολύτιμη.

Η έμπνευση για την «συγγραφή» της «Ιστορίας μας 1840-1922», μου δόθηκε, με την έκδοση του συγγράμματος «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» του σπουδαίου Δάσκαλου και πατριώτη Σάββα Πασχαλίδη. Που είναι ένα σύγγραμμα και ένα ντοκουμέντο μεγάλης αξίας, και αυτό το έχουμε χάρη στις ενέργειες της «Λυκίας», που το ανακάλυψε, και στη συνέχεια επιμελήθηκε την έκδοσή του. Σχετικά με την έκδοση αυτή, του «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» θα πρέπει να σημειώσουμε και να αναφέρουμε οπωσδήποτε, δυο τουλάχιστον εκδηλώσεις, πραγματικά πατριωτικές και συγκινητικές. Η πρώτη είναι του γιατρού Κυριάκου Ανδρέα Σαράφη, εγγονού του μεγάλου Δασκάλου Σάββα Πασχαλίδη, που φύλαξε τόσα χρόνια ως κόρη οφθαλμού τα χειρόγραφα του παππού του, και στη συνέχεια τα εμπιστεύτηκε στην «Λυκία» για να τα εκδώσει σε βιβλίο, και βέβαια αφειλοκερδώς. Η δεύτερη εκδήλωση είναι αυτή του πατριώτη μας εκδότη Στέλιου Γ. Βασιλειάδη, που εξέδωσε το «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» στη μνήμη του πατέρα του Γεωργίου Βασιλειάδη, επίσης αφειλοκερδώς. Τρίτη στη σειρά, όμως καθόλου ευκαταφρόνητη είναι η προσφορά της Μαρίας Βαμβακοπούλου και της Εύας Αχλάδη, να επιμεληθούν και να σχολιάσουν τα κείμενα, 412 πυκνογραμμένες σελίδες μεγάλου μεγέθους, τόσο άρτια, σωστά και προσεγμένα, και μάλιστα σε χρόνους ρεκόρ για να προλάβουν τις ημερομηνίες έκδοσης του συγγράμματος, που προκαλούν θαυμασμό. Ως τελευταίον, αλλά όχι έσχατον σε αυτή τη σειρά απόδοσης ευσήμων κατά το μέγεθος της προσφοράς εκάστου σε αυτό το έργο, ασφαλώς πρέπει επίσης να συμπεριλάβουμε τον πατριώτη μας Μακρηνολιβισιανό

φιλόλογο από το Πλατανάκι Θηβών, τον Δημήτρη Αλεξάνδρου, που είχε την φιλολογική επιμέλεια του συγγράμματος.

Το «Αρχαία και Σύγχρονο Λυκία», ήταν για μένα, όπως πιστεύω και για όλους εμάς τους απογόνους εκείνων, ένα βιβλίο και ένα ντοκουμέντο σπάνιο και πολύτιμο. Είναι μια δυνατή δέσμη από φως, που φώτισε δυνατά, θα έλεγα εκτυφλωτικά, πολλά ζητήματα και πολλές πτυχές της Ιστορίας μας. Και όχι μόνο αλλά και της μεγάλης μας Παράδοσης, για την καταγραφή των οποίων, ηθελημένα ο φωτισμένος Δάσκαλος και πατριώτης, δεν επέμεινε πολύ, αναγνωρίζοντας την πρωτοπορία πάνω σε αυτό το αντικείμενο του Κωνσταντίνου Λαμέρα, δηλώνοντάς το μάλιστα με ειδική αναφορά στο «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία». Μπροστά σε αυτό τον θησαυρό πληροφοριών που μας φέρνει μπροστά στα μάτια μας το «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» νιώθει κανείς σεβασμό και δικαιολογημένη υπερηφάνεια. Κατακλύζεται από ένα πλήθος πληροφοριών και λαμπρών ονομάτων που ανάλωσαν και αφιέρωσαν τη ζωή τους για τη μικρή τους πατρίδα. Από το καλό, στο καλύτερο, κι από το ευγενές και πατριωτικό, στο ευγενέστερο. Αυτό το συμπέρασμα αποκομίζει κανείς διαβάζοντας όλον εκείνο τον μακρύ κατάλογο των προγόνων μας που αφιέρωσαν τη ζωή και το βιός τους, και το θησαυρό της ψυχής τους για την προκοπή της πατρίδας τους, της Μάκρης και του Λιβισιού. Και πάντοτε βέβαια με το όραμα της Ελλάδας στο νου τους, των αρετών και των αξιών της. Με έναν τρόπο σίγουρα υπερβολικό, των άκρων, αλλά δικαιολογημένον, γιατί είχαν ζήσει και ζούσαν μέχρι την ώρα εκείνη ακόμα, στη σκλαβιά. Και βέβαια, μετά, σε δεύτερο χρόνο ο αναγνώστης κατακλύζεται από σκέψεις πολλές, απορίες, και Ερωτηματικά. Ιδιαίτερα για την τελευταία

περίοδο της ζωής των προγόνων μας πάνω στη Μικρασιατική γη, δηλαδή από το 1840 ως το 1922, για μια περίοδο μεταβατική, μεγάλων αποφάσεων και ριζικών μεταβολών στην Τουρκία και στον κόσμο όλο. Ιδιαίτερα κατά την τελευταία περίοδο, όπου στην Τουρκία, μετά το Ψευδοσύνταγμα, το Χουριέτ, το 1908 και την πλήρη επικράτηση των Νεοτούρκων. Με την οριστική και αμετάκλητη απόφασή τους για ξεκαθάρισμα και εκκένωση της χώρας από το ελληνικό στοιχείο, είτε με εθνοκάθαρση, είτε με γενοκτονία. Τα σχετικά ερωτηματικά πάνω σε όλα αυτά τα ζητήματα, που έχει κανείς διαβάζοντας το «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» είναι πολλά και μεγάλα.

Αλλά και σε ένα άλλο επίπεδο, ακόμα και για ζητήματα της Κοινότητας, των δυο αυτών δίδυμων Κοινοτήτων, της Μάκρης και του Λιβισιού, σχετικά με τους θεσμούς, και της οργάνωσης της αυτοδιοίκησης, όπως και σε άλλα πολλά, τα ερωτηματικά που εγείρονται είναι επίσης πολλά, και είναι δύσκολο για να απαντηθούν. Και φαίνεται ότι όλα αυτά που για μας είναι ερωτηματικά, στον συγγραφέα του «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» ήταν γνωστά και οικεία, αυταπόδεικτα, γι' αυτό το λόγο δεν επέμεινε πιθανότατα, και δεν τα διευκρίνισε, όπως ίσως θα έπρεπε.

Για όλα αυτά, το «Η Ιστορία μας 1840-1922», προσπάθησε να δώσει κάποιες απαντήσεις, να ρίξει λίγο φως, από εκείνο το άπλετο και ευεργετικό φως που πήρε από την αίγλη και τη γοητεία του «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία». Όσο μπόρεσα, όσα κατάφερα να κατανοήσω, παραθέτοντας την ύλη όσο πιο απλά μπορούσα, για να κατανοήσω τα ζητήματα πρώτος εγώ, και απλοποιώντας το υλικό μου.

Γι' αυτόν ακριβώς τον σκοπό, ώστε κατανοώντας τα ο ίδιος να μπορέσουν να τα κατανοήσουν και οι αναγνώστες της «Ιστορίας μας 1840-1922». Και πρώτα-πρώτα, γιατί από 1840, όπως το γράφω στον τίτλο του βιβλίου, και όχι πιο νωρίς; Η απάντηση είναι εύκολη. Γιατί πριν από το 1840 οι πληροφορίες για τη Μάκρη ιδιαίτερα, αλλά και για το Λιβίσι είναι ελάχιστες. Και φαίνεται ότι μέχρι εκείνη τη στιγμή η Μάκρη ήταν ένα ψαροχώρι μικρό και άσημο σαν πόλη και σαν λιμάνι. «Η Μάκρη γύρω στα 1850 ήταν ένα ασήμαντο λιμάνι», γράφει η Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου στην «Εισαγωγή» στα «Παραμύθια» της, (1976). Με το λιμάνι της έρημο από κίνηση και καράβια, πνιγμένα μέσα στα έλη της, και την ελονοσία που θέριζε, τις «θήρμες», και που ανάγκαζε τους λίγους κατοίκους της να πάρουν το δρόμο, το «Τογρού», και να ανεβούν στο Λιβίσι τα καλοκαίρια για να αποφύγουν τα κουνούπια, και την ελονοσία. Από το 1840-1850 και πάλι οι ελάχιστες μαρτυρίες αναφέρουν ότι γίνεται μια αθρόα μετακίνηση, όχι μετοίκηση, για άγνωστους σε μας λόγους, από το Λιβίσι προς τη Μάκρη, ανθρώπων δραστήριων, εμπόρων, τεχνητών και επιχειρηματιών, και γύρω από το λιμάνι της, (τη Σκάλα, το Κορδόνι), στην παραλία, χτίζονται κτίρια, αποθήκες, εργαστήρια, τελωνεία κλπ. Αντίστοιχα και άλλοι από τα γύρω νησιά, τα Δωδεκάνησα, Σύμη, Καστελόριζο, και Ρόδο, έρχονται και εγκαθίστανται στη Μάκρη, η οποία ουδέποτε έχασε την ΜακρηνοΛιβισιανή της προέλευση. Γιατί το Λιβίσι είναι η κοιτίδα των ΜακρηνοΛιβισιανών. Σχεδόν όλοι οι Μακρηνοί, είναι και Λιβισιανοί, και είχανε σπίτια και εργαστήρια και στη Μάκρη και στο Λιβίσι. Στη Μάκρη επίσης, σε όλη την ιστορία της σαν πόλης, επικρατούν κατά συντριπτική πλειοψηφία οι αυτόχθονες Μακρηνοί και Λιβισιανοί, ώστε, όπως γράφει ο Σάββας Πασχαλίδης στο κεφάλαιο για την «Αδελφότητα»

Λιβισίου-Μάκρης, η Μάκρη να αποτελεί «την Τέταρτη Γειτονιά» του Λιβισιού» (Σημ: Το Λιβίσι είχε 3 Γειτονιές: την Πάνω, την Μέση και την Κάτω). Αλλά και εδώ υπάρχουν άπειρα τα ερωτηματικά: Η Μάκρη είχε, και τότε που αναφερόμαστε, στα 1840-1850, τη δική της Δημογεροντία, τη δική της δηλαδή αυτοδιοίκηση, σύμφωνα με τα οθωμανικά πρότυπα; Είχε δηλαδή τις δικές της αρχές, Προεστό (Μουχτάρη), Δημογεροντία κλπ; Διαβάζουμε επίσης στα «Παραμύθια» της Καλλιόπης Μουσαίου-Μπουγιούκου, ότι μετά από μια μεγάλη πυρκαγιά, το 1875, η πόλη (η Μάκρη) χτίζεται με ρυμοτομικό σχέδιο, και τότε ένα άλλο κύμα μετοίκων από τα Δωδεκάνησα έρχονται στη Μάκρη για να βρουν δουλειά, «και γρήγορα αφομοιώνονται με τους Λιβισιανούς», όπως γράφει επίσης. Με τους Λιβισιανούς, γράφει, όχι με τους Μακρηνοί, γιατί οι Μακρηνοί είναι Λιβισιανοί, προέρχονται από το Λιβίσι. Μια άλλη μαρτυρία από τον Λαμέρα αυτή τη φορά, μας λέει ότι στη «στάση» κατά του «καϊμακάμη» της Μάκρης, του 1878 με αρχηγό τον Απόστολο Βασιλειάδη, «οι προύχοντες Έλληνες και Τούρκοι (της Μάκρης) απελπίσαντες, ... και ημέραν τινά, μεταβάντες εν σώματι εις το Διοικητήριον, καθήρεσαν εν ονόματι του σουλτάνου τον Διοικητήν και αντ' αυτού ανηγόρευσαν προσωρινόν Διοικητήν τον εκ των Τούρκων στασιαστών, Χατζή Χαλήλ εφέντην» (σελ.27). Η επίσης σπουδαία πληροφορία, σχετική με αυτό το επεισόδιο του 1878, είναι ότι τελικά ο Απόστολος Βασιλειάδης που θεωρήθηκε, όπως και ήταν, ο αρχηγός αυτής της «στάσης» μετά από φυλακίσεις και περιπέτειες 14 μηνών και 40 ημερών στις φυλακές Σμύρνης και Κων/πολης, τελικά απηλλάγη, «δια διαφόρων μέσων», δηλαδή μπαχτσίς-δωροδοκιών. Και όχι μονάχα, αλλά και «εν μέρει δια της επεμβάσεως της Γαλλικής Πρεσβείας, ήτις ειδικότερον

ενδιαφέρετο υπέρ του αρχηγού της στάσεως Απόστολου Βασιλειάδου, διερμηνέως του εν Μάκρη Γαλλικού Υποπροξενείου»... όπως γράφει επίσης. Επομένως στη Μάκρη τουλάχιστον το 1878 είχε συσταθεί γαλλικό υποπροξενείο του οποίου διερμηνέας ήταν ο δαιμόνιος Μακρηνός Βασίλειος Βασιλειάδης.

Αλλά για να έχει ένα λιμάνι γαλλικό υποπροξενείο θα πρέπει να ήταν ένα λιμάνι ενεργό, με κίνηση μεγάλη, ναυτική και εμπορική. Μια άλλη πληροφορία που έχουμε και αυτή από τον Λαμέρα, που μάλλον απλοποιεί το ζήτημα, είναι η εξής. Γράφει στο «Μάκρη και Λυβήσι» σελ. 24: «Αι Αρχαί (εννοεί οι αρχές της Κοινότητας) έδραν είχαν την Μάκρην. Κατά το θέρος όμως ανήρχοντο εις Λυβήσιον, τούτο δε μέχρι του 1880, ότε και κατά το θέρος παρέμενον εις Μάκρην». Και με την διευκρίνιση επίσης ότι στο Λιβίσι, ούτε διοικητικός, ούτε δικαστικός, ούτε αστυνομικός υπάλληλος (Τούρκος δηλαδή) υπήρχε. Που σημαίνει ότι, οι «αρχές» αυτές, τουλάχιστον, οι Προεστοί, Δημογεροντία κλπ. ήταν οι ίδιες και στη Μάκρη και στο Λιβίσι, τουλάχιστον μέχρι το 1880.

Ός προς το αξίωμα των Προεστών (Μουχτάρηδων), αλλά και των Δημογερόντων και Εφοροδημογερόντων, υπάρχει επίσης μια σχετική σύγκυση, γιατί άλλες πληροφορίες μας δίνουν σχετικά οι Λαμέρας, Σάββας Πασχαλίδης και Νικ. Εμμ. Καραγεωργίου, και ως προς τον αριθμό τους, και ως προς των τρόπο εκλογής τους. Πώς εκλέγονταν δηλαδή και από ποιους, το χρόνο θητείας τους, και τα καθήκοντά τους. Επίσης ποιος ήταν ο ρόλος του μητροπολίτη Πισσιδίας, μετέπειτα επισκόπου Μάκρης και Λιβισίου, στα θέματα όχι μονάχα του ιερατείου, και τα σχετικά με τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο των πολιτών, αλλά και σχολείων, διορισμού δασκάλων κλπ.

Την σύγκυση περί των δυο, διδύμων Κοινοτήτων Μάκρης και Λιβισίου εντείνουν σχετικά παραθέματα των βιβλίων και από τους δυο βασικούς συγγραφείς της Ιστορίας μας, του Κων/νου Λαμέρα και του Σάββα Πασχαλίδη.

Γράφει π.χ. ο Κων/νος Λαμέρας (σελ. 55): Μέχρι το 1892 ο διορισμός των διδασκάλων αμφοτέρων των κοινοτήτων εγένοντο εν κοινή συνελεύσει των Εφοριών Μάκρης και Λιβισίου, υπό την προεδρίαν του αρχιερατικού επιτρόπου. Από του 1892 εγένοντο κεχωρισμένως... Και αλλού, τόσο στις σελ. 126 και 127, όσο και στη σελ.132 παρατίθενται έγγραφα που γράφουν «Εφορία Σχολείων Λιβισίου» και «Εφορία Σχολείων Μάκρης», αντίστοιχα. Επομένως έχουμε δυο χωριστές Εφορείες, Μάκρης και Λιβισίου.

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι οι Κανονισμοί, βάσει του οποίου διοικούνταν οι ελληνοχριστιανικές Κοινότητες στη Μ. Ασία, θα πρέπει να τροποποιήθηκαν με το χρόνο. Στη Μάκρη και στο Λιβίσι θα πρέπει οι τροποποιήσεις αυτές να ήταν γενναίες εις όφελος του λαού. Ο πρώτος που τροποποίησε τον Κανονισμό αυτό, την «Πλάκα», όπως την ονόμαζαν, ήταν ο Βασίλειος Ι. Σαράφης, ο Μεγάλος Γιατρός, ο οποίος ήταν και ο εισηγητής της Εφοροδημογεροντίας, που ήταν μια βαθιά ανάσα για την πρόοδο και εν συνεχεία την άνθιση της παιδείας εκεί. Μετά από αυτόν όπως πολύ εύστοχα αναφέρει ο Σάββας Πασχαλίδης (σελ.274) ήταν ο επίσης φωτισμένος Δάσκαλος Θεόφ. Παπαδουλής, που αφήρεσε από τον μητροπολίτη την εξουσία του διορισμού δασκάλων στα Σχολεία.

Σε σχέση τώρα με την «Πλάκα», τον αρχικό αυτό Κανονισμό αυτοδιοίκησης των Κοινοτήτων Μάκρης και Λιβισίου, αυτός δεν ήταν μονάχα για τους φόρους, αλλά και ένα είδος

Ληξιαρχείου του πληθυσμού. Το Ληξιαρχείο αυτό το είχαν ως κόρη οφθαλμού οι Τούρκοι για να έχουνε στο χέρι τους ραγιάδες, κυριότερα για τους φόρους, αλλά και για άλλα, οφειλές, στρατεύσεις κλπ. Στο Λιβίσι μάλιστα, όπως γράφει ο Νικ.Εμμ.Καραγεωργίου υπήρχε και ειδικός κοινοτικός υπεύθυνος, ο Ταξιλόγος, που κράταγε με μεγάλη συνέπεια αυτό το κιτάπι. Τι έγινε λοιπόν αυτό μέσα στην αναμπουμπούλα της «Εξόδου» όπου στο Λιβίσι και στη Μάκρη δεν υπήρχε ούτε παπάς για να θάψει τους νεκρούς πατριώτες; Αν χάθηκε από τα χέρια των Ελλήνων, ασφαλώς βρίσκεται στα χέρια των Τούρκων της εποχής όπως και των σημερινών απογόνων τους. Επομένως είναι καιρός να ψάξουμε να το βρούμε αυτό το Ληξιαρχείο. Έτσι θα μάθουμε, ποιοι και πόσοι ήμασταν εκεί. Πόσοι χάθηκαν όλα αυτά τα χρόνια, με δυο γενικές επιστρατεύσεις, 1909 και 1914 όλων των ανδρών, και όλων των ηλικιών, άξιες να ξεθεμελιώσουν οποιαδήποτε, κοινωνική και οικονομική τάξη και οργάνωση. Με δυο εξορίες οικογενειών επίσης, το 1915 και 1917, και μια γενική εξορία το 1921 όλου των άρρενος πληθυσμού που είχε απομείνει στη Μάκρη και στο Λιβίσι. Να δούμε πόσοι ήμασταν εκεί και πόσοι τελικά ήρθαμε εδώ. Ποιοι και πώς. Πόσοι ήρθαν στην πατρίδα και πόσοι έμειναν και μάλιστα άταφοι, εκεί. Γιατί βλέποντας την απογραφή του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους του 1923-1924, στο βιβλίο του Τάσου Κακλαμάνη, βλέπω μονάχα γυναικόπαιδα και ελάχιστους νοικοκυραίους υπερήλικες, απόδειξη ότι είχε γίνει συστηματική φυσική εξόντωση του άρρενος πληθυσμού εκεί. Πράγμα που το ξέρουμε καλά, αλλά δεν έχουμε ακόμα τους αριθμούς. Για να καταλάβουμε το μέγεθος εκείνου του γεγονότος. Από τις απώλειές μας... Και «διηγώντας» τα, δυστυχώς...

**Ρένα Παπαντωνίου - Βελισσαρίου : «Όσα Σάρωσε η
Θύελλα» (μυθιστόρημα) Εκδ. Λεξίτυπον 2014**

Ως ιστορικό μυθιστόρημα χαρακτηρίζει η συγγραφέας του Ρένα Παπαντωνίου–Βελισσαρίου το «Όσα Σάρωσε η Θύελλα», όπως και είναι. Ένα μυθιστόρημα-ντοκουμέντο για όσα συνέβησαν στη μικρασιατική της πατρίδα τη Μάκρη και το Λιβίσι της Μ. Ασίας από το 1908 ως το 1922, γεγονότα και καταστάσεις που βίωσε η ίδια, καθώς και άλλα που άκουσε από τους βασανισμένους πατριώτες της, αυτόπτες και μάρτυρες αυτής της περιόδου.

Το μυθιστόρημα έχει την αμεσότητα της μαρτυρίας και άλλο τόσο την αυθεντικότητα της βίωσης και της συμμετοχής της συγγραφέα του στα γεγονότα. Είναι γραμμένο με νηφαλιότητα και χάρη, με αίσθημα και συγκίνηση, όπου τα ιστορικά στοιχεία κυριαρχούν. Το μυθιστόρημα «Όσα σάρωσε η Θύελλα» στην ουσία είναι η ζωή, και οι περιπέτειες ενός ερωτευμένου ζευγαριού δασκάλων, του Δημήτριου και της Δέσποινας, μέσα σε μια απίστευτη δίνη, διώξεων, παράλογης βίας, και αλλεπάλληλων αποχωρισμών, λόγο εξοριών του Δημήτριου, τις οποίες η αγαπημένη του Δέσποινα βιώνει και πολλές φορές συμμετέχει παρ’όλες τις αφάνταστες δυσκολίες και τους κινδύνους αυτής της εποχής.

Ας πάρουμε την αφήγηση ως ιστορικό γεγονός, με τη σειρά. Στην αρχή, και μέχρι το 1908, η κατάσταση στις δυο δίδυμες ελληνικές Κοινότητες της Μ. Ασίας, στη Μάκρη και στο Λιβίσι, είναι όλα καλά και ήσυχα. Οι χριστιανοί κάτοικοί τους, με την παρουσία, τη διδασκαλία, και το παράδειγμα του Δάσκαλου του Μιχαήλ Μουσαίου, με το οποίο ενέπνευσε τους μαθητές του, ιερείς, επιστήμονες, ευεργέτες και δημογέροντες της

Κοινότητας, γνωρίζουν μέρες καλές και ο τόπος μια πρωτοφανή άνθιση της παιδείας και του πολιτισμού τους, αλλά και μια άλλη, αντίστοιχη, στο εμπόριο και στην οικονομία. Η Δέσποινα, μετά από 4-5 χρόνια σπουδών και υπότροφος του Ν. Λουιζίδη στο Αρσάκειο της Αθήνας, επιστρέφει το 1908 αριστοβάθμια δασκάλα στην πατρίδα της το Λιβίσι και αμέσως διορίζεται από την Δημογεροντία στο Παρθεναγωγείο που έχει ιδρύσει ο ευεργέτης Ν. Λουιζίδης στη Μάκρη. Μερικά χρόνια πιο μπροστά είχε επιστρέψει στη μικρή του πατρίδα στο Λιβίσι ο δάσκαλος Δημήτριος, απόφοιτος αυτός του Διδασκαλείου της Αθήνας. Η Δέσποινα είναι μια πολύ όμορφη και ελκυστική νέα, είκοσι περίπου ετών, όμορφη όσο και δυναμική, γι' αυτό γίνεται το αντικείμενο διεκδίκησης των πιο πλούσιων και μορφωμένων νέων της Κοινότητας. Θα διαλέξει εκείνον που της αρέσει, αλλά και που της αντιστοιχεί περισσότερο, κι αυτός είναι ο Δημήτριος. Από εκεί και πέρα το ζευγάρι θα υποστεί όλες τις συνέπειες του παραλογισμού της εποχής του, αλλά και θα αποδείξει τον άρρηκτο δεσμό που το συνδέει. Ο Δημήτριος, αυθαίρετα και χωρίς απόδειξη καμία, θα κατηγορηθεί για ασέβεια στην τούρκικη σημαία, και παρά τις διαμαρτυρίες των συναδέλφων του θα εξοριστεί για ένα ολόκληρο χρόνο στο Δενισλή και θα επιστρέψει το 1910 στην πατρίδα. Το 1914 γεννιέται το πρώτο τους παιδί, η συγγραφέας του μυθιστορήματος. Ακολουθούν πολλά, πραγματικά γεγονότα, οι κινήσεις των πατριωτών στη Μάκρη και στο Λιβίσι, ο κανονιοβολισμός του Ντιπόι του στρατόπεδου των Τούρκων με τα πυρομαχικά και τα καύσιμα του τούρκικου στρατού στη Μάκρη, η κάλυψη των πατριωτών στην ενημέρωση των συμμάχων, και άλλα πολλά. Ο Δημήτριος μετέχει σε όλα αυτά. Μετά από όλα αυτά στη Μάκρη και στο Λιβίσι επικρατεί το χάος. Υποψίες, κατηγορίες, διώξεις,

συλλήψεις, βιαιοπραγίες. Οι οικογένειες των παλικαριών που στέλνονται στα αμελέ-ταμπουρού και ξέρουν, πως δεν θα γυρίσουν πίσω ζωντανοί και τελικά δραπετεύουν, υφίστανται διώξεις και βιαιοπραγίες, αλλά και εξορίες.

Το 1916 η δεύτερη εξορία και των δυο τους αυτοί τη φορά, της Δέσποινας και του Δημήτριου, στο Δενισλή. Γιατί; Γιατί ήταν δάσκαλοι και μάθαιναν γράμματα στα παιδιά! Τον Δημήτριο τον έβαλαν φυλακή και στη Δέσποινα της έδωσαν άδεια να νοικιάσει και να μείνει στην πόλη. Στη δίκη του Δημήτριου από το στρατοδικείο στο Δενισλή, εμφανίζεται σωτήρας του, ο Βασίλειος Μουσαίος, συγγενής από την γυναίκα του τη Δέσποινα, γιατρός στη Σμύρνη και Αρχίατρος του τούρκικου στρατού με το βαθμό του πασά. Έτσι μετά από δυο χρόνια εξορία επιστρέφουν και πάλι στη Μάκρη.

Μα τα βάσανά τους δεν τελειώνουν εδώ, ίσα-ίσα. Τον Νοέμβρη του 1921, ο Δημήτριος, εξορίζεται και πάλι, μαζί με άλλους 480 πατριώτες του ΜακρηνοΛιβισιανούς, από 12 ως 70 ετών, με προορισμό την Καισάρεια της Μ. Ασίας, πορεία μέσα στον χειμώνα. Ακολουθούν σκηνές απόγνωσης και αποχωρισμού και στη συνέχεια οι περιγραφές μιας μαρτυρικής πορείας, που κατά τη διαδρομή της οι εξόριστοι βιώνουν μαρτύρια κόλασης. Φτάνοντας στην Καισάρεια, παραμονές Χριστουγέννων, ο Δημήτριος έχει την τύχη να γνωριστεί με ένα πλούσιο Έλληνα επιχειρηματία της περιοχής, ο οποίος θα τον πάρει μέσα από το μπουλούκι των απελπισμένων συμπατριωτών του ,και θα τον εγκαταστήσει στο σπίτι για να γίνει δάσκαλος του γιου του το Γερβάσιου.

Με την ανακωχή, τον Σεπτέμβρη του 1922, ο Δημήτριος μέσα από χίλιους κινδύνους και περιπέτειες, θα κατέβει μέχρι τη

Μερσίνα, όπου μαζί με άλλους εξόριστους, θα περιμένει το πλοίο «Καβάλα» να τον πάρει και θα έρθει στην Ελλάδα. Στον Πειραιά, όπου θα αποβιβαστεί τελικά, θα έρθει σε συνεννόηση με την οικογένεια του Βασίλειου Μουσαίου, θα φιλοξενηθεί για μια νύχτα στο σπίτι του στην Αθήνα, όπου θα πληροφορηθεί, ότι η Δέσποινα με τα παιδιά τους, έχει εγκατασταθεί ήδη στην Τζιά, στο σχολείο της οποίας έχει ήδη διοριστεί δασκάλα, μετά από συντονισμένες της ενέργειες. Στη Τζιά θα εγκατασταθεί η οικογένειά τους για κάποια χρόνια, θα αγαπήσουν τους κατοίκους τους νησιού, και θα προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, ώσπου να εγκατασταθούν μόνιμα πια στη Νέα Φιλαδέλφεια.

Το μυθιστόρημα «Όσα Σάρωσε η Θύελλα» της Ρένας Παπαντωνίου-Βελισσαρίου, εκτός της αξίας του ως μυθιστορήματος-ντοκουμέντου, έχει και άλλες πολλές πτυχές, τις οποίες αξίζει να αναφέρουμε και να επισημάνουμε. Έχει μια προφανή ειλικρίνεια, αλήθεια, αλλά και συγκίνηση. Μια αμεσότητα επίσης χαρακτηριστική. Μέσα στη διήγηση αναμιγνύονται εκτός από τα ιστορικά και πολλά λαογραφικά στοιχεία, ζωγραφίζονται χαρακτήρες, προβάλλονται εκφράσεις τοπικές, του γλωσσικού ιδιώματος, καθώς και νοοτροπίες της εποχής. Η φυσιογνωμία της Δέσποινας, της δασκάλας, που σχεδόν δεσπόζει στο μυθιστόρημα, είναι καθοριστική, ένας χαρακτήρας δυνατός, ελεύθερος, συναισθηματικός, με γενναιότητα, ειλικρίνεια και σθένος. Με μια αφοσίωση στον Δημήτριο συγκινητική. Τον παραδέχεται και τον αγαπάει πραγματικά, και ενώ είναι τόσο δυναμική, μένει μισό, βήμα πίσω του. Και αγάπη, αγάπη και σεβασμός, στις οικογενειακές σχέσεις και τους αδελφικούς και άλλους δεσμούς.

Πραγματικά, το «Όσα Σάρωσε η Θύελλα», ας μας σταθεί, γνώση και δίδαγμα για πολλά, που έχουν αλλάξει σήμερα δυστυχώς. Δίδαγμα και παράδειγμα για πολλά...

Σημείωση: Αξίζει να σημειωθεί ότι το «Όσα Σάρωσε η Θύελλα» βγήκε δέκα τέσσερα χρόνια μετά το θάνατο της Ρένας Παπαντωνίου-Βελισσαρίου, δαπάναις των ανηψιών της Βασίλη Πλ.Μουσαίου, Μαρίκας Φαμελιάρη και Κλεοπάτρας Σαραντινίδου-Αντωνοπούλου, δείγμα και αυτό των οικογενειακών δεσμών που τους συνέχει και τώρα σαν οικογένεια.

Χαλάνδρι, 1/11/2020

Μιχ. Π. Δελησάββας

Οι επωδοί (τα ρεφραίν) των τραγουδιών της μουσικής μας παράδοσης

Δεν ήτανε μεγάλη η μουσική παράδοση των ΜακρηνοΛιβισιανών, σε έκταση και αριθμό, τραγουδιών, σκοπών και μελωδιών, όπως και των χορών τους. Άλλωστε η δυνατότητα για διασκεδάσεις, γλέντια και χορούς ήτανε περιορισμένη στη Μάκρη και στο Λιβίσι, μέσα στις συνθήκες όπου οι κάτοικοί τους ως Έλληνες χριστιανοί, ζούσαν και επιβίωναν. Παρ' όλα αυτά οι ΜακρηνοΛιβισιανοί σαν λαός, δεν υστερούσαν καθόλου στο να εκφραστούν και να διασκεδάσουν και με αυτό τον τρόπο, βασικό άλλωστε για τη ζωή τους, με χορό και με τραγούδια, αποσπώντας από μια ιδιαίτερα σκληρή και αυθαίρετη εξουσία, απαγορευτική σε όλα, αυτή τη δυνατότητα.

Οι ΜακρηνοΛιβισιανοί δεν είχαν πανηγύρια, όπως τα εννοούμε εμείς σήμερα. Αν όμως δει κανείς τα πράγματα με μια άλλη ματιά, και τα εξετάσει κάτω από την επιφάνεια, θα δει ότι δεν έχαναν την ευκαιρία να τραγουδήσουν, να διασκεδάσουν, και να γλεντήσουν. Θα δει κανείς και θα αντιληφθεί, πως γι' αυτό το σκοπό (να τραγουδήσουν δηλαδή ομαδικά και να διασκεδάσουν), χρησιμοποιούσαν τους πιο κατάλληλους τρόπους, για να μην προκαλέσουν τους δυνάστες τους, επενδύοντας τα πανηγύρια τους με θρησκευτικές γιορτές (Πάσχα, τη 2^η και την 3^η μέρα του Πάσχα στο πανηγύρι των «Ευκόλων»), με τα γλέντια τους στους γάμους, (τις «χαρές»), με τα πασκούνια, και ακόμα πιο συχνά με τις «Μαντινάδες», που ήτανε περαντζάδες τη νύχτα, με τραγούδια και όργανα,

στα σοκάκια του Λιβισιού, όπως επίσης και στις ονομαστικές γιορτές τους, που πολλές φορές κατέληγαν σε τσιμπούσι και γλέντι.

Η γκάμα των τραγουδιών της παράδοσής μας, ενώ και πάλι φαίνεται φτωχή, εντούτοις δεν είναι. Αντίθετα είναι εκτεταμένη, μεγάλη θα έλεγα, όταν π.χ. στην τελευταία κατάταξη των τραγουδιών και των σκοπών, που επιχειρήσαμε τελευταία, το 2020, καταγράψαμε περί τους 60 σκοπούς και μελωδίες, του γάμου, της σούστας, επαινετικά, ερωτικά, «εγγιχτικά», μαντινάδες, του θρησκευτικού κύκλου, της ξενιτειάς, μοιρολόγια, κ.ά. Πολλά από τα τραγούδια και σκοποί της μουσικής μας παράδοσης, είναι επηρεασμένα από ξένες επιδράσεις, κυρίως από τον γειτονικό δωδεκανησιακό χώρο, των νησιών της Δωδεκανήσου, Ρόδο, Καστελόριζο, Σύμη, όπως και από την Κύπρο, αλλά και από τη Σμύρνη, και από άλλα νησιά επίσης, όπως και από την κυρίως Ελλάδα. Τα τραγούδια, οι παροιμίες και τα παραμύθια, όπως είναι γνωστό, αποτελούν τους βασικούς εκφραστές της νοοτροπίας, του ψυχισμού, των πεποιθήσεων, του χαρακτήρα, όπως και της καλλιτεχνικής κλίσης και διάθεσης του λαού, που είναι ο φορέας και εκφραστής τους. Στα τραγούδια και στις μελωδίες της μουσικής παράδοσης του Λιβισιού και της Μάκρης της Λυκίας της Μ. Ασίας, σαν ύλη και σαν περιεχόμενο, σαν «αντικείμενό» τους δηλαδή, έχουμε ό,τι ακριβώς και στα αντίστοιχα τραγούδια των περιοχών που αναφέρθηκαν. Είναι τραγούδια ερωτικά, επαινετικά, της τάβλας, της ξενιτειάς, του θρησκευτικού κύκλου, ηρωικά κ.ά. Εδώ όμως έχουμε και μια εμφανή ιδιαιτερότητα, που είναι η εξής:

Πολλά τραγούδια αυτής της παράδοσης είναι μεν ερωτικά, επαινετικά κλπ, αλλά και πολλά σε ένα μεγάλο μέρος τους

είναι εύθυμα και περιπαιχτικά, πειρακτικά, σατιρικά. Με μια ευτράπελη διάθεση διάχυτη και πολλές φορές επικρατούσα, που εκφράζει ακριβώς τη σατιρική διάθεση και το σκωπτικό πνεύμα, που χαρακτήριζε τους ίδιους τους ΜακρηνοΛιβισιανούς, σαν λαό. Το ίδιο βέβαια παρατηρείται και στις παροιμίες, όπως και στα παραμύθια της παράδοσης. Όμως στα τραγούδια, αυτή η διάθεση φαίνεται να είναι ακόμα πιο εμφανής.

Ένα άλλο στοιχείο, που χαρακτηρίζει ως ένα σημείο τα τραγούδια της μουσικής μας παράδοσης, είναι τα ρεφραίν, οι επωδοί πολλών τραγουδιών, που ενισχύουν αυτή την ιδιαιτερότητα.

Το ρεφραίν και στα Λιβισιανά τραγούδια, όπως και σε όλα τα τραγούδια που έχουν αυτό το στοιχείο, είναι το τμήμα εκείνο του τραγουδιού, συνήθως το τελικό, ή και το ενδιάμεσο από δυο διαδοχικά δίστιχα, που επαναλαμβάνεται, δίνοντάς του όλη τη δύναμη ή τονίζοντας την ουσία του περιεχομένου του, δίνοντας ακόμα και τον χαρακτηρισμό του τραγουδιού. Είναι η επωδός του τραγουδιού, που με την επανάληψή της έχει τη δυνατότητα να χρωματίσει και να καταξιώσει συναισθηματικά το περιεχόμενο, το στίχο δηλαδή και την ουσία του τραγουδιού, αλλά και τη μελωδία του.

Στη ΜακρηνοΛιβισιανή μουσική παράδοση, δεν έχουν όλα τα τραγούδια ρεφραίν, υπακούοντας ίσως στον αντίστοιχο ρυθμό ή στην μελωδία. Τα ρεφραίν είναι προνόμιο θα έλεγε κανείς στις «Μαντινάδες», και λιγότερο στα άλλα είδη. Από την κατηγορία των «Μαντινάδων», ρεφραίν καταγράφουμε στα τραγούδια «Ξύπνα μαυροματούσα μου», «Έρχομαι κι εσύ κοιμάσαι», «Απόψε θε να τραγουδώ», «Καλέ φως μου».

Ακολουθούν, τα «Πιρνάριν πλουμισμένον», « Έ, Μαριά Κανακαριά», «Χάτε καλέ για τον Θεόν». Επίσης ο «Ζεϊμπέκικος», το «Αμάν, αμάν μην το λες», όπως και άλλα πολλά.

Στην έρευνά μας από την υπάρχουσα μέχρι αυτή τη στιγμή ύλη, αριθμήσαμε περί τα 43 (σαράντα τρία) ρεφραίν από δέκα οκτώ (18) τραγούδια, αντίστοιχα. Όπως καταλαβαίνει κανείς, ένα τραγούδι μπορεί και να έχει αριθμό ρεφραίν και πέραν του ενός, όπως και ρεφραίν από άλλα τραγούδια, που και αυτό αποτελεί επίσης μια επιπλέον ιδιαιτερότητα αυτού του φαινομένου. Το φαινόμενο αυτό ευνοείται κατά τη γνώμη μας από τους στίχους των τραγουδιών της παράδοσής μας, που είναι τονισμένα στον (εθνικό) μας 15/σύλλαβο, στη φόρμα των τραγουδιών που είναι δίστιχα, που έχουν δηλαδή αυτή τη μορφή, καθώς και στη μελωδία τους επίσης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα και κατάλληλο για τον σχολιασμό όλων των παραπάνω, είναι το κλασικό τραγούδι της παράδοσής μας, το «Έρχομαι κι εσύ κοιμάσαι», που ανήκει στις «Μαντινάδες», και ήταν ευρύτατα γνωστό και αγαπητό στους προγόνους μας. Το «Έρχομαι κι εσύ κοιμάσαι» έχει τουλάχιστον τρία ρεφραίν, όπως τουλάχιστον καταγράφονται στα «Λαογραφικά» μου του 1986, και τα ρεφραίν αυτά είναι τα εξής:

- (1) «Γυαλένιος είσαι μαστραπάς | κι όποιονε δεις τον αγαπάς»,
- (2) «Σταυρό, σταυρό, σταυρώνομαι | για σένα ξημερώνομαι», και
- (3) «Για δεσ κορμί, για δεσ λαιμόν | που γράφουν πάνω σκοτωμόν».

Η σχέση τους τώρα με αντίστοιχα δίστιχα αυτού του ίδιου του τραγουδιού, που προηγούνται αυτών των τριών ρεφραίν, όπως διαπιστώνει κανείς, είναι τελείως χαλαρή ή μάλλον ανύπαρκτη. Για του λόγου το αληθές: Του πρώτου ρεφραίν «Γυαλένιος είσαι μαστραπάς» κλπ., προηγείται το δίστιχο: «Έρχομαι κι εσύ κοιμάσαι | μέσα στ' άσπρα γιασεμιά | Ξύπνα που να ζεις και νάσαι | φουντωτή μου λεμονιά» ρεφραίν: «Γυαλένιος είσαι μαστραπάς κι όποιονε δει τον αγαπάς».

Το ίδιο παρατηρείται και στα επόμενα δίστιχα του τραγουδιού, όπου ας σημειωθεί επίσης, ότι σε όλα αυτά τα τραγούδια που αναφέραμε, το τραγούδι παίρνει την ονομασία του από το σκοπό, τη μελωδία του και από το βασικό δίστιχο, πχ. «Έρχομαι κι εσύ κοιμάσαι», «Γλυκοχαράζει ο αυγερινός», «Ξύπνα μαυροματούσα μου», «Βρυσάκι μου του Τουραπή», «Πιρνάριν πλουμισμένον» κλπ. Όμως σε πολλά τραγούδια η ονομασία μπαίνει από το ρεφραίν του τραγουδιού, όπου το ρεφραίν αυτό σημαίνει και τη μελωδία του, το σκοπό του, όπως π.χ. στα τραγούδια: «Της γης τα χορταράκια», «Έ, Μαργιά κανακαριά», «Χάτε καλέ για τον Θεόν», «Αμάν, αμάν, μην το λες» (ζεϊμπέκικο), «Παναγιά μου, Παναγιά μου» κ.ά. Σαν ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα στενής σχέσης του ρεφραίν με το τραγούδι αυτό καθ' αυτό είναι το «Της γης τα χορταράκια», που έχει ως εξής:

«Ξύπνα μαυροματούσα μου | κι ήρθα στη γειτονιά σου | χρυσά πλεξούδια σουφέρα | να πλέξεις στα μαλλιά σου» ρεφραίν: «Της γης τα χορταράκια | τα μαγειρεύουνε | τα τρων τα κοριτσάκια | κι άντρα γυρεύουνε».

Εδώ έχουμε ένα ωραίο ερωτικό τραγούδι, όπου το ρεφραίν που το χαρακτηρίζει, είναι περιπαικτικό και αστείο, με όλη την ελαφράδα της σάτιρας ενός βασικού ανθρώπινου συναισθήματος, του έρωτα. Το επίσης σπουδαίο είναι, ότι στις επόμενες στροφές αυτού του τραγουδιού, του «Της γης τα χορταράκια», υπάρχουν ερωτικά δίστιχα, αλλά και ρεφραίν, πολύ όμορφα και ιδιαίτερης ποιητικής αξίας, όπως, το:

«Αν θέλεις ν' αγαπιόμαστε κρυφά από τους γειτόνους |
βάλε δεντρί στην πόρτα σου | να κρύβομαι στους κλώνους»
ρεφραίν: «Έλα πουλί μου ,έλα | έλα στον ποταμό | εσύ να
πλένεις ρούχα | κι εγώ να τραγουδώ» |.

Καθώς και το επόμενο δίστιχο:

«Η μάνα σου μου τάδωσε τα μήλα στο μαντίλι | και
μούδωσε παραγγελιά | να σε φιλώ στα χείλη». ρεφραίν:
«Τα μαύρα σου τα μάτια | κι ο άσπρος σου λαιμός | αυτά τα
δυο με κάμαν και γίνομαι λωλλός (τρελός)» ...

Τα ρεφραίν στα τραγούδια της παράδοσής μας, είναι είτε βαθύτατα ερωτικά, είτε περιπαικτικά και ελαφρά και σχετικά ή άσχετα και ανεξάρτητα από το περιεχόμενο των τραγουδιών, πάντοτε όμως σε στενή και οργανική σχέση με αυτά, και αποτελούν μια ιδιαιτερότητα για το χαρακτήρα της μουσικής μας παράδοσης, άξια να ερευνηθεί και να εκτιμηθεί όπως της αξίζει.

Παράρτημα:

Δείγμα των ρεφραίν από τα τραγούδια της μουσικής μας παράδοσης (κατ' επιλογήν)

«Έρχομαι κι εσύ κοιμάσαι» ρεφραίν:

- «Σταυρό σταυρόν σταυρώνομαι | για σένα
ξημερώνομαι»
- «Λιβισιανό μου πέραμαν | έχ(ε)ι καλόν ξημέρωμαν»
- «Για δεσ κορμίν για δεσ λαιμόν | που γράφουνα πάνω
σκοτωμόν»
- «Λιβισιανή μου πέρδικα | στα νύχια σου μπερδεύτηκα»
- «Γυαλένιος είσαι μαστραπάς | κι όποιονε δεις τον
αγαπάς»
- «Στα όρη βγαίνει η κάπαρη | τα λόγια σου είναι ζάχαρη»

Όπως επίσης και στο τραγούδι «Ξύπνα μαυροματούσα μου»
ρεφραίν:

- «Άστρον της αυγής | όπ' άργησες να βγεις»
- «Πάπια του γιαλού | μην αγαπάς αλλού»
- «Πάπια χήνα μου | νάχεις το κρίμα μου».

Στο τραγούδι «Απόψε θε να τραγουδώ» ρεφραίν:

- «Με τον πουνέντην τον βαρκήν | σου στέλλω γράμμαν
και χαρτίν»
- «Λιβισιανόν μου πέραμαν | έχι καλόν ξημέρωμαν»

Στο τραγούδι «Της γης τα χορταράκια» επίσης ρεφραίν:

- «Της γης τα χορταράκια | τα μαγειρεύουνε | τα τρων τα
κοριτσάκια | κι άντρα γυρεύουνε»
- «Έλα πουλί μου ,έλα | έλα στον ποταμόν | εσύ να πλένεις
ρούχα κι εγώ να τραγουδώ»
- «Το ένα δυο τρία και τ' άλλο τέσσερα | ζωήν που την
περνούμεν | εμείς τα λεύτερα»
- «Τα μαύρα σου τα μάτια | κι ο άσπρος σου λαιμός | αυτά
τα δυο με κάμαν | και γίνομαι τρελός»

Στο τραγούδι «Έ, Μαργιά, κανακαργιά» ρεφραίν :

- «Έ, Μαργιά κανακαργιά | που βάλλεις φόκκουν τα κλαδιά»
- «Ε, Μαργιά της τέτας μου | κι της συμπιθθέρας μου»
- Έβγα γιο μου στην αυλήν | να μη μι φάει του σκυλλίν»

Στο τραγούδι «Πιρνάριν πλουμισμένουν» επίσης ρεφραίν:

- «Η Βιργιός φουρά φτιρόν | του κιφάλιν του ξηρόν»
- «Η Βιργιός, φουρά γελέκιν | του κιφάλιν του κκελέκιν»
- «Ας ι-σπάσουν κι ας ι-σκάσουν | όσοι εν ερτούν να πιάσουν»

Στη μελωδία «Ζειμπέκιος» ρεφραίν:

- «Έλα πουλί μου πέρασε | κι αν δεν μιλήσεις χαμογέλασε»
- «Έλα κοντά, κοντούλα μου | να γιάνεις της καρδούλα μου»
- «Έλα κοντά, δεν έρχομαι | είμαι μικρό και ντρέπομαι»
- «Μανάκι μου, μανάκι μου | πονά το κεφαλάκι μου»

Στο «Αμάν, αμάν, μην το λες» επίσης ρεφραίν:

- «Αμάν, αμάν Μακρηνή | η καρδιά μου σε πονεί»
- «Αμάν, αμάν Χιώτισσα | μ'έκανες κι αρρώστησα»
- «Αμάν, αμάν Σοκιανή | η καρδιά μου με πονεί»

Στο «Φεύγεις και πας» ρεφραίν:

- «Με του γιαλού τα κύματα | σου στέλλω χαιρετίσματα»
- «Γιαλό-γιαλό πηγαίναμε | κι όλο για σένα λέγαμε»
- «Έλα πουλί μου πέρασε και πες μου καλημέρα | κι εγώ μ'εκείνην την χαράν | πιρνού την την ημέραν»...

Μιχ. Π. Δελησάββας 29/3/2021

Η άνθηση της Παιδείας στη Μάκρη και στο Λιβίσι της Μ. Ασίας, ένα «θαύμα» με πολλά άγνωστα στοιχεία

«Η παιδεία μέχρι του 1845» κατά τον Κ. Λαμέρα «διετέλει εν νηπιώδη καταστάσει». Το έργο της παιδείας στο Λιβίσι όλα αυτά τα χρόνια εκεί το είχαν αναλάβει οι ιερείς, οι οποίοι δίδασκαν στα παιδιά, που οι γονείς τους είχαν την ευχέρεια και την έφεση, το Οκτωήχι, το Ψαλτήρι και τον Απόστολο, όπως και στοιχειώδη αριθμητική. Τόπος διδασκαλίας ήταν ο νάρθηκας του ναού της αγίας Άννας, και αργότερα, δεν ξέρουμε πότε, το μάθημα γινόταν σε μια αίθουσα δίπλα από το ναό, που ονομαζόταν «Μετόχι». Εκτός όμως των ιερέων υπήρχαν και δάσκαλοι ιδιώτες, τους οποίους αναφέρει επίσης ο Κ.Λαμέρας. Ήταν ο Χατζη Παπάς Κωνσταντίνος ή Πουλιτσού, και ο γέροντας Μπαρμπα Γιάννης, που ήταν μάλιστα τυφλός και δίδασκε από μνήμης. Ένας από τους πιο γνωστούς δασκάλους προ του Μιχαήλ Μουσαίου, και σίγουρα ο πιο αξιόλογος, ήταν ο Παυλίνος Ιωαννίδης. Ο Παυλίνος Ιωαννίδης δίδαξε στο Λιβίσι από το 1845 ως το 1852, με βάση ορισμένο πρόγραμμα, και θα πρέπει να θεωρηθεί ως «ο ιδρυτής της συστηματικής διδασκαλίας» στο Λιβίσι (Κ.Λαμέρας). Είναι «ο πρώτος διδάξας συστηματικώς και επισήμως προσληφθείς ως διδάσκαλος Λιβισίου» κατά τον Σάββα Πασχαλίδη (Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία 2018 σελ. 278). Η «συστηματική» αυτή διδασκαλία, που αναφέρει ο Σάββας Πασχαλίδης είναι η αλληλοδιδασκτική μέθοδος των Ζόζεφ Λάγκαστερ και Άντριου Μπέλλ, που είχε μεγάλη διάδοση και έχαιρε μεγάλης εκτίμησης καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Αυτή θα πρέπει να ήταν και η επίσημη διδακτική μέθοδος στα πρώτα σχολεία της Ελεύθερης Ελλάδας. Μετά την έλευση του Μιχαήλ

Μουσαίου στο Λιβίσι, το 1848 τα πράγματα στην παιδεία αλλάζουν άρδην.

Ο Παυλίνος Ιωαννίδης σιγά-σιγά αποχωρεί και αναλαμβάνει διοικητικές κυβερνητικές θέσεις, κατά τον Σάββα Πασχαλίδη, άγνωστο ποιες, και το 1852 παραχωρεί τη θέση του στον Μ. Μουσαίο, που προσλαμβάνεται και αυτός επισήμως ως ο δάσκαλος της Κοινότητας. Ο Μ. Μουσαίος δεν χάνει καιρό και προχωρεί με γρήγορα βήματα στην υλοποίηση του σχεδίου, που έχει στο μυαλό του για την αναβάπτιση και αναμόρφωση της παιδείας. Τα μέτρα που προτείνει και υλοποιεί είναι τα εξής:

- 1- Η εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στην εκπαίδευση
- 2- Η διαίρεση του Σχολείου σε Αλληλοδιδασκτικό και Ελληνικό, και
- 3- Η Εφαρμογή του Εθνικού Προγράμματος Εκπαίδευσης και στο Λιβίσι, όπως εφαρμοζόταν στα σχολεία της Ελεύθερης Ελλάδας.

Με ενέργειες του Μιχαήλ Μουσαίου επίσης χτίστηκε το πρώτο σχολείο στο Λιβίσι στο λόφο «Κουνουσάτα», με 3 αίθουσες, μια για το Αλληλοδιδασκτικό και, 2 αίθουσες για το Ελληνικό. Τώρα, για κάποια από τα παραπάνω υπάρχουν διαφωνίες. Συγκεκριμένα, ο Σάββας Πασχαλίδης στο «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» 2018 (σελ. 276), υποστηρίζει ότι η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας εφαρμόστηκε το πρώτον από τον Παυλίνο Ιωαννίδη, όπως και ότι το πρώτο σχολείο στο Λιβίσι χτίστηκε με προτροπή του ίδιου του Π. Ιωαννίδη. Πέραν αυτών που πιθανότατα δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία, σημασία έχει να αποδοθεί το μέρος της συμβολής

του Π. Ιωαννίδη στην προαγωγή της παιδείας που παρατηρήθηκε τα επόμενα χρόνια στο Λιβίσι, σαν μια απόδοση δικαιοσύνης στη μνήμη του. Και κάποιες άλλες επίσης ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες: Ο Παυλίνος Ιωαννίδης, κατά τον Σ.Πασχαλίδη ήταν πρώτος εξάδελφος του Μιχαήλ Μουσαίου. Κι ακόμα ότι ήταν σχεδόν συνομήλικοι. Ο Π.Ιωαννίδης είχε γεννηθεί το 1827 και ο Μ.Μουσαίος το 1829. Επομένως, όταν το 1848 ο Μ. Μουσαίος ήρθε στο Λιβίσι, από την Αθήνα όπου είχε συμπληρώσει τις σπουδές του, ήταν 19 ετών, ενώ ο Παυλίνος Ιωαννίδης 21 ετών αντίστοιχα. Αλλά τότε ο Μ. Μουσαίος πήγε για συμπλήρωση των σπουδών του στην Αθήνα, όπου παρέμεινε 2 χρόνια; Όταν ήταν νεαρός, μετά τη θητεία του κοντά στον μητροπολίτη Πισιδίας Παρθένιο, ή μετά, αφού δίδαξε κάμποσα χρόνια στο Λιβίσι, όπως γράφει η εγγονή του, η λαογράφος μας Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου; Και βέβαια τα σχετικά με την πορεία της ζωής του Μ.Μουσαίου, της μόρφωσης και της αλλαγής του ονόματός του, είναι μεν γνωστά, αλλά κάποιες λεπτομέρειες από αυτά, είναι εν πολλοίς περίεργα και ακατανόητα για μας σήμερα. Πρώτα-πρώτα το όνομά του: Στους «Βατταρισμούς» εκδ.1884 ο ίδιος ο Μ.Μ. αφιερώνει το βιβλίο του στον πατέρα του με τα εξής λόγια: «Τη αγνή και μακαρία ψυχή του πατρός μου Ιωάννου Κωνσταντίνου... ευσεβώς ανατίθημι». Επομένως το μικρό όνομα του πατέρα του ήταν Ιωάννης και το επίθετό του, ήταν το «Κωνσταντίνου». Ο Κ. Λαμέρας στο «Λυβήσι και Μάκρη» 1964, γράφει: «Πατήρ του Μουσαίου υπήρξεν ο Γιάννης του Καραγιάννη, ράπτης το επάγγελμα, φτωχός αλ' ευσεβής και φιλόπονος» κλπ. Η μεταβολή τώρα του επιθέτου του Μ.Μουσαίου από Κωνσταντίνου ή Καραγιάννης, σε Μουσαίο, έχει τη δική του ιστορία, που την περιγράφει εν

ολίγοις η εγγονή του Καλλιόπη Μουσαίου Μπουγιούκου στο «Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης» 1976 (σελ. 310):

Ο Μ. Μουσαίος, μετά τις σπουδές του στη Ρόδο (κατά τον Σ. Πασχαλίδη στη Σύμη στη μονή του Πανορμίτη) προσελήφθη από τον μητροπολίτη Πισιδίας (σημ. το Λιβίσι . και η Μάκρη υπήγοντο εκκλησιαστικά στην μητρόπολη Πισιδίας) όπου ο Μ. Μουσαίος έμεινε 3 χρόνια γραμματέας του. Από εκεί ταξιδεύει στην Αθήνα για συμπλήρωση των σπουδών του και ζητάει προστασία και αρωγή από τον τότε πρωθυπουργό Κουμουνδούρο. Αυτός τον παραπέμπει στον Καθηγητή του Παν/μίου Μητσόπουλο, που τον εξετάζει και μένει έκπληκτος από τις γνώσεις και την ευφυΐα του. Αυτός και οι φοιτητές του στη συνέχεια, του δίνουν το επίθετο «Μουσαίος», που γίνεται το πραγματικό του επώνυμο. Στην Αθήνα μένει 2 χρόνια και παρακολουθεί μαθήματα, κατ' άλλους στο Γυμνάσιο και κατ' άλλους στο Πανεπιστήμιο, ακόμα και στην Ιατρική Σχολή και στα νοσοκομεία, και επανέρχεται στο Λιβίσι για να συνεχίσει τη φωτεινή του πορεία. Ένα άλλο ζήτημα επίσης είναι αν το «Ιωαννίδης» ήταν κοινό επίθετο και του Παυλίνου Ιωαννίδη, και Μ. Μουσαίου, αφού ήταν πρώτα ξαδέρφια, αλλά και γιατί κάπου αλλού στο «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία», ο Σ. Πασχαλίδης αναφέρει ότι ο γιατρός Σταύρος Ιωαννίδης, ήταν αδελφός του Μ. Μουσαίου, που αφού υπηρέτησε ως ιατρός κάποιο διάστημα στη γενέτειρά του στο Λιβίσι, έπειτα πήγε μαζί με την οικογένειά του στη Θεσσαλονίκη σαν στενός φίλος του Τούρκου διοικητή της πόλης, τότε, του Χιλμή πασά (σελ. 249). Τώρα πώς, από «Κωνσταντίνου», ή «Καραγιάννης» ή και «Ιωαννίδης» έγινε τελικά «Μουσαίος», επώνυμο που επικράτησε χωρίς καμιά αμφισβήτηση, είναι ένα θέμα, άξιο έρευνας επίσης και

κατανόησης του τρόπου με τον οποίο γινόταν οι εγγραφές των επιθέτων, των επωνύμων δηλαδή, των ραγιάδων από τις τουρκικές αρχές, όπου στην ουσία δεν υπήρχαν επίθετα, παρά από τα χαρακτηριστικά και από τα σημαίνοντα, τον τόπο καταγωγής, επαγγέλματα κλπ. Όπως π.χ. Κιουταχής, Δράμαλης, Βελεστινλής κλπ. ή από φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, κουσούρια κλπ.

Από τα πρώτα μελήματα του Μ. Μουσαίου, όπως είδαμε, ήταν η διαίρεση του Σχολείου σε Αλληλοδιδασκτικό και Ελληνικό, αυτό άλλωστε ήτανε το σύστημα διδασκαλίας που εφαρμοζόταν στην Ελεύθερη Ελλάδα. Σε τι συνίστατο η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας, μας την περιγράφει με αρκετή σαφήνεια ο Κων. Λαμέρας, τονίζοντας επίσης ότι: «Η διδασκαλία αυτή εγένετο καθ'όν ακριβώς τρόπον εγένετο και παρά τοις αρχαίοις» (σελ. 38). Όπου και μας δίνει την εξής εικόνα: «Εις τας τρεις πλευράς της αιθούσης» γράφει, «υπήρχαν ανηρτημένοι πίνακες αναγράφοντες μεγάλοις γράμμασι τας συλλαβάς. Οι δε μαθηταί ανά 15 σχηματίζοντες ημικύκλιον, περί ημικυκλικώς κεκαμμένην σιδηράν ράβδον, επανελάμβανον μεγάλη τη φωνή, τας υπό του μαθητού ανωτέρας τάξεως, αναγινωσκόμενας συλλαβάς. Τοιαύτα ημικύκλια ήσαν πολλά, ο δε εξ αυτών ρυθμικός και μετά μέλους θόρυβος των επαναλαμβανομένων συλλαβών, ηκούετο από πολύ μακράς αποστάσεως. Και εν αρχή μεν εδιδάσκοντο τας απλάς συλλαβάς, ως βήτα-άλφα= βα, βήτα-έψιλον= βε, βήτα-ήτα= βη, κλπ. Και γάμμα-άλφα=γα, γάμμα-έψιλον= γε, γάμμα-ήτα= γη κλπ. Μετά την εκμάθησιν του πρώτου τούτου πίνακος, ανηρτάτο προ του ημικυκλίου των μαθητών, έτερος πίναξ, μετά δύο συμφώνων, ως: βήτα-ρο-άλφα= βρα, βήτα-ρο-έψιλον= βρε κλπ. και γάμμα-ρο-άλφα=

γρα, γάμμα-ρο-έψιλον= γρε κλπ. Η δε πρώτη γραφή διδάσκετο επί άμμου. Τα θρανία ήσαν μακρά, δια 15-20 μαθητάς. Εις το πρόσθιον μέρος του θρανίου και καθ' όλον το μήκος αυτού, υπήρχε χώρος αβαθής εν ώ ετοποθετείτο άμμος, τα δε παιδιά έγγραφον δια του δείκτου της δεξιάς επί της άμμου τα πρώτα γράμματα, τη υποδείξει και οδηγία του μαθητού ανωτέρας τάξεως».

Ας σημειωθεί επίσης ότι ο Κ. Λαμέρας στην ίδια σελίδα (38 του «Λυβήσι και Μάκρη») παραθέτει κεραμικό που βρέθηκε στον Κεραμικό των Αθηνών με πανομοιότυπο σύστημα συλλαβισμού: ΑΡ, ΒΑΡ, ΓΑΡ, ΔΑΡ κλπ. Και σε μια δεύτερη σημείωση αναφέρει επίσης ρήση του Αθήναιου, σχετική με την «μελωδία» που εν χορώ συνόδευε την απαγγελία σε αυτό το αρχαϊκό αλφαβητάρι.

Κατά τον Κων/νο Λαμέρα, χωρίς καμιά αμφιβολία στον Μ. Μουσαίο αποδίδεται η εξαιρετική άνθηση της παιδείας στο Λιβήσι και στη Μάκρη. Και αυτό οφείλεται: στην εφαρμογή επιστημονικών μεθόδων λειτουργίας των σχολείων και διδασκαλίας, στην άοκνη από μέρους του προσφορά εργασίας για την ευόδωση του έργου του. Επίσης στο υψηλό επίπεδο των γνώσεών του: «Ήτο γνώστης της Λατινικής, της Γαλλικής και της Τουρκικής, εδίδασκε πλην των μαθημάτων του προγράμματος και τας τρεις ταύτας γλώσσας εις μαθητάς των ανωτέρων τάξεων», όπως γράφει επίσης. μερίμνησε ακόμα και για την ίδρυση Κοινοτικής Βιβλιοθήκης. Αλλά το κυριότερο από όλα ήταν ότι με την παρουσία του, με τις γνώσεις του, με το ήθος και με το παράδειγμά του, ενέπνευσε τους συμπατριώτες του ένα αληθινό έρωτα για τα γράμματα.

Δεν ξέρουμε το Αλληλοδιδασκτικό σχολείο, ποιους μαθητές αφορούσε, ποιας ηλικίας ήταν αυτοί οι μαθητές, πόσοι ήταν, πόσες τάξεις έβγαζαν κ.ά.. Οι πληροφορίες μας, και πάλι ελλειπείς, προέρχονται από τον Κ. Λαμέρα (Η Μάκρη και το Λιβίσι 1964 σελ. 37) όπου γράφει.... «Περί το 1868 οι μεν μαθηταί του αλληλοδιδασκτικού τμήματος ήσαν 200, εξ ων 40 κοράσια, του δε ελληνικού 45, άρρενα και 8 κοράσια». Αν σταθούμε λιγάκι στα παραπάνω θα δούμε ότι, το 1868, είκοσι χρόνια δηλαδή μετά την επάνοδο του Μ. Μουσαίου στο Λιβίσι, τα σχολεία, Αλληλοδιδασκτικό και Ελληνικό, είχαν 250 περίπου μαθητές. Και το κυριότερο: ενώ φανταζόμαστε ότι το Αλληλοδιδασκτικό θα είχε μερικούς, λίγους δηλαδή, και μεγάλης ηλικίας μαθητές, αυτό είχε τους πιο πολλούς (200 τον αριθμό), και από αυτούς τα 40 ήταν κορίτσια!... Γνωρίζουμε επίσης ότι το Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο και στο Λιβίσι και στη Μάκρη λειτούργησε μέχρι το 1888, με την έλευση και την τροποποίηση του Κανονισμού από τον Γεώργιο Τσακκίρη (παπα-Γρηγόριο) για να συμφωνεί με το αναλυτικό Πρόγραμμα εκπαίδευσης της ελεύθερης Ελλάδας.

Το Ελληνικό Σχολείο

Είχε ασφαλώς έξι τάξεις όπως σε όλα τα ελληνικά σχολεία. Τι μαθήματα διδάσκονταν σε αυτά ανά τάξη; Ποιοι δάσκαλοι δίδασκαν τους μαθητές; Κάθε τάξη είχε το δάσκαλό της; Πώς γινόταν η εξέταση των μαθητών; Έγραφαν διαγωνίσματα; Πώς γινόταν η προαγωγή από τη μια τάξη στην άλλη; Όμως, εδώ έχουμε μια ιδιαιτερότητα, που μας τη διασώζει και πάλι ο Κ. Λαμέρας: Ότι μετά την τελευταία τάξη του Ελληνικού σχολείου, όσοι ήθελαν να προχωρήσουν σε ανώτερες Σχολές, Πανεπιστήμια κλπ. «έβγαζαν» και μια τάξη παραπάνω, «προπαρασκευαστική» οπωσδήποτε. Και για το σκοπό αυτό

μετακαλούνταν καθηγηταί της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, φιλόλογοι κυρίως, που έκαναν αυτή την προετοιμασία. Με ποιο τρόπο μετακαλούνταν και πώς αμείβονταν οι καθηγητές αυτοί, δεν μας είναι γνωστό.

Μάθαιναν την τούρκικη γλώσσα οι μαθητές των σχολείων; Ήταν υποχρεωτική η εκμάθηση της τουρκικής ή προαιρετική και με πιο τρόπο γινόταν η διδασκαλία;

Και σ' αυτό το ζήτημα οι γνώσεις μας είναι ελλιπείς, γιατί γραπτά ντοκουμέντα δεν υπάρχουν. Από τις προσωπικές αναμνήσεις του γράφοντος, έχω να καταθέσω ότι ο πατέρας μου Παν. Μιχ. Δελησάββας ήξερε πολύ καλά την τούρκικη γλώσσα, και μάλιστα την «παλαιά» αυτή που άλλαξε στη συνέχεια ο Κεμάλ Ατατούρκ, και ήξερε να διαβάζει και να τη γράφει. Το ίδιο και ο φίλος του Νικόλαος Εμμ. Καραγεωργίου, ο συγγραφέας του «Μάκρη και Λιβίσι» 1987, που έκαναν μαζί εξόριστοι στην Καισάρεια. Και φαίνεται ότι την τούρκικη γλώσσα είχανε μάθει στο σχολείο. Όμως στον διάλογο που μας άφησε ο Μ. Μουσαίος, στο «Γάμο του Μαλώνη Αντιφάτου», άντρες και γυναίκες συνδιαλέγονται άνετα και με την πρώτη ευκαιρία μεταξύ τους, στα τούρκικα. Επομένως την εποχή στην οποία αναφέρεται το έργο (γύρω στο 1823), η χρήση της τούρκικης γλώσσας στους Λιβισιανούς, άντρες και γυναίκες, ήταν γενική. Και είναι ακριβώς αυτός ο λόγος που ο Μ. Μουσαίος έγραψε τους «Βατταρισμούς», «ήτοι Λεξιλόγιον της Λειβησιανής Διαλέκτου» όπως το θέλει, για να διορθώσει τη γλώσσα του λαού που είχε φθαρεί σε απελπιστικό βαθμό, ώστε το 50% σχεδόν των λέξεων της καθημερινής ομιλίας τους να είναι τούρκικες.

Στη Νέα Μάκρη πάντως, όπου γεννήθηκα και έζησα, καμιά γυναίκα ΜακρηνοΛιβισιανή, δεν άκουσα να συνδιαλέγεται με τον σύζυγό της στα τούρκικα, ενώ οι άντρες γνώριζαν καλά τα τούρκικα. Τα είχαν απορρίψει, όπως το ίδιο, τηρουμένων των αναλογιών βέβαια, βιάστηκαν να απορρίψουν, δυστυχώς, το ΜακρηνοΛιβισιανό μας γλωσσικό Ιδίωμα, ένα φαινόμενο που αξίζει να ερευνηθεί επίσης.

Οι Δάσκαλοι του Λιβισιού και της Μάκρης

Σχετικά με τους δασκάλους που υπηρέτησαν στο Λιβίσι και μετέπειτα στα σχολεία Λιβισιού και Μάκρης, μια εικόνα, αλλά όχι πλήρη, έχουμε από έναν κατάλογο δημοσιευμένο στο «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία» (σελ. 283-284) του Σάββα Πασχαλίδη. Εκεί γίνεται ένας κατ' αρχήν διαχωρισμός των δασκάλων της Κοινότητας, στις εξής κατηγορίες:

- 1- Οι πρώτοι δάσκαλοι Λιβισιού
- 2- Δάσκαλοι εκ Γυμνασίου
- 3- Δάσκαλοι εκ Διδασκαλείου
- 4- Δάσκαλοι Μετέωροι
- 5- Δάσκαλοι εκ Παιδαγωγικής Ακαδημίας.

Σύνολο 48. Από αυτούς οι 41 είναι άρρενες και 7 θήλεις.

Ως προς τις γυναίκες δασκάλες ο Σ. Πασχαλίδης στο ίδιο βιβλίο παραθέτει (σελ. 286-287) αντίστοιχους καταλόγους, διακρίνοντας τις δασκάλες σε:

- 1- Αρσακειάδες
- 2- Δασκάλες απόφοιτες του ΠαρθENAγωγείου Χίλ
- 3- Ζαππειάδες, και
- 4- Δασκάλες απόφοιτες του Κεντρικού ΠαρθENAγωγείου και Ομηρείου Σμύρνης.

Σύνολο 40 τον αριθμό. Από τις δασκάλες αυτές οι 36 πρέπει να υπηρέτησαν στο Λιβίσι και Μάκρη, όπως και οι δάσκαλοι αντίστοιχα, σύμφωνα με την ημερομηνία «γέννησης» και «υπηρεσίας», στον κατάλογο, που επίσης παραθέτει ο συγγραφέας.

Εδώ παρατηρούνται τα εξής: Ότι το μεγαλύτερο μέρος ανδρών και γυναικών δασκάλων που αναγράφονται στους καταλόγους αυτούς, έχουν ημερομηνία γεννήσεως από 1856 ως 1890. Και επειδή αυτό το φαινόμενο επιβεβαιώνεται και με άλλους επιστήμονες του Λιβισιού της ίδιας εποχής (γιατρών, δικηγόρων, μηχανικών), πρέπει να υποθέσουμε με κάθε βεβαιότητα, ότι έχουμε μια ομαδική τροπή σε κάθε πεδίο μόρφωσης από τους κατοίκους το Λιβισιού και της Μάκρης αυτή την εποχή, ως αποτέλεσμα της άνθησης της παιδείας που εγκαινίασε και υλοποίησε ο Μ. Μουσαίος, και οι συνεργάτες του. Οι συνεργάτες του Μ. Μουσαίου και οι μαθητές του που συνέβαλαν στο έργο του, ήταν:

Ο γιατρός Βασίλειος Ι. Σαράφης και Νικόλαος Λουιζίδης, και οι μαθητές του Γεώργιος Τσακκίρης (παπα-Γρηγόριος), παπα-Διονύσιος Καλαφάτης, και Χριστόδουλος Θ. Παπαδουλής, όπως και άλλοι πολλοί. Όπως βλέπουμε, ο αριθμός των δασκάλων και διδασκαλισσών, δεν ήταν και πολύ μεγάλος για τα σχολεία και τους μαθητές του Λιβισιού και της Μάκρης. Και βέβαια ο κατάλογος που δίνει και πάλι ο Σάββας Πασχαλίδης, πολύτιμος οπωσδήποτε, όμως δεν πρέπει να θεωρηθεί πλήρης. Δύο παραδείγματα πάνω σ' αυτό:

Ο πατέρας μου Παναγιώτης Μιχ. Δελησάββας, γεννημένος γύρω στο 1905/6, είχε δάσκαλο στο σχολείο της Μάκρης τον Καβάσιλα, έναν εξαιρετικό, και αυστηρό, δάσκαλο από την

Κάλυμνο. Βέβαια ο ίδιος θεωρούσε τον εαυτό του τυχερό που υπήρξε μαθητής του Δημητρίου Παπαντωνίου, τον οποίο είχε δάσκαλο μετά το σχολείο, στις εξορίες, Δενισλή και Καισάρεια. Κι όμως ο Καβάσιλας δεν αναφέρεται πουθενά από τους συγγραφείς μας και από τα έντυπά μας. Επομένως στην άνθηση της παιδείας στο Λιβίσι και στη Μάκρη συνέβαλαν και άλλοι δάσκαλοι προερχόμενοι από τα Δωδεκάνησα, από την Κύπρο και ίσως και από αλλού, όπως πιθανότατα να δείξει η έρευνα. Ένα άλλο παράδειγμα είναι του Νικολάου Εμμ. Καραγεωργίου. Ο Ν. Καραγεωργίου στο μικρό, αλλά πολύτιμο βιβλίο του, το «Μάκρη και Λιβίσι» (1986), γράφοντας για το σχολείο και τους δασκάλους του, ομολογεί με ολοφάνερη ευγνωμοσύνη, ότι: «είμαι ευτυχής διότι υπήρξα μαθητής του Γεωργίου Πολίτη».

Ο Γεώργιος Πολίτης, ήταν ένας μεγάλης αξίας δάσκαλος και πατριώτης, που μετά το '22 υπηρέτησε για κάποια χρόνια ως δάσκαλος και στη Νέα Μάκρη, κατατρεγμένος και ο ίδιος, έκανε με αυτό τον τρόπο το πατριωτικό του καθήκον απέναντι στους βασανισμένους πατριώτες του. Όμως και αυτός ο σπουδαίος δάσκαλος και πατριώτης, απουσιάζει από τους καταλόγους του Σ. Πασχαλίδη. Το παραπάνω σχόλιο, δεν αποτελεί βέβαια αρνητική παρατήρηση στο πολύτιμο σύγγραμμα του Σάββα Πασχαλίδη, το «Αρχαία και Σύγχρονος Λυκία», που θα πρέπει να το θεωρούμε ως ένα πολύτιμο και ανεκτίμητο ντοκουμέντο, αλλά για να δείξω ότι με βάση αυτό το σύγγραμμα θα έχουν να ερευνήσουν αλλά και να μάθουνε πολλά οι επόμενοι. Ο Γεώργιος Πολίτης ήταν σπουδαστής και μάλιστα υπότροφος, (τίνος;), απόφοιτος του Ιεροδιδασκαλείου της Σάμου, μιας Σχολής για δασκάλους ενδεχομένως, που είχε ιδρύσει εκεί ο πατριωτικός σύλλογος «Η Ανατολή», για την

οποία επίσης πρέπει να ερευνησουμε και να μάθουμε πολλά σχετικά με τη δική μας Ιστορία ιδιαίτερα. το σύστημα υποτροφιών για σπουδές δασκάλων (και όχι μόνο) στην Αθήνα και αλλού-

Ένα από τα ζητήματα που θα πρέπει να ερευνηθεί, είναι με ποιο τρόπο το Λιβίσι και Μάκρη, στην πολιτιστική και οικονομική-εμπορική ακμή τους αντιμετώπισαν την επάρκεια δασκάλων για τα σχολεία της Κοινότητας. Ένα άλλο ζήτημα που θα πρέπει να ερευνηθεί επίσης είναι με ποιο τρόπο αυτοί οι δάσκαλοι μπόρεσαν να σπουδάσουν σε Παιδαγωγικές Σχολές και Διδασκαλεία στην Αθήνα, Σμύρνη, Σάμο και αλλού, μακριά από την πατρίδα τους δηλαδή, πράγμα που παρουσιάζει πολλές δυσκολίες ακόμα και με τα σημερινά δεδομένα. Την αφορμή για την έρευνα αυτή μας τη δίνει μια φωτογραφία της μεγάλης δασκάλας της πατρίδας, της Δέσποινας Παπαντωνίου, συζύγου του δάσκαλου Δημήτριου Παπαντωνίου, κάτω από την οποία αναγράφεται το εξής: «Δέσποινα Παπαντωνίου (εκ των υποτρόφων)» (Κων/νου Λαμέρα: «Η Μάκρη και το Λυβήσι» 1964 σελ. 121). Στο ίδιο βιβλίο διαβάζουμε στη βιογραφία του Χατζη-Νικόλα Λουιζίδη: «Ο Λουιζίδης εμερίμνησε συγχρόνως και περί του καταρτισμού διδακτικού προσωπικού (των σχολείων). Προς τούτο απέστειλεν ιδίαις δαπάναις, νέους διαπρέποντας επί χρηστότητι και επιμελεία εις την Ριζάρειον Σχολήν, εις το εν Σάμω Ιεροδιδασκαλείον του Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», οίτινες μετά την αποπεράτωσιν των σπουδών των ανελάμβανον υπηρεσίαν εις την ιδιαιτέραν των πατρίδα».

Επομένως μαζί με πολλά άλλα για την έρευνα αυτού του φαινομένου, της άνθησης της παιδείας στο Λιβίσι και στη Μάκρη πρέπει να λάβουμε υπόψιν και πολλούς άλλους

παράγοντες. Να ερευνήσουμε πρώτα-πρώτα ποιοι είναι αυτοί που σπούδασαν εκείνη την εποχή από το Λιβίσι και τη Μάκρη. Ήταν οι πιο πλούσιοι; Η απάντηση είναι σαφής: Εκείνοι που σπούδασαν εκείνη την εποχή, δεν ήταν μόνο οι πλούσιοι. Ιδιαίτερα για τους δασκάλους, οι πιο πολλοί ήταν από την μέση κατηγορία πολιτών, από τη μεσαία τάξη. Από εκεί και πέρα, υπήρχε κατά τρόπο πατροπαράδοτο το σύστημα των υποτροφιών: Από τους ευεργέτες, από τους εμπόρους, από τους οικονομικά εύρωστους, από την ίδια την Δημογεροντία. Το παράδειγμα του Χατζη Νικόλα Λουιζίδη, δεν είναι το μοναδικό, είναι το πλέον σύνηθες, κι αυτά που γράφει ο Κ. Λαμέρας γι' αυτόν, ότι «απέστειλεν τους νέους τους διακρινομένους επί επιμελεία και χρηστότητι» στις διάφορες Παιδαγωγικές Σχολές για να γίνουν δάσκαλοι, το έκαναν και άλλοι πολλοί εύποροι πολίτες από το Λιβίσι και από τη Μάκρη. Ο Χατζηνικόλας Λουιζίδης, γεννημένος το 1853, ήταν μαθητής του Μ. Μουσαίου, άκουσε και είδε και λάτρεψε το δάσκαλό του. Γι' αυτό όταν έγινε πλούσιος από τα μεταλλεία του στο Κουτζέκι, έδωσε τα πάντα για την πατρίδα, όπως έκανε και ο δάσκαλός του.

Ένας άλλος που διασώζει επίσης ο Κ. Λαμέρας, ήταν ο Άγγελος Καλαφάτης, τον οποίο ο Μ. Μουσαίος, έπεισε «να αποστείλει αυτόν (τον Γεώργιο Εμμ. Τσακίρη, μετέπειτα παπα-Γρηγόριο) εις Αθήνας, ένθα εφοίτησε εις το Διδασκαλείο, εν ω ηρίστευσεν. Επιστρέψας δε εις Λιβίσιον ανέλαβε την οργάνωσιν των Σχολείων» (Μάκρη και Λυβήσι σελ. 49). Αλλά φαίνεται ότι και άλλοι πολλοί, οι Βασιλειάδηδες, οι Κρεμμυδάδες, Α. Χατζηθεοδώρου κ.ά. φαίνεται να ενίσχυσαν υποτρόφους για σπουδές μαζί με την λοιπή τους δράση για το καλό της πατρίδας τους. Το ίδιο πρέπει να υποθέσουμε και για

την Δημογεροντία, ενώ για τις υποτροφίες για τον Ιεροδιδασκαλείο της «Ανατολής» στη Σάμο, έχουμε υποτρόφους εκτός του ιστορικού δασκάλου Γεωργίου Πολίτη, και αρκετούς άλλους προερχομένους από το Λιβίσι και τη Μάκρη, όπως εξάγεται από την έρευνα των σχετικών ντοκουμέντων.

Για το θέμα της άνθησης στο Λιβίσι και στη Μάκρη, θα πρέπει απαραίτητως να αναφέρομε άλλα τρία τουλάχιστον ονόματα που έδωσαν ισχυρή ώθηση στο έργο του Μ. Μουσαίου. Αυτά είναι: ο γιατρός Βασίλειος Ι. Σαράφης, ο Μεγάλος γιατρός του Λιβισιού και της Μάκρης, ο Γεώργιος Εμμ. Τσακίρης (παπα-Γρηγόριος) και ο Χριστόδουλος Παπαδουλής.

Ο Β.Ι. Σαράφης σπούδασε στην Αθήνα γιατρός και έπειτα στη Γαλλία. Στο Λιβίσι ήρθε το 1872 . Ως γιατρός είχε μεγάλες επιτυχίες γι' αυτό και οι Λιβισιανοί τον αποκαλούσαν οι «μεγάλος γιατρός». Ο Β. Ι. Σαράφης έδειξε εξαιρετικό ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της παιδείας στην πατρίδα του και συνεργάστηκε στενότερα με τον Μ. Μουσαίο. Γι' αυτό σαν γ.γ. της Δημογεροντίας συνέβαλε στο άνοιγμα σχολείων στη Μάκρη και στο Λιβίσι και στην πρόσληψη δασκάλων. Ένα από τα έργα του επίσης ήταν η ίδρυση Αναγνωστηρίου στην Μάκρη το 1873, που το ονόμασε «Τελμησσό» και το πλούτισε με πλούσια βιβλιοθήκη. Στην «Τελμησσό» γίνονταν διαλέξεις, και πολιτιστικές εκδηλώσεις, ήταν το πνευματικό κέντρο της Μάκρης όπου δεξιώνονταν τους ξένους που επισκέπτονταν τη Μάκρη. Ο Β. Ι. Σαράφης επί πολλά χρόνια γραμματέας της Εφοροδημογεροντίας, βελτίωσε σε μεγάλο βαθμό υπέρ των Λιβισιανών την «Πλάκα», τον Κανονισμό με τον οποίο διοικούνταν μέχρι τις μέρες του η Κοινότητα Λιβισιού – Μάκρης

Ο Γεώργιος Εμμ. Τσακκίρης (παπα-Γρηγόριος) ήταν μαθητής του Μ. Μουσαίου, που τόσο τον ξεχώρισε ο Δάσκαλος, ώστε έπεισε τον ευεργέτη Άγγελο Καλαφάτη, να τον στείλει στην Αθήνα για να σπουδάσει στο Διδασκαλείο Αθηνών. Στο Διδασκαλείο ο Γ. Τσακίρης αρίστευσε και γυρίζοντας πίσω στην πατρίδα, «ανέλαβε» την οργάνωση των σχολείων, γράφει ο Κ. Λαμέρας (σελ. 49). Και επίσης ότι «τη επιμονή των συμπατριωτών του χειροτονήθη ιερεύς». Αλλά και ως ιερεύς εξακολούθησε να διδάσκει, και να πρωτοστατεί στην αναμόρφωση της παιδείας. Πρώτα πρώτα άλλαξε τον τρόπο διοίκησης της εκπαίδευσης. Η εκλογή και ο διορισμός των δασκάλων, όπως και η επίβλεψη της λειτουργίας των σχολείων ανατέθηκε τώρα αποκλειστικά στην Εφορία. Το σύστημα διδασκαλίας επίσης στα σχολεία αλλάζει. Μέχρι το 1888 ίσχυε το σύστημα που είχε εφαρμόσει μέχρι εκείνο τον καιρό ο Μ. Μουσαίος, ο διαχωρισμός του σχολείου δηλαδή σε Αλληλοδιδασκτικό και Ελληνικό. Από το 1888 εφαρμόζεται το αναλυτικό πρόγραμμα που ίσχυε στην ελεύθερη Ελλάδα, με τις έξι τάξεις, και μια επιπρόσθετη τάξη, «γυμνασιακή» γι' αυτούς που ενδιαφέρονταν, στην οποία δίδασκαν μετεκπαιδευόμενοι καθηγητές φιλόλογοι. Έχουμε δηλαδή και στο Λιβίσι, όπως και στη Μάκρη, τη δημιουργία εξαταξίου αστικής σχολής. Για τον λόγο αυτό προσελήφθησαν για να διδάξουν και άλλοι δάσκαλοι, όπως: ο Σάββας Πασχαλίδης, ο Αυγερινός Πανηγύρης, ο Χριστόδουλος Παπαδουλής, ο Γεώργιος Πολίτης, ο Δημήτριος Παπαντωνίου, ο Μιχαήλ Πετρίδης, καθώς και ο Κύπριος Βασ. Παπαδόπουλος. Ο Χριστόδουλος Θ. Παπαδουλής (1870-1942) ήταν γιατρός. Σαν γ.γ. της Κοινότητας, μετά τον Βασ. Ι. Σαράφη, έκανε μια ακόμα πιο βαθιά τομή στην διοίκηση της Κοινότητας και των σχολείων. «Επί των ημερών του», γράφει ο Σάββας Πασχαλίδης, «η εκλογή της

Εφοροδημογεροντίας έλαβε λαϊκότερον χαρακτήρα. Ο λαός της κάθε Ενορίας εξέλεγε δέκα πέντε εκλέκτορας και οι 45 των 3 Ενοριών εξέλεγον τους 12 Εφοροδημογέροντας». Προσέλαβε και άλλους δασκάλους, αύξησε τον μισθό τους που ήταν γλίσχος, και παρακολουθούσε με μεγάλο ενδιαφέρον τη λειτουργία των σχολείων.

Δημογεροντία και Εφοροδημογεροντία σε σχέση με τα Σχολεία

Η εκπαίδευση στη Μάκρη και το Λιβίσι, έχει άμεση σχέση με τη διοίκηση από την Δημογεροντία και τον τρόπο που αυτή εξελίχθηκε με το χρόνο. Γιατί έχει σχέση με την ίδρυση και τη λειτουργία των σχολείων, το Πρόγραμμα διδασκαλίας, με το διορισμό, την εξέλιξη και τη μισθοδοσία των δασκάλων, τον προϋπολογισμό της εκπαίδευσης, κ.ά. πολλά.

Φαίνεται ότι ο θεσμός της Δημογεροντίας δεν υπήρξε δεδομένος για την Κοινότητα Λιβισίου-Μάκρης, όπως σε πολλές άλλες χριστιανικές Κοινότητες της Μ. Ασίας. Ο Κων/νος Λαμέρας σε αυτό το ζήτημα είναι σαφής. Γράφει: «Προ του Χάτι Χουμαγιούν (1856), αλλά και μετ' αυτό, μέχρι του Ρωσσοτουρκικού πολέμου (1878) το Λυβήσιον εκυβερνάτο υπό Αγά, διοριζομένου εκ των Μούγλων.... Μετά το Ρωσσοτουρκικόν πόλεμον, την διοίκησιν της Κοινότητος ανέλαβεν η Δημογεροντία, εκλεγέντων 2 δημογερόντων εξ εκάστης ενορίας. Οι δημογέροντες ως και απανταχού της Τουρκίας εκανόνιζον βάσει κανονισμού συντασσομένου υπό του Αρχιερέως, τον τε δημόσιον και ιδιωτικόν βίον των πολιτών, εδίκαζον τας μεταξύ τούτων διαφοράς, προλαμβάνοντος την διαπαντός τρόπου την εις την τουρκικήν δικαιοσύνην προσφυγή. Η προς τας αποφάσεις της

Δημογεροντία υπακοή των κατοίκων ήτο απόλυτος «(Μάκρη και Λυβήσι 1864 σελ. 24)

Οι εξελίξεις τώρα του θεσμού της Δημογεροντίας στο Λιβίσι και στη Μάκρη: Όταν επέστρεψε από τις σπουδές του στην Αθήνα και έπειτα στο Παρίσι ο γιατρός Βασίλειος Ι. Σαράφης, το 1972, άλλαξε τον Κανονισμό της Δημογεροντίας, που ονομαζόταν «Πλάκα» προτείνοντας διατάξεις υπέρ των κατοίκων. Επομένως υπάρχει μια χρονική στιγμή κατά την οποία η Δημογεροντία χωρίζεται σε Δημογεροντία και Εφορεία των Σχολείων και των εκκλησιών. Ή το αντίθετο, η πρώην Δημογεροντία γίνεται Εφοροδημογεροντία. Την ίδρυση της Εφορίας των Σχολείων και Εκκλησιών ο Κ. Λαμέρας την τοποθετεί λίγο πιο μετά, (το 1878) από την ημερομηνία που μας δίνει ο Σάββας Πασχαλίδης (το 1848). Ο Σάββας Πασχαλίδης γράφει σχετικά ότι η Δημογεροντία είχε 12 μέλη, και όταν ιδρύθηκε ο θεσμός της Εφορ(ε)ίας, πάλι η Εφοροδημογεροντία είχε 12 μέλη, 6 μέλη η Δημογεροντία και 6 η Εφορεία. Ο ίδιος συγγραφέας μας πληροφορεί επίσης ότι το 1882, όταν ανέλαβε γ.γ. της Κοινότητας ο γιατρός Χριστόδουλος Θ. Παπαδουλής, η εκλογή των Εφοροδημογερόντων «έλαβε λαϊκότερον χαρακτήρα» (σελ. 245). Και αλλού γράφει επίσης (σελ. 243): «Οι ούτω αναδεικνυόμενοι Έφοροι εφρόντιζον δια την εποπτείαν των Σχολείων της Κοινότητος, Αρρεναγωγείον Εξατάκτου και Παρθεναγωγείου Εξατάκτου, μετά νηπιαγωγείου υπό διδασκάλισσαν νηπιαγωγόν, δια τον διορισμόν καλών και δοκίμων διδασκάλων, δια την εξεύρεσιν πόρων, δια τους μισθούς του προσωπικού σχολείων και εκκλησιών, δια την τάξιν των εκκλησιών, δια την είσπραξιν της αρχιτεκτονικής επιχορηγήσεως, κι δια τας αδείας γάμων»...

Επομένως συμπεραίνουμε ότι τα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες δημογερόντων και εφόρων ήταν διαφορετικά. Τα καθήκοντα των δημογερόντων αναφέρονται επίσης από τους Σ. Πασχαλίδη και Κ. Λαμέρα. Οι δημογέροντες «εφρόντιζον δια την καλήν αγωγήν των πολιτών, την ευκοσμίαν των παιδων, δια την καθαριότητα και ύδρευσιν της πόλεως, δια την αγροφυλακήν, την οδοποιίαν, δια την τήρησιν ησυχίας και τάξεως εν τη πόλει, δια την τάξιν των εκκλησιαζομένων, δια τα νεκροταφεία, δια τους συμβιβασμούς ή λύσιν των αρραβώνων, δια την άρσιν των παραπόνων των ανδρογύνων, δια την λύσιν των μικροδιαφορών των συγγενών και των πολιτών, και δια τας κληρονομικάς διεκδικήσεις των αδελφών», γράφει ο Σάββας Πασχαλίδης (σελ. 242). Και ο Κ. Λαμέρας προσθέτει, πως η δημογεροντία φρόντιζε ώστε οι χριστιανοί να μην καταφεύγουν στα τούρκικα δικαστήρια, όπου η αυθαιρεσία «εβασίλευε» κυριολεκτικά. Ας σημειωθεί από τα παραπάνω:

1: Η ύπαρξη και λειτουργία νηπιαγωγείου στο Λιβίσι του 1880 περίπου, και

2: Ότι ο διορισμός των δασκάλων δεν γινόταν πια από τον δεσπότη , όπως πιο μπροστά, αλλά από την Δημογεροντία (την Εφοροδημογεροντία)

Οι περιπέτειες της παιδείας στο Λιβίσι και στη Μάκρη σε συνδυασμό με τις περιπέτειες στη ζωή του εμπνευστή και διαμορφωτή της, του Μιχαήλ Μουσαίου

Ο Μ. Μουσαίος με την ευρύτητα του πνεύματός του, το ηθικό του βάρος, το παράδειγμα και τις σπάνιες αρετές του σαν δασκάλου και σαν ανθρώπου, είναι εκείνος που χωρίς καμιά αμφιβολία, διαμόρφωσε και στήριξε, την άνθηση της παιδείας

και του πολιτισμού στην πατρίδα του, στο Λιβίσι και στη Μάκρη. Ποια ήταν όμως η αποδοχή και η αντίδραση αυτού όλου του κόσμου που τον τριγύριζε;

Ο Μ. Μουσαίος ήρθε το 1848 στο Λιβίσι και προσελήφθη από την Κοινότητα ως επίσημος δάσκαλος του Σχολείου του Λιβισιού. Τρία χρόνια πιο μπροστά από αυτόν, επίσης, δάσκαλος της Κοινότητας είχε προσληφθεί ο Παυλίνος Ιωαννίδης. Δεν ξέρομε τις γραμματικές, και τις εγκύκλιες σπουδές του Παυλίνου Ιωαννίδη, αλλά όπως εξάγεται από τα σχόλια του Σάββα Πασχαλίδη, ήταν απόφοιτος Γυμνασίου. Η Παυλίνος Ιωαννίδης ήταν εκείνος που πρώτος «εφήρμοσε την συστηματική διδασκαλία» στο Λιβίσι, κατά τον Κ.Λαμέρα, που δεν ήταν άλλη από τον χωρισμό του Σχολείου σε Αλληλοδιδασκτικό και Ελληνικό. Την ίδια μέθοδο εφήρμοσε και ο Μ.Μουσαίος, γιατί φαίνεται αυτό ήταν το Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα στην κυρίως Ελλάδα εκείνη την εποχή. Κατά περίεργη συγκυρία, και δεν ξέρουμε για ποιο λόγο ακριβώς, ο Παυλίνος Ιωαννίδης, το 1852, παραιτείται από δάσκαλος. «Το 1852 παρεχώρησε την θέσιν του ως διδασκάλου εις τον εξάδελφόν του Μιχαήλ Ιωαννίδην, μετονομασθέντα Μουσαίον, διαισθανόμενος ότι ή Παιδεία της Πατρίδος του θα εύρισκεν εν τω προσώπω του Μουσαίου αξιώτερον αυτού εργάτην» γράφει ο Σ.Πασχαλίδης (σελ. 276) προσθέτοντας στη συνέχεια ότι ο Παυλίνος Ιωαννίδης «κατέλαβε επισήμους κυβερνητικές θέσεις, όπου διέπρεψεν ως τουρκομαθής». Και βέβαια αυτό είναι μια εξήγηση, αλλά ο τρόπος που και ο Κ. Λαμέρας, και ο Σ. Πασχαλίδης, αποσιωπούν αυτή την οριστική και αμετάκλητη αποχώρηση από την διδασκαλική αίθουσα, ενός λαμπρού και ένθερμου δασκάλου, όπως διαγράφεται ο Παυλίνος Ιωαννίδης, δεν πείθουν πολύ. Και ποιες άραγε να

ήταν αυτές οι «κυβερνητικές θέσεις» που ανέλαβε; Ένα άλλο ζήτημα επίσης είναι ότι ο Παυλίνος Ιωαννίδης στα μετέπειτα χρόνια και μέχρι του θανάτου του, το 1888, δεν αναφέρεται ξανά στα δημόσια πράγματα του Λιβισιού και της Μάκρης, που και αυτό είναι αρκετά δύσκολο να το θεωρήσουμε σύμπτωση. Πάντως, σύμφωνα με τα ελληνικά μας, μια ριζική διαφωνία ως προς τα εκπαιδευτικά, ανάμεσα στο Μ. Μουσαίο και Π. Ιωαννίδη, θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον βέβαιη. Μια άλλη δυσκολία στην εκπαιδευτική πορεία του Μ. Μουσαίου πρέπει να θεωρήσουμε την διαφωνία με τους τρεις δασκάλους, και κατά μία πληροφορία μαθητές του, τον Σταμάτιο Ανδρ. Σταματιάδη (ημ. γεν. 1845) απόφοιτο γυμνασίου, Αντώνιο Αλεξ. Σπανό (ημ. γεν. 1845) φιλόλογο, απόφοιτο του Παν/μίου Αθηνών, και Νεόφυτο Σακελλαρίδη (ημ. γεν. 1857) απόφοιτο γυμνασίου από την νήσο Νίσυρο (Σ. Πασχαλίδης σελ. 279). Όπως επίσης και την παραίτησή του (του Μ. Μουσαίου) ως δασκάλου, από το 1849 ως το 1852, οπότε και πάλι επανήλθε με τις ίδιες αρμοδιότητες στα Σχολεία. Ένα δεύτερο περιστατικό σπουδαίο για τη ζωή και την πορεία του Μ. Μουσαίου σαν δασκάλου, αλλά και για την όλη πορεία της παιδείας στο Λιβίσι και στη Μάκρη, είναι αυτό που μας διασώζει η εγγονή του Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου στα «Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης» (1976 σελ. 310), όπου γράφει:

«Προτιμά (ο Μ. Μουσαίος) την πικρή αλήθεια από την ψεύτικη κολακεία. Οι κοτσαμπάσηδες ενοχλούνται και ζητούν από τον δεσπότη να φύγει ο Μουσαίος. Ο Δεσπότης ξέρει ποιος είναι ο Μουσαίος και ξέρει καλά τα έργα των άλλων. Καλεί γενική συνέλευση. Ο τελάλης διαλαλεί να μαζευτούν όλοι οι Λιβισιανοί στο τρίστρατο, όπου οι μεγάλες αυλές των τριών

σπιτιών, του Βαϊρακτάρη, της Καλλιάς, του Χατζημικέ. Κανείς δεν λείπει από τη σύναξη. Η σεβάσμια μορφή του Δεσπότη προβάλλει σε ένα παράθυρο και μέσα σε απόλυτη σιγή εξηγεί στο πλήθος το αίτημα των κοτσαμπάσηδων, και λέει:

«Όσοι θέλουν να φύγει ο Δάσκαλος να μείνουν όρθιοι, κι όσοι θέλουν να μη φύγει ο Δάσκαλος να καθίσουν κάτω». Ελάχιστοι μένουν όρθιοι, είναι τα όργανα των κοτσαμπάσηδων.

Επαναλαμβάνει αντίστροφα: «Όσοι θέλουν να μη φύγει ο Δάσκαλος να σταθούν όρθιοι και όσοι θέλουν να φύγει ο Δάσκαλος να καθίσουν κάτω».

Το πλήθος στέκει ορθό και κάθονται πάλι τα λίγα όργανα των κοτσαμπάσηδων. Όταν το πλήθος έφυγε, ο Δεσπότης λέει στους κοτσαμπάσηδες: «Νομίζω πως εσείς πρέπει να αλλάξετε και να μη βαρύνετε το λαό».

Όχι μόνο από τους κοτσαμπάσηδες, αλλά και από μέρους του «λαού» επίσης έχει προσκόμματα ο Μ. Μουσαίος, μάλιστα πολύ σοβαρά, που θα μπορούσαν να τους στοιχίσουν και τη ζωή του ακόμα.

Στον «Πρόλογο» του «Γάμου του Μαλώνη Αντιφάτη», (σελ. 282) μας διηγείται ο ίδιος με καταφανή απογοήτευση και πικρία πώς βρέθηκε κατηγορούμενος στο ανώτατο μάλιστα δικαστήριο της Σμύρνης, «ως υβρίζων την ισλαμικήν θρησκείαν και τας ισλαμικάς αρχάς» με τα έργα, όπου οι κατηγοροί ήταν μαθητές του, από τους οποίους ο ένας ήταν δάσκαλος και άλλοι δύο φοιτητές της Νομικής.... Δεν ήτανε μονάχα ο καθημερινός αγώνας του Μ. Μουσαίου, για την προκοπή των συμπατριωτών του στα γράμματα, στην παιδεία, στις αρχές και τις αξίες, που πρώτος αυτός βίωνε και εφάρμοζε, ήταν και ο αγώνας ενάντια στην άγνοια και στην

οπισθοδρόμηση. Ο Μ. Μουσαίος δεν χαριζόταν σε κανένα και δεν έκρυβε λόγια, είχε ενστερνιστεί ότι αυτός ήταν ο ρόλος και ο προορισμός του, το καθήκον απέναντι στους πατριώτες του. Και από την άλλη ο δίκαιος κριτής που στη αγορά «ψέγει και καυτηριάζει», όπως το γράφει η εγγονή του η Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου.

Η άνθηση της παιδείας στο Λιβίσι και στη Μάκρη υπήρξε μια αναμφισβήτητη πραγματικότητα, και ο Δάσκαλος Μιχαήλ Μουσαίος, το φως και ο εμπνευστής της, το «φως του Λιβισιού και της Μάκρης»...